

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

OMUS XXII - 2019
VOL. 2

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

VEDECKÝ ČASOPIS PRE HISTORICKÉ VEDY

22 / 2019

Vol. 2

 BELIANUM

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy

Vychádza 2x ročne

Vydáva: Belanium. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
EV 5543/17

Sídlo vydavateľa: Národná 12, 974 01 Banská Bystrica

IČO vydavateľa: IČO 30 232 295

Dátum vydania: november 2019

© Belanium. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

ISSN 1336-9148 (tlačená verzia)

ISSN 2453-7845 (elektronická verzia)

Časopis je registrovaný v medzinárodných databázach:

European Reference Index for the Humanities (ERIH PLUS)

Central and Eastern European Online Library (CEEOL)

Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH)

Redakcia:

Pavol Maliniak (šéfredaktor)

Michal Šmigel' (výkonný redaktor)

Peter Mičko

Imrich Nagy

Oto Tomeček

Redakčná rada:

Rastislav Kožiak (predseda)

Dániel Bagi (Pécs, Maďarsko)

Éva Gyulai (Miskolc, Maďarsko)

Bohdan Halczak (Zielona Góra, Poľsko)

Michaela Hrubá (Ústí nad Labem, ČR)

László Kiss (Eger, Maďarsko)

Jiří Knapík (Opava, ČR)

Vjačeslav Meňkovskij (Minsk, Bielorusko)

Vincent Múcska (Bratislava, SR)

Martin Pekár (Košice, SR)

Petr Popelka (Ostrava, ČR)

Jan Randák (Praha, ČR)

Jerzy Sperka (Katowice, Poľsko)

Ján Steinhübel (Bratislava, SR)

Dušan Škvarna (Banská Bystrica, SR)

Vladimír Varinský (Banská Bystrica, SR)

OBSAH

Články

KORNOVENKO, S.: The ideology of Eastern European agrarianism in the programmatic provisions of Czechoslovak and Ukrainian political parties (in the face of social and political turmoil of the early 20 th century)	4
ŠMIGEL, M. – SYRNÝ, M.: „Rázne a prísne proti banderovcom...“ Bezpečnostné a politicko-spoločenské aspekty prienikov oddielov Ukrajinskej povstaleckej armády na územie Československa v rokoch 1945 – 1947.....	24
DENKOVÁ, Z.: Spôsob bývania baníkov a ich rodín na sídliskách v Banskej Štiavnici medzi rokmi 1948 – 1989.....	46
HERMAN, T.: Historie a živá paměť slovenského folku. Ohlédnutí za fenoménem písničkářství v dobách normalizace.....	71

Polemiky

HODÁSOVÁ, B.: „ <i>Opus pulchrum</i> “. Pôsobenie Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici (1648 – 1773) v kontexte umeleckých objednávok pre tamojšiu komunitu.....	102
--	-----

Materiály

BAGI, Z. P.: Analysis of Two Muster Registers from Krupina (Korpona)	186
--	-----

Recenzie a anotácie

FASORA, L. – HANUŠ, J.: <i>Mýty a tradice středoevropské univerzitní kultury</i> . Brno : Masarykova univerzita, 2019. (Z. Kudzbelová).....	210
---	-----

**The ideology of Eastern European agrarianism
in the programmatic provisions of Czechoslovak and Ukrainian
political parties (in the face of social and political turmoil
of the early 20th century)**

SERHII KORNOVENKO

Bogdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Abstract: Revolutionary upheavals in Europe in the early twentieth century radically influenced the socio-political life of European countries, led to the emergence of new subjects of international relations, previously unknown phenomena. First of all, considering the topic of the study, this concerns Czechoslovak and Ukrainian state-building, as well as such phenomenon as Eastern European agrarianism, represented in particular by Czechoslovak and Ukrainian variants. Political parties represented it on Czechoslovak and Ukrainian soil. In Czechoslovakia, the Czechoslovak Republican (Agrarian) Party (hereinafter referred to as the CRAP), in Ukraine – the Ukrainian Democratic-Agrarian Party (hereinafter referred to as UDAP), the Ukrainian People's Community (hereinafter – UPC), the All-Ukrainian Union of Agrarians-Owners (Peasants) (hereinafter – AUAO), Ukrainian People's Party (hereinafter – UPP). The author, on the basis of an analysis of the programmatic provisions of these parties, found that they were clearly agrarian. In spite of certain differences caused by the regional specificity of the countries, the course of historical events, peasant-centrism was at the heart of their state ideology. They connected the socio-political and socio-economic future of Czechoslovakia and Ukraine with the peasantry. They understood it as an active subject of history, of national state-building.

Keywords: Eastern European agrarianism, Czechoslovakia, Ukraine, political parties, peasantry.

Formulation of the issue. Among the factors behind the revolutionary upheavals in Europe in the early twentieth century one of the determinants was agrarian. The peasantry of Europe was dissatisfied with its socio-economic status, its legal status. Agriculture, as a leading sector of the economy of most Eastern European countries, needed an effective agrarian policy designed to significantly improve not only the peasants' material wealth, but also their legal status. Socio-political upheavals in Europe in the early twentieth century. They also led to the search for an alternative bourgeois-capitalist or Bolshevik-communist model of socio-political development. This option

became the "third path of development" represented by Eastern European agrarianism. Therefore, one of the phenomena of European history of the first third of the twentieth century. Eastern European agrarianism in general and Eastern European in particular, and the peasantry as an active subject in the domestic political life of Eastern European countries. Accordingly, agrarianism has become a priority political doctrine of Eastern European countries.

Analysis of recent research and publications. Questions consistent with the topic of our study were partially reflected in Ukrainian¹ and foreign² historiography. Researchers have mainly focused on aspects

¹ FARENİY, I.: The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. In: *Schidnoieuropeisyy Istorychnyy Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 2019, 10, pp. 58 – 65; ФАРЕНІЙ, І. А.: Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В.П. Данилова. In: *Український селянин*, 2014, Вип. 14, с. 162 – 166; KORNOVENKO, S. – ZEMZIULINA, N.: Ukrainian agrarianism as an option of eastern European agrarism in political programs of the Ukrainian national parties of the period of the Ukrainian revolution. In: *Український селянин*, 2019, Вип. 21, с. 14 – 20; КОРНОВЕНКО, С. В. – ЗЕМЗЮЛІНА, Н. І.: Революційні потрясіння початку ХХ ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-східної Європи. In: *Український селянин*, 2018, Вип. 19, с. 45 – 49; ГАЛУШКО, К.: «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. In: *Український історичний збірник*, 2000, № 2, с. 164 – 200; ГАЛУШКО, К.: Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». Київ: Темпора, 2002. 288 с.; ПІКОВСЬКА, Т. В.: Національні програми Чехословацької Республіканської (аграрної) партії (1899 – 1922 рр.). In: *Гілея: науковий вісник*, 2016, Вип. 115, с. 455 – 458; СУХУШИНА, О. В.: Аграрні рухи в слов'янських країнах Центральної і Південно-Східної Європи та створення Зеленого Інтернаціоналу. In: *Український селянин*, 2008, Вип. 11, с. 337 – 341.

² ШМІГЕЛЬ, М. – СІРНИ, М.: Чехословаччина в період національної та соціальної революції (1918 – 1919): суспільно-політичний аспект Словаччини. In: *Український селянин*, 2019, Вип. 21, с. 44 – 49; LACINA, V. – HARNA, J.: *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1938*. Praha, 2002. 87s.; DOSTÁL, V.: *Agrární strana její rozmach a zánik*. Praha, 1997. 360 s.; HARNA, J.: *Republikánská strana*. In: MALÍŘ, J., PAVEL, M. a kol. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu v letech 1861–2004*. 1. Díl: 1861–1938. Brno, 2005. 1024 s.; HOLEC, R.: Agrárna demokracia ako pokus o tretiu cestu Stredoeurópskej transformácie. In: *Historicky časopis*, 2011, roč. 59, č. 1, s. 3 – 32; BERNSTEIN, H.: The peasant problem in the Russia revolution(s), 1905 – 1929. In: *Journal of Peasant Studies*, 2018, 45 (5 – 6), pp. 1127 – 1150; SUMPF, A.: The Russian peasant revolution [les revolutions du paysan russe]. In: *Vingtieme Siecl: Revue d'Histoire*, 2017, 135 (3), pp. 102 – 116; FINKEL, E. – GEHLBAH, S. – KOFANOV, D.: (Good) Land and Freedom (for Former Serfs): Determinants of Peasant Unrest in European Russia, March-October 1917. In: *Slavic*

related to the nature and content of Eastern European agrarianism, the realization in some Eastern European countries of the so-called "third" path, the unfolding of the peasant revolution in post-imperial European spaces, and so on. At the same time, given the phenomenality of Eastern European agrarianism, the emergence of Czechoslovak and Ukrainian statehood, the determining factor of which was peasantry, it is relevant to study the ideology of Eastern European agrarianism in the programmatic provisions of Czechoslovak and Ukrainian political parties under the conditions of social and political parties.

The author aims to investigate the ideology of Eastern European agrarianism of 1917 – 1921, represented in the political programs of Czechoslovak and Ukrainian political parties.

The subjects of the study were the political programs of those parties which referred to the peasantry as an active subject of national state-building, the social basis of Czechoslovak and Ukrainian statehoods. In agreement with K. Galushko's reasoning³, we were interested, first of all, in those political parties whose programs emphasized "on the political separatism" of the peasants and the particularity of the peasant "third way". In our opinion, such parties have every reason to count in Czechoslovakia – the Czechoslovak Republican (Agrarian) Party (hereinafter – the CRAP), in Ukraine – the Ukrainian Democratic-Agrarian Party (hereinafter – UDAP), the Ukrainian People's Community (hereinafter – UPC), the All-Ukrainian Union of Agrarians-Owners (peasants) (hereinafter – AUAO), Ukrainian People's Party (hereinafter – UPP).

Presenting of main material. Among the reasons for the emergence of agrarianism, researchers are unanimous in that it was due to the following factors: first, the agrarian nature of the economies of Eastern European countries; second, the severity of the agrarian issue in these countries; third, the numerical dominance of the peasantry over other segments of the population of Eastern European coun-

Review, 2017, 76 (3), pp. 710 – 721; МАТВЕЕВ Г. Ф.: «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. Москва: Изд-во Московского университета, 1991. 240 с.

³ ГАЛУШКО, К.: «Хліборобська ідеологія» В. Липинського..., с. 164 – 166.

tries; fourth, the increased public interest in agrarian issues in general and the peasantry in particular. This is emphasized by O. Sukhushina⁴, K. Galushko⁵, G. Matveev⁶ and other scholars.

In our opinion, in addition to the above, the causes of agrarianism were the following. First, the conflict between industrial and agrarian civilizations, which clearly began to manifest itself in the second half of the nineteenth - early twentieth centuries. In the conditions of modernization of agrarian-industrial countries and economies and their transformation into industrial-agrarian or approximated to them with corresponding value transformation. One example is the socio-economic and socio-political models of the Russian and Austro-Hungarian empires, which in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Have undergone similar upgrades. The orbits of the modernization processes were the Czechia, Slovakia, Poland, Ukraine, etc. – future independent entities of international law, countries representing Eastern European agrarianism, which at that time were part of the Romanov and Habsburg empires, respectively. We believe that the advancement of the industrial civilization of the Western sample to the Eastern European agrarian space has provoked a defensive reaction on the part of the largest social groups of Eastern European countries – the peasantry. It became East European agrarianism of the first third of the twentieth century presented with Polish, Bulgarian, Czechoslovakian, Romanian, Ukrainian, etc. options. Secondly, the development of political culture of the agrarian nations, which at that time were Polish, Bulgarian, Czechoslovakian, Romanian, Ukrainian, etc. The political cultures of Polish, Bulgarian, Czechoslovakian, Romanian, Ukrainian, etc. peasants have undergone a valuable modernization. In our opinion, there has been an essential socio-cultural shift in the collective and individual political culture and consciousness of the peasants – the transition from an indifferent political culture and consciousness to an active one.

⁴ СУХУШИНА, О. В.: Аграрні рухи в слов'янських країнах..., с. 338.

⁵ ГАЛУШКО, К. «Хліборобська ідеологія» В. Липинського..., с. 164 – 166.

⁶ МАТВЕЕВ, Г. Ф.: «Третий путь»? Идеология аграризма..., с. 3.

Third, the objective laws of the development of the agrarian civilization itself, the formation in its bowels of a qualitatively different peasantry. First of all, we refer to the peasantry as an active subject of history, national (Czechoslovak and Ukrainian) state-building. In scientific and historical discourse, agrarianism is understood differently. For example, T. Makovetska and T. Pokivaylova are convinced that agrarianism denied the union of the working class and the peasantry. They believe that all the provisions of agrarianism are subordinated to one end-goal – to substantiate the primary and independent role of the countryside in the socio-economic and political development of society⁷. O. Sukhushina is convinced that "the pivot in agrarianism was the idea of the peasant's uniqueness as a figure, combining the qualities of both the owner and the worker"⁸. T. Pikovska believes that the ideology of agrarianism is a doctrine that emphasizes the leading role of the peasantry in society⁹.

In our opinion, in the broad sense of the East European agrarianism of the first third of the twentieth century – a holistic socio-cultural phenomenon, the phenomenon of Eastern European history of the first third of the twentieth century., Caused by the objective-subjective-subjective factors that are the object of knowledge. In a narrow sense, East European agrarianism is a system of peasant-centric representations of different subjects of the socio-cultural space of Eastern Europe in the first third of the twentieth century and their practical implementation. Specifying a narrower understanding of Eastern European agrarianism in the first third of the twentieth century in the context of our object of study, we state that it is a system of political ideas about the peasantry as an active subject of history, a representative of the "third" way, the social basis of statehood.

⁷ МАКОВЕЦКАЯ, Т. Ф. – ПОКИВАЙЛОВА, Т. А.: Крестьянские партии в политической структуре Болгарии и Румынии в первой четверти XX в. In: *Балканские исследования. – Выпуск 9.: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы*. Москва, 1984. Online: <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya/krestyanskie-partii-politicheskoy-strukture-37960.html>

⁸ СУХУШИНА, О. В.: Аграрні рухи в слов'янських країнах..., с. 338.

⁹ ПІКОВСЬКА, Т. В.: Національні програми..., с. 456.

One of the most influential political parties in the newly-formed in October 1918 Czechoslovakia was the Czechoslovak Republican (Agrarian) Party. The party gained its popularity in the early twentieth century. According to T. Pikovska's observations, after the 1908 elections, the agrarian party turned into a mass party with a high level of support from the population. Its representatives won 44 seats out of 166 in Parliament¹⁰. In December 1919, due to radical social and political changes, first of all the formation of Czechoslovakia, the party changed its name to the Republican Party of the Czechoslovak Countryside, adopting it in April 1919, a new political program of the party.

Positioning themselves as a nationwide political force, agrarians in the new political program, approved in April 1919, proposed the agrarianist ideology, broadening and deepening previous developments. First of all, the program¹¹ clearly outlined a number of important points regarding the Czechoslovak peasantry as an active subject of Czechoslovakian state-building. In particular, it was proclaimed that "it was here in the countryside that the first public organizations were formed, which stood at the origins of the formation of the state, which became the embodiment of the aspirations of our ancestors, farmers. The peasantry itself became the basis of the newly created state not only ideologically, but also numerically, because the peasantry is the majority of the population of the republic"¹². In this way, Czechoslovak agrarianists recognized the peasantry as a source of Czechoslovak state-building. In this, they were similar to Ukrainian agrarianists.

Czechoslovak agrarianists, in formulating the economic model of the Czechoslovak state, argued for the appropriateness of the principle of universal well-being as opposed to narrow-elitist. In fact, in our opinion, it was about denying large private capital and supporting the idea that "wealth is a moderate luxury for everyone", and,

¹⁰ Ibid, c. 456.

¹¹ The author is grateful to the cand. of hist. sc. T. V. Pikovska for translating the program of the Republican Party of the Czechoslovak Countryside into Ukrainian.

¹² HARNA, J. – DEYL, Z. – LACINA, V.: *Materiály k politickým, hospodárskym a sociálnym dějinám Československa v letech 1918-1929*. Praha: ÚČSD ČSAV, 1981, s. 101-108.

consequently, for its over-exploitation. The program stated: "Economic imperialism, open or hidden, should not determine our economic relations"¹³. The program stated that agrarianists would "make every effort to combat all the excesses of capitalism, including monopolies"¹⁴. In doing so, they defended the principle of private property and entrepreneurship, insisting on the elimination of all opportunities "for abuse of power or wealth"¹⁵. The implementation of all economic reforms was aimed at the economic enrichment of the state. Owners of large capital should also be involved in the formation of state wealth. In this way, they fulfilled their obligations to the state, ensuring its social character¹⁶. Taking into account the severity of the agrarian issue in the country, the peasantry as a socio-economic and socio-political basis of national statehood, Czechoslovakian agrarianists also proposed a model for its solution. Agrarian policy, like the reform, like the Ukrainian agrarianists, was widely understood. It was not only about the redistribution of land on the basis of peasant-centricity, but also about the increase of agriculture, state support for granting profitable loans to the peasantry, protection of agricultural cooperation, development of social infrastructure in the countryside, peasant self-government and more.

First of all, according to Czechoslovakian agrarianists, the state had to provide land to landless and landless peasants¹⁷. The agrarian reform had to obey the stated goal. The peasants, according to the party's program, received from the state the amount of land privately owned for competitive management. The instrument was the redistribution of land ownership between large landowners and peasants: "We believe that such land reform should be carried out, which will divide the land of large landowners between peasants who will directly work on this land. To this end, we consider it a paramount task to abolish legal norms that artificially protect the indivisibility of large land ownership"¹⁸.

¹³ Ibid, s. 107.

¹⁴ Ibid, s. 108.

¹⁵ Ibid, s. 104.

¹⁶ Ibid, s. 104.

¹⁷ Ibid, s. 102, 104.

¹⁸ Ibid, s. 104.

The distribution of large land tenure had to be based on economic principles and had a distinct peasant-centric character. The state guaranteed the peasants the creation of such conditions under which they could freely acquire the land of large latifundia. The same was true of the military servicemen who "helped establish Czechoslovakia's independence"¹⁹. Thus, according to the party members, a truly national basis of Czechoslovak statehood would be formed - a national peasant-owner, and internal colonization of Czechoslovak lands would take place by a patriotic peasantry. The peasants and the former military servicemen could buy land at the expense of interest-free loans from the state. In addition, it was envisaged that the state would facilitate the construction of housing for peasants who had acquired land²⁰.

The land itself is undoubtedly of all-state and national value. However, the development of agro-culture is equally important. It determines the degree of profitability, competitiveness of agriculture, and ultimately – the welfare of the peasant family. With this in mind, Czechoslovak agrarianists advocated the implementation of a nationwide program to improve agro-culture. Its components are: "land consolidation, improvement of the soil fertilization system, training of workers with new advanced tillage technologies, application of research in crop and livestock farming, mechanization of agriculture, its electrification and creation of new irrigation systems, insurance and public credit"²¹. In this way, in our opinion, a constructive dialogue was formed between the state and its base – the peasantry, the confrontation was avoided as much as possible.

The program also referred to the political status of the peasantry, its self-government, and the form of economic self-organization, and economic fortunes. The peasants proclaimed themselves equal citizens of Czechoslovak democratic republicanism. They were guaranteed equal political rights, social and professional protection, respect for social justice, and so on²². In particular, every citizen of Czecho-

¹⁹ Ibid, s. 105.

²⁰ Ibid, s. 104.

²¹ Ibid, s. 105.

²² Ibid, s. 106.

slovakia was guaranteed the right to work without exception. It was believed that the creation of trade unions for agricultural workers would improve their working conditions²³.

Taking into account the continuity of peasant self-government traditions, the high status of the peasantry in the Czechoslovak Republic, its greater effectiveness in solving regional problems, Czechoslovak agrarianists advocated the decentralization of state administration. They emphasized that rural communities should themselves take care of the socio-economic issues of which they are better aware of central government bodies. Strengthening peasant self-government, decentralization was considered an instrument of domestic policy. Its strategic goal is the "prosperity of the peasantry"²⁴.

The program envisaged the implementation of a new rural management order. According to the plan, the model of interaction between officials and peasants underwent dramatic changes. It was deprived of coercion against the peasantry, directed to a constructive dialogue between the authorities and the peasantry. The officials had to take care of the interests of the countryside and help solve its problems. "The bureaucracy should become a mentor to the landless and landless peasants, to improve their situation and to give them additional land"²⁵.

Czechoslovakian agrarianists argued for state protectionism for the rights of the landless peasantry. They defended the protection of it against oppression by the big capitalists. To this, they proposed adopting special trade rules for agricultural cooperatives specializing in products of their own production and marketing²⁶. Like the Ukrainian agrarianists, the Czechoslovakians favored the cooperation. For them, this was the optimal form of economic self-organization of the peasants. Most of them were attracted by the fact that cooperation was the most non-exploitative model of production of material goods.

²³ Ibid, s. 107.

²⁴ Ibid, s. 102.

²⁵ Ibid, s. 107.

²⁶ Ibid, s. 108.

Thus, the political program of the Republican Party of the Czechoslovakian Countryside was based on the ideology of Eastern European agrarianism. The cross-cutting idea of Czechoslovak agrarianists, in accordance with the program approved on April 29, 1918, was the idea of the peasantry as an active subject of Czechoslovak state-building, a source of national statehood, a full-fledged subject of that-time Czechoslovak socio-cultural space. The Czechoslovak peasantry was recognized as a program by the socio-economic and socio-political basis of the First Czechoslovak Republic. The program of Czechoslovak agrarianists had many similar provisions to those of that-time Ukrainian agrarianist parties.

Under the conditions of the revolutionary reality of 1917 – 1921 in Ukraine, Ukrainian agrarianism became ideologically, theoretically and structurally formed, as in Czechoslovakia, Czechoslovak agrarianism. Its representatives, in particular, were political parties. First of all, Ukrainian agrarianism have been presented in the Materials for the Program of the [Ukrainian Democratic Political Party] (hereinafter – the Materials) and in the “Outline on the Program of the Ukrainian Democratic Agrarian Party” (hereinafter – “the Outline”). Authorship of “Outline” belongs to V. Lypynsky²⁷²⁸. The Materials raised the question that political forces in the Ukrainian political life of the period of the Ukrainian Revolution clearly outlined neither socialist nor non-socialist tendencies. In fact, the organizing committee of the Ukrainian Democratic Party proclaimed a third political force, which positioned it itself²⁹.

V. Lypynsky's "Outline" describes not only the political priorities of the Ukrainian Democratic-Agrarian Party, but also prominently reproduces the leading social strata of the Ukrainian Democratic

²⁷ ТУРЧЕНКО, Ф. – ЗАЛІСЬКА, Н.: В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії. In: *В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна*. Київ – Філадельфія 1994, с. 171 – 181.

²⁸ ГАЙ-НИЖНИК, П. В.: Липинський та УДХП в теорії і практиці українського державотворення і політичного націонал-консерватизму (1900 – 1920 рр.). In: *Гілея: науковий вісник*, 2018, Вип. 129, с. 309.

²⁹ Матеріали до програми. In: ЛИПИНСЬКИЙ, В.: *Твори, архів, студії. Т. 1.: Студії. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна*. Ред. Я. Пеленський. Київ – Філадельфія 1994, с. 253.

Republic. First of all, the name of this political force reflects its agrarian character, because "as an agrarian party, we will ensure that the agrarian part of Ukrainian democracy takes in the process of creating our free political life such a position that corresponds to its number (85% of all people) and power"³⁰. The author of the "Outline", and in fact, in our opinion, "The Peasant Manifesto" writes confidently that the political power in Ukraine "must primarily belong to the representatives of the Ukrainian peasantry, and the city must not dictate its will to the Ukrainian countryside. Ukraine is the land of agrarians, and the Ukrainian state must become a state of agrarians. Standing on this ground, our Party will use all means to increase the political, economic and cultural strength of the Ukrainian peasantry"³¹.

In this way, he clearly distinguishes two Ukrainian worlds: the village and the city. The village should become free from the dictates of the city and the social foundation of the Ukrainian state, which is peasant in nature. At the level of the program of the political party, the understanding of the peasantry is crystallized not only as the keeper of the cultural and spiritual values of the people, but as a full-fledged, active subject of history, national state-building. The understanding of the agrarian nature of Ukrainian society by V. Lypynsky is clear. We believe that this is a de facto reference to the Ukrainian peasant state and, accordingly, the Ukrainian peasant nation. Reasonable is the reasoning of R. Vetrov, S. Zborets about the fact that "Lypynsky views the peasant not as a farmer with his ethnocultural attributes, but as a conscious citizen of the state, the owner who produces the most important value for his good and independence – the bread"³².

The provisions of "Outline" relating to educational, cultural, economic spheres are also saturated by the agrarianism. The sections of the program document clearly state that "in the field of education

³⁰ ЛИПИНСЬКИЙ, В.: Нарис програми Української демократичної хліборобської партії. In: ЛИПИНСЬКИЙ, В.: *Твори, архів, студії*. Т. 1.: *Студії...*, с. 257.

³¹ Ibid, 257 – 258.

³² ВЕТРОВ, Р. – ЗБОРЕЦЬ, С.: Хліборобська ідеологія В. Липинського як одна з ознак українського консерватизму. In: *Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди: зб. наук. пр. Редкол.: В.В. Іваненко (відп. ред) та ін. Д.: ПФ Стандарт-Сервіс, 2012, с. 136.*

and culture, our party as an agrarian party, in addition to general democratic demands, aims to spread education and culture in the countryside as much as possible ... In order to do so, we will seek to establish in villages all sorts of schools ... universities, specially designed for peasants. The work of a rural teacher in a free-flowing agricultural Ukraine must be surrounded by a special respect and his financial status must be provided so well as to attract the best of our intellectual forces to this magnificent and difficult work”³³. Similar provisions were made in the program of Czechoslovak agrarianists.

The economic model of the agrarian Ukraine as a state, from the perspective of the Ukrainian Democratic-Agrarian Party (hereinafter referred to as the UDAP), will have nothing to do with the chaos of the "private capitalist economy". It will be based on fundamentally different principles: "the interest of the private entrepreneur... should be limited... by the widest possible state control over the national economy, and from the bottom by the organization and association of the people-producing masses. Therefore, our party will stand for... the greatest development of the democratic cooperative movement in all its forms and options”³⁴. In this way, a third alternative to the economic model, the cooperative, was proposed. According to the party, it was the most suitable for the main producer of material goods – the peasantry. It harmoniously combined private and public interests; there was no excessive capitalist urge and socialist dissolution of the individual in the collective.

Regardless of the UDAP political program, there was no agrarian issue. However, understanding of its essence and ways of solution was based on principles other than those of other parties. First of all, the difference is that UDAP "Free agrarian Ukraine" is the "land of highly developed, intensive farmer agriculture”³⁵. Thus, they viewed the agrarian issue as a component of state pro-peasant agrarian policy, and the peasant – a citizen whose landed private property is the basis of the Ukrainian state. The party's vision of Ukrainian country-

³³ ЛИПИНСЬКИЙ, В.: Нарис програми Української демократичної хліборобської партії. In: ЛИПИНСЬКИЙ, В.: *Твори, архів, студії*. Т. 1.: *Студії...*, с. 259 – 260.

³⁴ Ibid, с. 261.

³⁵ Ibid, с. 262.

side prospects is the third way of development. It was understood as the placement throughout Ukraine of "the farms of the working Ukrainian peasantry, on which the Ukrainian agrarian, united in powerful cooperative communities, extracts from his native land by his and his family's work as much as it can give"³⁶.

The members of the UDAP in the "Outline" drew attention to another detail that favorably differentiated their vision of the nature and ways of solving the agrarian issue. For them, Ukraine "belongs to the lands of Western European agrarian culture". In view of this fact, the party members stressed that they would "fight against all Russian projects of agrarian reform, based on the alien primitive psychology of the "community" (all redistribution and allotments "per capita") and the extensive system of agriculture ("cutting" of the land to the triple peasant economy)"³⁷. In this way, representatives of the UDAP first of all saw the Ukrainian peasantry as the social basis of Ukrainian statehood; Secondly, they clearly understood that the Ukrainian peasant was a unique self-sufficient entity, qualitatively different from the Russian one; thirdly, the solution of the Ukrainian agrarian issue should be based on European-Ukrainian principles that contribute to the development of a high-tech industry while preserving the identity of the Ukrainian peasantry as an embodiment of cultural and national values. Other options based on other principles, according to the members of the UDAP, are "reactionary because they lead back to the lower stages of this development and threaten a great decline in productivity and fertility of land"³⁸.

Agrarianism also marked the political program of the Ukrainian People's Community (hereinafter – UPC). At the sources of its formation was P. Skoropadsky. V. N. Kochubey, M. Voronovych, V. Lyubynsky and others who actively cooperated with P. Skoropadsky on the 1st Ukrainian Corps were active party activists of the UPC. According to Doroshenko, at the heart of its activities, UPC "put a compromise on social issues, democratization of the state system within, harmless to the state power, and Ukrainization of Russified

³⁶ Ibid, c. 262.

³⁷ Ibid, c. 263.

³⁸ Ibid, c. 263.

cultural strata of Ukrainian citizenship, but by slowly attracting these strata to cultural and state Ukrainian work"³⁹. According to G. Papakin, quite rightly, it contained two basic components: "uniting all owners against socialist experiments and trying to avoid the extremes of "fierce capitalism""⁴⁰.

UPC's political program was clearly agrarian. The choose of the Third Way was declared by the 12th item of the political program of the party. It stated that neither the monarchy, which was unable to satisfy the diverse needs of the people, nor detached from the life of the theory of maximalists who had no reason in real life, was not acceptable to the UPC. State-building based on the will of the people, taking into account the historical experience of state-making, its historical and political traditions, is acceptable⁴¹. Thus, the source of power of the Ukrainian State was the people. Considering that 85% were peasants, they were understood to be the social basis of this state.

The Program also discussed the priorities of domestic policy. Its main purpose was to proclaim the proper conditions for the development of private initiative and enterprise, the expression and realization of the "creative forces of the people", above all the peasantry as the most numerous execution of Ukrainian society. The key to this was the guarantee by the state of "truly reasonable freedom". The latter refers to the protection of life, property, legal rights and interests of a person against oppression by both the state and unlawful encroachments of outsiders⁴².

UPC clearly defined the agricultural character of Ukraine in its programmatic provisions. By modern language it is an agrarian type of society. Accordingly, issues of land tenure / land use, land tenure, legal subjectivization of the peasantry, improvement of its material well-being were of paramount importance. Their decision was sub-

³⁹ ДОРОШЕНКО, Д.: *Історія України, 1917 – 1923. В 2-х т. Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року*. Київ: Видавництво «Темпора», 2002, с. 22 – 23.

⁴⁰ ПАПАКІН, Г.: *Українська народна громада і Павло Скоропадський навесні 1918 р.* In: *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ*, 2008, Вип. 39, с. 144.

⁴¹ ГЕРАЩЕНКО, Т. С.: *Українська народна громада /Программа Украинской народной громады/*. In: *Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*, 2000, Вип. 4, с. 209.

⁴² Ibid, с. 209.

ordinated to the end goal – "for the benefit of the agricultural population of Ukraine". Subjectivization was interpreted as a guarantee of an inviolable property right, which "corresponds to the original and unchanged convictions of the Ukrainian-agrarian"⁴³. Taking care of the material well-being of the agrarian families, its improvement, the program envisaged measures aimed at clear legislative regulation of the sale and purchase of land, and elimination of speculation in this case. The agrarians and their families were to receive land in the size that would guarantee their safe life and sufficient use of their own labor. The priority in land acquisition belonged to the Cossacks and the disadvantaged, "who did not spare their lives, breast-shielded Ukraine from external and internal enemies"⁴⁴.

UPC members argued that any form of socio-economic self-organization of the peasantry should be supported by the state. In particular, the finance agency had to take special care of the development of cooperatives, mutual loan societies, loan and savings partnerships, etc. Cooperation with the UPC parties, as well as with the members of the UDAP, considered the basis of the economic model of the future Ukrainian state⁴⁵.

Therefore, the program of the agrarian changes and the social basis of the Ukrainian State was determined by the Ukrainian-agrarian. The above convinces the agrarian nature of the programmatic provisions of UPC, the agrarian content of the beliefs of P. Skoropadsky. The agrarian ideology was peculiar to both the All-Ukrainian Union of Agrarians-Owners (Peasants) (hereinafter – AUAO) and the Ukrainian People's Party.

In October 1918, AUAO was formed. It consists of part of the members of the Kyiv Regional Union of Landowners, headed by M. Kovalenko, who disagrees with the programmatic foundations of the All-Russian Union of Landowners (hereinafter referred to as the "AUL")⁴⁶. On October 20, 1918, their platform was presented in "The

⁴³ Ibid, c. 209 – 210.

⁴⁴ Ibid, c. 210.

⁴⁵ Ibid, c. 211.

⁴⁶ ЛЮБОВЕЦЬ, О. М.: Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян). Ін: *Українські партії революційної доби 1917 – 1920 рр.: Нариси історії та програмні документи*. Київ: Парламентське вид-во, 2018, с. 463.

Memorandum of the Agrarians-Owners and Cossacks of All Ukraine". The relatively short volume of the document clearly outlines the peasant-centric orientations of this political organization. The peasant-agrarian was proclaimed the sole and solid basis of Ukrainian statehood. The peasantry was guaranteed equal civil rights and freedoms. The principle of private property is inviolable. The ultimate goal of agrarian reform is to satisfy the socio-economic interests of the broader peasants-agrarians. Land tenure, despite inviolability of private property rights, is limited. Regulatory policy regarding land tenure is implemented by the state, represented by the Land Bank. The instrument of implementation of agrarian reform was the compulsory purchase of land from large landowners. The parceled land was transferred to the peasants who needed it for some payment through the Land Bank⁴⁷. Thus, in its program of state building, the AUL made a clear reference to the peasantry, the social basis of national statehood. The socio-political and socio-economic model of the state was peasant-centric, agrarian. In May 1919, the Ukrainian People's Party (hereafter – UPP) was formed. It was intended to include UDAP and AUAO. However, such a unification did not take place, and the newly formed party was formed only of the members of the AUL⁴⁸: M. Chudnov-Bohun, K. Krasiuk, M. Bayer, M. Arnaut and others. Its programmatic principles were based on the AUL provisions, in particular on agrarianism. At the same time, they were supplemented and expanded in "The Program of the Ukrainian People's Party" (hereinafter – the Program). Party members emphasized that nation-building should be based on the unity of all "economically sound and creative elements of the people". However, the "leading masses of small and medium peasantry" are leading in this process. In this regard, satisfaction of peasant interests and needs is a priority. This was subordinated to the financial and economic policy of the state. Among other things, its im-

⁴⁷ Ibid, s. 466 – Меморандум Хліборобів-власників і козаків усієї України.

⁴⁸ ЛЮБОВЕЦЬ, О. М.: Українська народна партія. Ін: *Українські партії революційної доби 1917 – 1920 рр.: Нариси історії та програмні документи*. Київ: Парламентське вид-во, 2018, с. 470.

plementation ensured the economic development of the country, its protection against the "exploitation by foreigners"⁴⁹.

In this way, the UPP rejected the exploitation, considering the non-exploitative model of the state. The agrarianist nature of the party's program provisions was contained in those parts of the party program that concerned the economy and tactics of party activity. In their opinion, they clearly state the content of the non-exploitative model of Ukrainian statehood, emphasize the agrarian nature of Ukrainian society and its economy. Cooperation is treated as an optimal socio-economic institute, which, on the one hand, provides the population with the necessary products, and on the other, minimizes the exploitation factor. In the context of Eastern European agrarianism, it was understood as a socio-economic institution that "strengthens the economic position of our people and makes it more organized in the fight against the exploitation by foreigners"⁵⁰. According to the Party members, the peasantry is "the main creative economic stratum in Ukraine; the main basis of the national economy is farming, the productivity of which is based on the average and small land ownership, with the help of associations and cooperatives of agricultural..."⁵¹ In "The Resolution of the Main Board of the Ukrainian People's Party" of September 7, 1919, the role of the peasantry in the nation state-building was outlined more clearly and more fully. The document stated that "the basis, the center of the creative forces in Ukraine, is the peasantry – the agrarians and national-industrial elements ... and only these elements can be a solid foundation for the future of the Ukrainian state and national idea, for the proletariat and the great bourgeoisie in Ukraine, from the point of view of national, foreign or indifferent to Ukrainian national-state competitions. ... And if the economic interests of this class are not connected with national and political interests, then the Ukrainian national affairs and statehood will be long suppressed by the hostile

⁴⁹ Ibid, c. 474 – 475: Програма Української народної партії.

⁵⁰ Ibid, c. 487.

⁵¹ Ibid, c. 475.

forces of the neighbors, who all have a clearly defined nationalist-imperialist color"⁵².

Given the agrarian nature of Ukrainian society, the relevance of the agrarian issue, the need to improve the socio-economic situation and socio-legal status of the peasantry, it was envisaged to implement agrarian reform. These improvements were supposed to be achieved by "raising of agro-culture, as well as the protection of national and state rights of the Ukrainian people, who are the owner of their land and the manager of their economy"⁵³.

According to UPP members, agrarian reform should be peasant-centric and based on the following principles:

1. Protection of small and medium-sized land ownership; 2. Abolition of large land tenure; 3. Forcible redemption by the state of over-land from large landowners and its transfer on preferential terms to the landless and landless peasantry for cultural economy. This approach was justified by the UPP members' financial interests of the state and the impossibility of social confrontation in the countryside⁵⁴; 4. Transfer of specific, treasury and monastery lands to the state fund; 5. Determination of the standard of land for sale in the amount of 25 des.; 6. By providing amelioration credit support to agricultural cooperatives; 7. State support for farms and agricultural cooperatives⁵⁵.

Therefore, there is sufficient reason to state that in the conditions of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921, Ukrainian agrarianism took place as a variant of Eastern European agrarianism. He was represented in the programmatic provisions of UDAP, UPC, UPP, AUAO. They referred to the peasantry as the state builder, social basis of statehood, the "third" path of development.

Conclusions. Summarizing, we note that the revolutionary upheavals in Europe in the early twentieth century radically influenced the socio-political life of European countries, led to the emergence of new subjects of international relations, previously unknown phe-

⁵² Ibid, c. 495.

⁵³ Ibid, c. 487.

⁵⁴ Ibid, c. 487.

⁵⁵ Ibid, c. 475 – 476.

nomena. First of all, considering the topic of the study, this concerns Czechoslovak and Ukrainian state-building, as well as such phenomenon as Eastern European agrarianism, represented in particular by Czechoslovak and Ukrainian variants. Political parties represented it on Czechoslovak and Ukrainian soil. In Czechoslovakia – the Czechoslovak Republican (Agrarian) Party, in Ukraine – the Ukrainian Agrarian Party, the Ukrainian People's Community, the All-Ukrainian Union of Agrarians-Owners (Peasants), the Ukrainian People's Party. These parties had a distinct agrarian character. Common in their programmatic provisions was the fact that peasant-centrism was at the heart of their state ideology. They connected the socio-political and socio-economic future of Czechoslovakia and Ukraine with the peasantry. They understood him as an active subject of history, a source of national state-building.

At the same time, there were some differences due to the regional specificity of the countries, the course of historical events. The main difference, in our opinion, was that the Czechoslovak agrarianists managed to put their ideology into practice by implementing Czechoslovakia's domestic politics in the interwar period. Unfortunately, Ukrainian farmers failed to implement the program provisions. The establishment of Soviet power in Ukraine at the end of the Ukrainian Revolution was the beginning of the formation of a proletarian state, in which the peasant majority was given a place on the margins of the Soviet model of statehood.

Zhrnutie

Ideológia východoeurópskeho agrarizmu v programových ustanoveniach československých a ukrajinských politických strán (v podmienkach sociálno-politických zvrátov začiatkom 20. storočia)

Revolučné otrasy v Európe začiatkom 20. storočia radikálne ovplyvnili sociálno-politický život európskych krajín, viedli k vzniku nových subjektov medzinárodno-právnych vzťahov, predtým neznámych javov. Predovšetkým – vzhľadom na tému štúdie – sa to týka československých a ukrajinských štátotvorných snáh a tiež takeho

fenoménu ako východoeurópsky agrarizmus, prezentovaný hlavne československým a ukrajinským variantom. Jeho zástupcami v Československu a na Ukrajine boli politické strany. V Československu – Republikánska strana poľnohospodárskeho a maloroľníckeho ľudu, na Ukrajine – Ukrajinská roľnícka strana, Ukrajinské národné spoločenstvo, Všeukrajinská únia poľnohospodárov (roľníkov), Ukrajinská ľudová strana. Tieto strany mali výrazný agrárny charakter. Totožným v ich programových ustanoveniach bolo, že v centre ich štátnej ideológie bol agrarizmus (agrárnický centralizmus). Spoločensko-politická a sociálno-ekonomická budúcnosť Československa a Ukrajiny bola nimi spájaná s roľníctvom. Chápali ho ako aktívny subjekt histórie, zdroj národného štátotvorného úsilia. Zároveň sa vyskytovali aj určité odlišnosti, ktoré boli spôsobené regionálnou špecifickosťou krajín, historickým vývojom atď. Hlavný rozdiel – podľa mienky autora – bol v tom, že československým agrárnikom sa podarilo svoju ideológiu uviesť do praxe, zrealizovať v domácej politike Československa v medzivojnovom období. Ukrajinská agrárnikom sa bohužiaľ nepodarilo zrealizovať svoje programové ustanovenia. Zriadenie sovietskej moci na Ukrajine po skončení Ukrajinskej revolúcie bolo začiatkom formovania proletárskeho štátu, v ktorom roľnícka väčšina dostala miesto na okraji sovietskeho modelu štátnosti.

**„Rázne a prísne proti banderovcom...“
Bezpečnostné a politicko-spoločenské aspekty prienikov oddielov
Ukrajinskej povstaleckej armády na územie Československa
v rokoch 1945 – 1947***

MICHAL ŠMIGEL – MAREK SYRŇÝ

Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

„Resolutely and strictly against the Banderites...“ Security and political-social aspects of invasions of the Ukrainian Insurgent Army troops into Czechoslovakia in 1945–1947

Abstract: Several Ukrainian Insurgent Army – UIA troops (the so-called Banderites) with their propagandist and escape invasions of Slovakia in the first years after the World War II caused not only the largest military action of the Czechoslovak army after the war for whole decades. but also had great political and social influence. In some moments, it even overshadowed the actual military activities occurring in connection with the fight against the UIA. The very aim itself and implementation of the first invasions of UIA in northeastern Slovakia in autumn 1945 and spring 1946 had a clear political focus. It was the third invasion by some of the UIA troops into the territory of Czechoslovakia in 1947, although it had its primary political subtext, that was mainly a military affair. However, gradually increasing political influence of this issue on the internal political development of the republic completed it later.

Keywords: Ukrainian Insurgent Army, Czechoslovak army, propagandist raids, post-war Czechoslovakia (1945–1948).

Propagačné a únikové vpády niekoľkých skupín príslušníkov Ukrajinskej povstaleckej armády (UPA) – v dobových dokumentoch a československej historiografii známych ako „banderovci“ – na Slovensko v prvých rokoch po skončení druhej svetovej vojny spôsobili nielen uskutočnenie po desaťročia najväčšej vojenskej akcie československej armády po skončení vojny, ale mali aj veľký politický a spoločenský vplyv. Ten v niektorých momentoch dokonca zatienoval samotné vojenské aktivity prebiehajúce v súvislosti s bojom proti banderovcom. Už len samotný cieľ a realizácia prvých prienikov UPA na severovýchodné Slovensko na jeseň 1945 a na jar 1946 mali

jednoznačne politické zameranie. Prvé dva prieniky UPA na Slovensko boli čisto propagačnými vpádmi – tzv. rejdami, niekoľkých (spravidla troch) „sotní“ (rôť, zvyčajne v počte 120 osôb). Až tretí prienik niektorých jednotiek UPA na územie Československa v roku 1947, aj keď mal svoj primárny politický podtext, bol predovšetkým vojenskou záležitosťou, hoci sa neskôr k nemu opäť pridával aj postupne sa vzťahujúci politický vplyv tejto problematiky na vnútro-politický vývoj.

Bezpochyby v prvej etape (t.j. v rokoch 1945 – 1946) hlavným dôvodom akcií UPA na území Slovenska bola prieskumná činnosť, propagácia vlastného hnutia i objasňovanie jeho cieľov, a najmä aktívna antisovietska i antikomunistická propaganda v rámci povojnovej koncepcie „*Frontu podrobených a ohrozených národov strednej a východnej Európy*“,¹ vytýčenej Ukrajinskou hlavnou oslobodzovacou radou (UHVR). Jednoznačne vedenie ukrajinského odboja malo záujem o šírenie svojich názorov, predstáv a programu i v susednom štáte, do ktorého navyše presahovalo ukrajinské etnické osídlenie, a zároveň sa ukazovala reálna potreba strategického zázemia nielen z logistických dôvodov, ale najmä kvôli získavaniu spojencov a sympatizantov.²

Prvý propagačný rejd prebiehal na severovýchode Slovenska od 22. augusta do 24. septembra 1945 a bol organizovaný zástupcom krajského vedúceho Organizácie ukrajinských nacionalistov (OUN) a súčasne krajským referentom propagandy OUN Zakerzonského kraja Vasiľom Halasom – „Orlanom“ a veliteľom 24. taktickej skupiny (TS) UPA „Makivka“ Jaroslav-Dmytro Vitovs`kym – „Andrijen-

* Štúdia je výstupom z grantového projektu VEGA č. 1/0849/17 „Banderovci na Slovensku: propagandistické rejdy, antisovietska a protikomunistická činnosť“.

¹ В'ЯТРОВИЧ, Володимир: Чехословачина очима українських повстанців 1945 – 1948. In: *Acta historica Neosoliensia*, 2006, č. 9, s. 166–174. Podrobnejšie sa tomu venujeme v stati: ŠMIGEL, Michal: Antisovietske a protikomunistické aspekty rejdov Ukrajinskej povstaleckej armády v strednej a východnej Európe v rokoch 1945 – 1950. In: *K identifikácii protikomunistického odboja. Slovenský aspekt v medzinárodnom kontexte*. Zost. Vladimír Varinský. Banská Bystrica 2017, s. 74–122.

² KMEŤ, Miroslav: Vecná a umelecká literatúra o problematike Ukrajinskej povstaleckej armády v ČSR pred rokom 1990. In: *Acta historica Neosoliensia*, 2005, č. 8, s. 163. Pozri taktiež ŘEPA, Tomáš: Banderovci v Československu. Vybrané politické a vojenské aspekty. In: *Securitas imperii*, 2019, č. 1, s. 121

kom“, ktorý bol zároveň určený za veliteľa rejdú, ktorého sa zúčastnili sotne „Zmiji“, „Zavediji“ a „Bulava“. Dňa 22. augusta 1945 uvedené oddiely UPA spolu s príslušníkmi civilnej siete OUN (celkom okolo 500 osôb) prekročili slovensko-poľskú hranicu. Vzhľadom na absolútnu nepripravenosť československej strany na takúto prekvapivo veľkú ozbrojenú aktivitu z územia juhovýchodného Poľska sa banderovci na jeseň 1945 pohybovali na severovýchodnom Slovensku viac-menej nerušené. V snahe zasiahnuť čo najväčšie územie sa rozdelili a v malých skupinách sa pohybovali spočiatku v okresoch Medzilaborce, Stropkov a Giraltovce, kde navštevovali jednotlivé obce. Neskôr svoju činnosť rozšírili čiastočne aj do ďalších okresov východného Slovenska.³

Keďže išlo o propagačný vpád, a nie o represívnu akciu proti politickým odporcom a už vôbec nie o drancovanie krajiny a obyvateľstva (ako na to poukazovala prednovembrová historiografia), už od začiatkov príprav akcie sa kládol prioritný význam na vytvorenie čo možno najpozitívnejšieho obrazu ukrajinského nacionalistického hnutia v slovenskej spoločnosti. V tejto súvislosti bolo banderovským sotniam v inštrukciách prikazované správať sa zvlášť slušne a nenásilne na Slovensku, čo sa nakoniec aj skutočne vo veľkej miere úspešne darilo dodržiavať. Nestretli sa s otvoreným odporom slovenských bezpečnostných zložiek, rozdali propagačný materiál, vykonali desiatky prednášok a besied, v niektorých prípadoch dokonca navštívili aj miestne tanečné zábavy či omše v kostoloch, čím si nepochybne u výraznejšie religiózne založeného miestneho obyvateľstva vytvorili celkom prijateľný obraz. Tento relatívne pozitívny

³ Počas zhruba mesiac trvajúceho rejdú povstalci navštívili desiatky obcí na východnom Slovensku, kde organizovali propagačné prednášky o cieľoch a aktivitách ukrajinského nacionalistického hnutia, najmä o jeho boji proti sovietskemu imperializmu a dôrazne brojili proti boľševizmu. Popri tom viedli politické rozhovory v domácnostiach. Výraznejšie sa zameriavali na politické ovplyvnenie miestnej inteligencie (farár, učiteľ, notár). Medzi jednotlivými obcami sa presúvali rýchle, čo spôsobovalo československým orgánom veľké skreslenie spravodajských informácií o ich počte, ktorý sa odhadoval až na niekoľko tisíc osôb. (Archiv bezpečnostných zložiek (ABS) Praha, f. 307-99-1. Oblastná správa OBZ Veliteľstva 4. oblasti z 11. septembra 1945.) K takýmto fantastickým číslam o ich počte prispievali aj samotní banderovci, ktorí zámerne v rozhovoroch s domácim obyvateľstvom nadhodnocovali svoju početnosť, aby tým vylepšili obraz o svojej vojenskej sile.

dojem (aj napriek zjavnej záťaži, ktorú akákoľvek partizánska činnosť prináša pre civilné obyvateľstvo) bol zachovaný aj krátko po ukončení prieniku⁴ a opätovnom stiahnutí sa do bázového územia v juhovýchodnom Poľsku.⁵

Aktívna propagandistická činnosť oddielov UPA na východnom Slovensku zákonite upriamila na seba pozornosť československých bezpečnostných orgánov. Miestne stanice Národnej bezpečnosti (NB) a Finančnej stráže (FS), strážiace hranice hlavne proti pašeráctvu, boli proti oddielom UPA jednoducho bezmocné. Jediná možná sila, ktorá mohla ich aktivity zastaviť – československá armáda, zápasila toho času s povojnovými materiálными a personálnymi nedostatkami.⁶ Jej časti rozmiestnené na Slovensku tvorili 4. vojenskú oblasť s jednotkami so slovenským mužstvom a velením.⁷ Až po ukončení vojenských príprav 11. septembra 1945 bola československou armádou za asistencie niekoľkých sovietskych oddielov (presunutých na východné Slovensko zo Zakarpatska a Maďarska) začatá vojenská operácia na vyčistenie priestoru severovýchodného Slovenska od banderovských

⁴ Obranné spravodajstvo 4. vojenskej oblasti v Bratislave v správe z 26. septembra 1945 (sumarizujúc a vyhodnocujúc výsledky činnosti UPA) konštatovalo: „Doteraz nedošlo k zrážkam jednotiek československých a ČA s banderovcami. Dá sa predpokladať, že tieto tlupy sa vyhýbajú boju neustálymi presunmi z priestoru do priestoru, uchádzajú do obcí, kde berú potraviny, vnášajú neistotu medzi civilné obyvateľstvo, pred ktorým časťami pohybmi budia zdanie veľkej sily a množstva. Disciplína je údajne dobrá, až veľmi dobrá. S civilným obyvateľstvom zachádzajú slušne, iba kde tu zoberú so sebou z radov obyvateľstva sprievodcov, ktorých po splnení požadovaného úkolu posielajú späť k rodinám. (...) Obyvateľstvo navštevovaných obcí, ktoré bolo vojnou ťažko postihnuté a tohto času trpí znovu nedostatok, je tlupami vyžierané, prestrašené a pesimisticky pozerá na vývoj udalostí.“ ABS Praha, f. 307-97-25. Správy Veliteľstva 4. oblasti 1945 – 1948. Prehľad správ o činnosti banderovcov na území Slovenska v dňoch 6. – 20. septembra 1945.

⁵ Blížšie o priebehu prvého rejd UPA na Slovensku ŠMIGEL, Michal: *Banderovci na Slovensku (1945 – 1947)*. Banská Bystrica 2007, s. 85–100. Najnovšie: ŘEPA, Tomáš: *Banderovci. Politické souvislosti, následky zneužití tématu komunistickou propagandou, návaznost na hybridní konflikt v současnosti*. Praha 2019, s. 92–99.

⁶ Pozri MASKALÍK, Alexander: Niektoré aspekty pôsobenia veliteľského zboru Čs. armády v boji proti banderovcom. In: *Vojenská história*, 2010, č. 3, s. 61–74.

⁷ Rozmiestnenie Československej armády totiž v roku 1945 zodpovedalo potrebe zaistenia západných a južných hraníc, odkiaľ bolo predpokladané eventuálne ohrozenie štátu. V dobe, kedy sa organizácia armády tvorila, nebolo o UPA nič známe a ohrozenie z Poľska sa nepredpokladalo. ŠTAIGL, Jan: Ochrana štátnej hranice Slovenska po druhej svetovej vojne (1945 – 1950). In: *Vojenská história*, 2000, č. 1, s. 53–72.

jednotiek – prakticky v dobe, keď dve z troch rejdujúcich sotní územie Slovenska samovoľne opustili a tretia odchádzala na územie východnej Lemkoviny (24. septembra 1945) bez toho, aby bola československým a sovietskym vojskom nejako zvlášť prenasledovaná.⁸

Zlom nastal paradoxne až po skončení prvého rejd UPA na Slovensku, keď v nasledujúcich mesiacoch a priori takmer všetky výraznejšie kriminálne prečiny v tejto oblasti boli zvaľované na účet banderovcov, ktorých sa v skutočnosti dopustili presne neidentifikované ozbrojené kriminálne skupiny (či už domáce alebo z poľského pohraničia). Vo vtedajších bezpečnostných hláseniach sa to však často stávalo a hoci si racionálnejšie bezpečnostné zložky neskôr uvedomovali zneužívanie kriminálnej činnosti iných ozbrojených skupín práve na úkor banderovcov,⁹ všeobecne bol však už oficiálne vytvorený obraz „rabujúcich a terorizujúcich“ banderovcov. Paušálne obviňovanie UPA z mnohých kriminálnych činov vykonaných na severovýchodnom Slovensku v októbri až decembri 1945 vyvrcholil ich obviňovaním z rasovo-politických vražd v Novej Sedlici, Uliči a Kolbasove (okres Snina), kde došlo k zavraždeniu 18 obyvateľov – komunistov a Židov. Ako však ukazujú najnovšie výskumy, vina banderovcov na týchto vraždách je prinajmenšom sporná, diskutabilná a existuje viacero možných alternatív, i keď ani podieľanie sa niektorej nedisciplinovanej skupiny UPA (pôsojacej na vlastnú päsť, t.j. bez vedomia velenia UPA na Zakerzoní) na týchto vraždách nemožno úplne vylúčiť, no takisto ani potvrdiť.¹⁰

Aj nasledujúci (druhý) propagačný rejd UPA, uskutočnený v apríli 1946, mal zhruba podobné zameranie a priebeh ako prvý. K jeho uskutočneniu primälo vedenie ukrajinských nacionalistov tak úspeš-

⁸ Podrobnejšiu analýzu nasadenia československých bezpečnostných zložiek proti oddielom UPA v auguste – septembri 1945 poskytuje: *Litopys UPA, vol. 48. The UPA in light of Slovak and Czech documents (1945 – 1948). Book 1. The UPA Raids in the Army and State Security Documents of Czechoslovakia (1945 – 1946)*. Ed. Michal Šmigel. Toronto – Lviv 2010, pp. 55–63.

⁹ ABS Praha, f. 307-99-1. Situačné správy o činnosti UPA na území Slovenska.

¹⁰ Pozri: ŠMIGEL, Michal: Vraždy židov a komunistov na severovýchodnom Slovensku v roku 1945: Kolbasovská tragédia. In: *Acta historica Neosoliensia*, 2007, č. 10, s. 217–231; ŠMIGEL, Michal: Neobjasnené vraždy Židov v Sninskom okrese na konci roku 1945. Tragédia v Kolbasove a jej pozadie. In: MARCINEKOVÁ, Jaroslava a kol. *Fragmenty židovstva (Snina a okolie)*. Snina 2018, s. 61–86.

nosť (bezproblémovosť) prvého rejd, ako najmä výhodnejšia medzi-národná (otvorene začínajúca roztržka medzi Východom a Západom a črtajúca sa možnosť vojnového stretu dvoch ideologicky znepriatelených blokov) a predovšetkým vnútropolitická situácia v Československu pred májovými voľbami do Ústavodarného národného zhromaždenia (ÚNZ). A tak do predvolebného boja medzi Komunistickou stranou Slovenska (KSS) a Demokratickou stranou (DS) o budúce smerovanie povojnového Slovenska vstúpila na jar roku 1946 so svojimi aktivitami v oblasti severovýchodného Slovenska aj UPA.

Prípravy na druhý rejd sa začali čiastočne už začiatkom roka 1946. Jeho organizovanie mal na starosti opäť zástupca krajského vedúceho a krajský referent propagandy OUN Vasil' Halasa – „Orlan“.¹¹ K realizácii druhého propagačného rejd UPA boli vyčlenené sotne „Bir“, „Didyk“ a „Karmel'juk“ (opäť takmer 500 osôb), ktoré prekročili poľsko-slovenské hranice v noci 6. apríla 1946. Pre výraznejší úspech banderovskej propagandy bolo do slovenského a českého jazyka preložené väčšie množstvo propagandistických letákov a brožúr. Pred uskutočnením rejd vypracoval „Orlan“ inštrukcie k úspešnej realizácii rejd. Jeho základom malo byť slušné, nekonfliktné a nenásilné správanie všetkých účastníkov pochodu, ktorých nedodržiavanie malo byť striktné trestané. Účastníci sa mali tiež prezentovať dobrým správaním a čistotnosťou, resp. poriadkumilovnosťou. Osobitný zreteľ sa kládol personálny výber účastníkov rejd, najmä tých, ktorí mali propagandisticky presviedčať miestne obyvateľstvo v osobnom kontakte v jednotlivých domoch obsadenej obce. Príliš sa nez dôrazňoval slovensko-český antagonizmus, práve naopak sa mali slušne správať ako ku slovenským, tak aj k českým vojakom, obsiahnuť propagačne čo najväčšiu oblasť a zamerať sa hlavne na slovenské dediny (predpokladala sa ich väčšia politická vyspelosť v smere protikomunistickom).¹²

Počas druhého rejd prichádzali sotne UPA častejšie do styku už aj s československými jednotkami nasadenými do boja proti nim. V prípade stretu s menšou vojenskou skupinou sa snažili presvied-

¹¹ ГАЛАСА, Василь: *Наше життя і боротьба. Спогади*. Львів 2005, s. 84–85.

¹² ABS Praha, f. 302-142-6. „Orlanov“ list „Družé Myrone“. Tiež В'ЯТРОВИЧ, В.: *Рейди УПА теренами Чехословаччини*. Торонто – Львів 2001 s. 80–81; *Літопис Української Повстанської Армії*. Том. 33. Ред. П. Потічний, І. Лико. Торонто – Львів 2001, s. 614.

čaf československých vojakov osobne. Na šírenie protikomunistickej, resp. protisovietskej propagandy medzi československými vojakmi využívali pripravené letáky, ale aj programové listy odosielané poštou alebo doručované niektorým vojenským veliteľom prostredníctvom miestnych obyvateľov, s ktorými sa pri rejde stretli.¹³ Propaganda druhého rejdú sa však opäť sústredila na vysvetľovanie dvoch základných problémov ich ideológie a činnosti. Najskôr sa snažili obyvateľstvu predstaviť svoje nacionalistické hnutie, informovať a podať o ňom pozitívny obraz. V druhej časti propagandy sa príslušníci UPA snažili v maximálnej možnej miere znechutiť obyvateľstvu Sovietsky zväz a komunizmus. Upozorňovali na sovietsky imperializmus, poľské represie proti ukrajinskej menšine, skrytú a pomalú, ale o to zákernejšiu boľševizáciu Československa a jej isté dôsledky a pod. Pritom si vo svojej propagande nemuseli veľmi ani vymýšľať či preháňať. Tunajšie obyvateľstvo, aj keď nemalo priamy kontakt a dostatok správ o zločinoch komunizmu v ZSSR (zvlášť na Ukrajine) či o situácii v poľskej Lemkovine, malo už svoje skúsenosti s ukrajinskými (lemkovskými) utečencami, zachraňujúcimi sa pred poľskými represiami útekom do slovenského pohraničia.¹⁴

Nasadenie československej armády a Národnej bezpečnosti na zneškodnenie banderovských oddielov bolo opäť oneskorené. K 21. aprílu 1946 sa sústredilo na východnom Slovensku 14 peších motorizovaných a samopalných práporov, dva delostrelecké oddiely, jeden prápor tankov, letka bojových lietadiel a niekoľko menších jednotiek, rozdelených do podskupín „Železo“, „Hliník“ a „Zlato“, ktorým podliehala aj skupina pre Zabezpečenie pohraničného územia (ZPÚ)

¹³ Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, f. PV – sekr., inv. č. 99, k. 74. Leták „Česko-slovenským vojakom“. SNA Bratislava, f. PV – obež., k. 9, inv. č. 12. Benderovci – situačná správa za obdobie 16. – 28. apríla 1946. Tiež: Vojenský historický archív (VHA) Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 63, inv. č. 134. Hlásenie veliteľstva „Hliník“ č. 1/Taj.1946; ABS Praha, f. 302-142-6. Súhrnná správa o činnosti Zvláštneho oddielu.

¹⁴ Podrobnejšie o tejto problematike: ŠMIGEL, Michal: Lemkovskí utečenci na Slovensku (1946): hromadné prechody na územie krajiny, internácia v Strážskom a odsun. In: *Lemkowie, Bojkwowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. Tom II.* Eds. S. Dudra et al. Zielona Góra – Słupsk, 2009, s. 97–114; ŠMIGEL, Michal – HALCZAK, Bohdan – DROZD, Roman (eds.): *Obce pogranicze 1945 – 1946 : sytuacja w południowo-wschodniej Polsce w dokumentach czechosłowackich.* Warszawa 2015, 222 s.

„Otto“. Pre prípadné použitie na východnom Slovensku boli v českých krajinách v pohotovosti ďalšie tri prápory. Na stíhanie banderovcov bola vytvorená vojenská skupina „Oceľ“, ktorá začala vyčistiť operáciu neskôr pomenovanú ako „Široké hrable“.¹⁵ Banderovci však opäť unikli.¹⁶ Opúšťali východoslovenské územie nie pod tlakom armády (a neskoro začatej vojenskej operácie), ale preto, že ich rejd sa chýlil k záveru a jednoducho sa vracali na svoje bázové územie (sotňa „Karmeljuka“ prekročila slovensko-poľskú hranicu v noci z 18. na 19. apríla 1946, sotňa „Bira“ 22. apríla a sotňa „Myrona“ 24. apríla 1946).¹⁷ V priebehu druhého rejd oddiely UPA navštívili celkom 106 obcí v 10 východoslovenských okresoch, v ktorých uskutočnili plánované aktivity, čím cieľ vytýčený vedením OUN a UPA v podstate splnili.¹⁸

K úspešnému plneniu vyššie uvedených zámerov UPA voči Slovensku prispeli skutočnosti, že počas propagačných rejdov v rokoch 1945 a 1946 sa ukrajinskí povstanci nestretli s väčším odporom československých armádných a bezpečnostných zložiek, pohybovali sa po východnom Slovensku takmer celkom otvorene, z celej akcie vyšli bez vážnejších ľudských strát (niekoľko zranených a nezvestných, respektíve dezertovaných) a bez väčších prekážok sa vracali na svoje základne v juhovýchodnom Poľsku.¹⁹

¹⁵ K problematike prechodu oddielov UPA územím Československa na Západ v roku 1947 viď rozsiahly zborník komentovaných československých dokumentov: *Litopys UPA, vol. 53. The UPA in light of Slovak and Czech documents (1945-1948). Book 2: The UPA raid into Western Europe (1947): the Czechoslovak route.* Ed. Michal Šmigel. Toronto – Lviv 2017, 1304 p.

¹⁶ Ako konštatoval J. Fiala: „Proti niekoľkým stovkám banderovcov stálo asi 7000 vojakov s tankami, delostrelectvom a letectvom a oddiely NB. Napriek tomu ich úloha nebola jednoduchou záležitosťou. K zneškodneniu skupín UPA, ktoré sa vyhýbali stretnutiu, neustále sa presúvali a boli rozptýlené v hornatom a lesnatom teréne s možnosťou úkrytu a skrytého pohybu, nestačila len početná prevaha“. FIALA, Jan: *Zpráva o akci B.* Praha 1994, s. 77–79.

¹⁷ Hlásenia sotní „Myron“, „Bir“ a „Karmeljuk“ rejdujúcich v apríli 1946 po Slovensku. In: *Літопис Української Повстанської Армії. Том. 33*, c. 592 – 627.

¹⁸ Pôvodným zámerom bolo zdržať sa na území východného Slovenska 10, maximálne 14 dní; aj to za podmienky, že nebudú rušení československými jednotkami. V skutočnosti druhý slovenský rejd trval fakticky do 24. apríla 1946, teda 18 dní.

¹⁹ Podrobnejšie o druhom rejde UPA na Slovensku (1946) pozri ŠMIGEL, M.: *Banderovci na Slovensku (1945 – 1947)*, s. 128–150; ŘEPA, T.: *Banderovci. Politické souvislosti, následky zneužití tématu...*, s. 100–108.

Zaujímavé je však to, že obidve strany svoju činnosť v rokoch 1945 – 1946 v súvislosti s akciami voči druhej strane navzájom hodnotili ako úspešné. V česko-slovenskej historiografii sa nasadenie československej armády pokladalo za rozhodujúci moment stiahnutia sa oddielov UPA z krajiny, hoci to nezodpovedalo realite.²⁰ Bezpečnostné zložky na pohraničí (NB a FS) sa ukázali ako nespoľahlivé a slabé, zlyhalo Obranné spravodajstvo a v dôsledku niektorých organizačných chýb nasadenie nepripravenej armády sa uskutočňovalo v predvečer samovoľného odchodu oddielov UPA.²¹ Situácia sa zmenila až v roku 1947, keď došlo k únikovému prechodu troch sotní cez územie Československa do americkej okupačnej zóny v Rakúsku a Nemecku. V tejto etape československá armáda bola na banderovcov omnoho lepšie pripravená ako v predchádzajúcich rokoch (najmä po kvantitatívnej stránke), mala lepšie spravodajské informácie, fungovala spolupráca s poľskými orgánmi a bola aj väčšia politická vôľa (predovšetkým na strane československých komunistov) banderovcov v republike zlikvidovať. Tretí prienik UPA v roku 1947 bol diametrálne odlišnou akciou, akou boli predošlé propagačné vpády, a uskutočňoval sa v zmenenej politickej situácii – hovoríme o tzv. druhej etape.²²

Rok 1947 sa tak stal posledným výrazným a najvýznamnejším obdobím pôsobenia UPA na území Slovenska, keď v jeho druhej polovici došlo k únikovému prechodu troch banderovských sotní a niekoľkých menších skupín územím Československa na Západ. Tento prienik však už nebol propagačnou či naplánovanou politicko-vojenskou akciou vedenia UPA a ukrajinských nacionalistov, ale dôsledkom existenčného vojenského tlaku poľskej armády voči jednotkám UPA. Realizovaním akcie „Visla“ (Wiśła) a vysídlením ukra-

²⁰ Porovnaj napríklad FIALA, J.: *Zpráva o akci B*, s. 83.

²¹ Podrobnejšiu analýzu nasadenia československých bezpečnostných zložiek proti oddielom UPA v apríli 1946 rozvádza: *Litopys UPA, vol. 48. The UPA in light of Slovak and Czech documents (1945 – 1948). Book 1. The UPA Raids in the Army and State Security Documents of Czechoslovakia (1945 – 1946)*, pp. 74–80.

²² Podrobnejšiu analýzu nasadenia československých bezpečnostných zložiek proti oddielom UPA v roku 1947 rozvádza: *Litopys UPA, vol. 53. The UPA in light of Slovak and Czech documents (1945-1948). Book 2: The UPA raid into Western Europe (1947): the Czechoslovak route*, pp. 28–37.

jinskej menšiny z juhovýchodného Poľska do novozískaných západných území (niekdajších nemeckých), ostalo ukrajinské nacionalistické hnutie v krajine bez svojho prirodzeného zázemia, ktoré mu v jeho partizánskom boji poskytovalo nevyhnutné informácie a materiálne zásoby.²³ Na základe straty tohto civilného zázemia, pod neustále sa vzráňajúcimi útokmi poľských divízií,²⁴ oddielov sovietskeho NKVD a s pribúdajúcimi stratami sa velenie UPA v juhovýchodnom Poľsku rozhodlo ukončiť svoju činnosť, t.j. časť oddielov UPA sa mala z taktických dôvodov prebíť na územie sovietskej Ukrajiny a pokračovať v boji so sovietskym zriadením v krajine, časť prejsť územím Československa do americkej zóny v Nemecku a ostatní členovia UPA v Poľsku mali podľahnúť demobilizácii.²⁵

Oficiálne bol vedením OUN – UPA povolený prechod územím Československa na Západ koncom mája – začiatkom júna 1947 sotniam „Hromenko“ (veliteľ Mychajlo Duda), „Burlaka“ (Volodymyr Ščiheľskij), „Krylač“ a „Lastivka“ (dve posledné sa spojili a veliteľsky podriadili sotni „Burlaka“).²⁶ Neskôr ich nasledovala aj sotňa „Brodyč“ – „Roman“ (veliteľ Roman Hrobeľs’kij), ktorá, po krátkom nútenom pobyte v okolí Starej Lubovne v júni 1947, uskutočnila prechod do Nemecka pozdĺž slovensko-poľských hraníc (na poľskej strane) a cez Moravu rozdelená na 5 menších skupín (cca 60 členov) až koncom septembra 1947.

Existenčný presun sotní UPA Československom do americkej okupačnej zóny v Nemecku bol diametrálne odlišnou akciou v odlišnej situácii, aká bola v priebehu predošlých propagačných vpádov v

²³ HALCZAK, Bohdan – ŚMIGEL, Michał: K problematice postawienia Lemków w Polsce w pierwszej połowie 20. stulecia a ich przesiedlenie do Związku Radzieckiego. Akcja „Wisła“. In: *Acta historica Neosoliensis*, 2004, č. 7, s. 196–198.

²⁴ Proti ukrajinským povstalcov v Poľsku (počet ktorých sa odhaduje na 1400 až 2000 osôb, vrátane príslušníkov civilnej siete) bolo poľským armádnym velením nasadených päť peších divízií, divízia Zboru vnútornej bezpečnosti s tromi záložnými plukmi a taktiež pomocné jednotky oddielov národnej milície a jej dobrovoľné rezervy – celkovo 20 tisíc mužov. SZCZEŚNIAK, Antoni – SZOTA, Wiesław: *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*. Warszawa 1973, s. 434.

²⁵ HALCZAK, Bohdan: Próby przebicia się oddziałów UPA z Polski przez terytorium Czechosłowacji do Niemiec w 1947 r. In: *Acta historica Neosoliensis*, 2006, č. 9, s. 161.

²⁶ ГАЛАЦА, В.: *Наше життя і боротьба*, с. 98–99.

rokoch 1945 a 1946. Totiž v roku 1947 nešlo už o dobre pripravenú, bezproblémovú propagandistickú akciu. V tomto únikovom prieniku išlo v prvom rade o záchranu „holého života“ – dostať sa pokiaľ možno nenásilne alebo v prípade potreby jednoducho sa prebiť na Západ a vyhnúť sa tak fyzickej likvidácii v boji, rozsudku smrti či dlhoročnému väzneniu v Poľsku. Propaganda a zachovanie svojho kladného obrazu u obyvateľstva boli stále dôležité, avšak už druhoradé.

V snahe dostať sa do americkej zóny v Nemecku čo možno najrýchlejšie a bez strát usilovali sa postupovať „Hromenkova“ i „Burlakova“ sotňa územím ČSR bezkonfliktne, čo však už nebolo možné. K relatívnej úspešnosti československého zákroku proti UPA v roku 1947 sa okrem lepšej prípravy armády (reorganizáciou vojenských oddielov na stíhaciu skupinu „Teplice“ a zapojením ZNB) pridávali negatívne faktory na strane banderovcov, najmä materiálna i psychologická nepripravenosť na obťažnejšie prebývanie sa krajinou. K tomu sa pridávala aj zmenená vnútropolitická situácia v Československu a väčší oportunizmus obyvateľstva vo vzťahu k UPA.²⁷

Prienik „Hromenkovej“ a „Burlakovej“ sotne Československom na Západ v roku 1947 je teda charakterizovaný už viac ako klasický partizánsky boj bez spoľahlivého zázemia, aj so svojimi sprievodnými prejavmi občasného násillia voči obyvateľstvu či regulárnemu vojsku a krádežami potravín. Napriek tomu však treba podotknúť, že ani počas tohto existenčného prieniku sa povstalci zbytočne nedopúšťali násillia a snažili sa ho eliminovať iba na existenčne nutnú demonštráciu sily pri získavaní potravy či informácií, dočasné zafímanie príslušníkov československej armády a bezpečnostných orgánov a na ich obranné boje v prípade vlastného napadnutia. Iba dva výraznejšie prípady sa vymykajú tejto charakteristike. Tým prvým je zabitie dvoch príslušníkov FS Brodyčovou skupinou počas jeho ústupu z vynúteného prechodného pobytu na Slovensku v júni 1947.²⁸ Druhým, v podstate skôr vynúteným prípadom použitia násillia zo strany UPA, bol pre československú stranu najtragickjší prípad vojenského stretu na Lupčianskej Magure, keď pri zrážke s 18-člennou skupinkou

²⁷ Bližšie ŠMIGEL, M.: *Banderovci na Slovensku (1945 – 1947)*, s. 176–194.

²⁸ ABS Praha, f. 305-143-1. Vyšetrovanie banderovcov – záverečná správa. Komisia pre vyšetrovanie banderovských tlúp na území ČSR. Košice, 12. februára 1948.

československých aspirantov šiesti v boji padli a 5 sa zranilo.²⁹ Ukrajinskí povstalci tak mali s narastajúcimi aktivitami armády proti nim, so silnejúcou oficiálnou československou protibanderovskou propagandou a s množiacimi sa prípadmi rekvirovania potravín a obmedzovania dovtedajšieho spoločenského a hospodárskeho života (v dôsledku protibanderovských akcií) značne „pošramotenú“ povesť. Ich vnímanie spoločnosťou sa zhoršovalo s pribúdajúcim časom ich pôsobenia v republike (teritoriálne z východu na západ) napriek tomu, že sa tejto svojej negatívnej percepcii snažili v značnej miere predchádzať umierneným chovaním.³⁰

Celkovo z troch sotní „Hromenko“, „Burlaka“ a „Brodyč“, ktoré sa prebýjali územím Československa v roku 1947 (približne 320 osôb), prešlo do Bavarska okolo 120 osôb (cca 37 %).³¹ Okrem uvedených troch sotní postupovalo československým územím v roku 1947 (ako aj v nasledujúcom roku) ešte niekoľko menších skupín UPA (v počte spravidla neprevyšujúcim niekoľko osôb, resp. niekoľko desiatok osôb), a taktiež príslušníci civilnej siete OUN v Poľsku. Celkovo tak v roku 1947 územím Československa na Západ prechádzalo okolo 500 osôb. Z uvedeného počtu bolo zajatých dovedna 216 osôb a ďalších 46 osôb na území republiky zahynulo. Prebiť sa do demokratického sveta sa teda v roku 1947 podarilo asi 238 osobám – 48 % c celkového známeho počtu (500) ukrajinských povstalcov.³² Podľa ukrajinských dokumentov Misie UPA pri Zahraničnom zastupiteľstve UHVR celkovo v rokoch 1947 – 1949/1950 prešlo na Západ

²⁹ Raneným aspirantom poskytol Burlaka ošetrovanie medikom sotne, spolu s ostatnými veliteľmi svojich družstiev ich vypočul a nechal ležať na mieste zrážky s tým, že si pre nich prídu zakrátko ich vlastní vojaci, ktorí však pre nich prišli až na druhý deň. ABS Praha, f. 305-143-1. Dodatok výpovede Wolodimira Sczihelskeho pseudonym Burlaka zo dňa 21. októbra 1947, s. 31, 32, 34. Udalosť je zaznamenaná aj ABS Praha, f. 307-34-10. Vojenský denník útvaru ZNB 8188 č. 62.ttaj./47. Pozri aj Svobodné slovo, 15. augusta 1947.

³⁰ SYRNÝ, Marek: „Banderovci“ a slovenská spoločnosť v rokoch 1945 – 1947. In: *Acta historica Neosoliensia*, 2005, č. 8, s. 155–158.

³¹ Podľa informácie Stepana Banderu, v priebehu rokov 1947 – 1949 do Nemecka prešlo okolo 300 vojakov UPA a členov civilnej siete OUN. В'ЯТРОВИЧ, В.: *Рейду УПА теренами Чехословаччини*, s. 122.

³² : *Litopys UPA*, vol. 53. *The UPA in light of Slovak and Czech documents (1945-1948)*. Book 2: *The UPA raid into Western Europe (1947): the Czechoslovak route*, p. 45.

okolo 315 vojakov UPA a príslušníkov civilnej siete OUN v Poľsku a na Ukrajine.³³

Uznesenie československej vlády z 27. augusta 1947 ukladalo Ministerstvu národnej obrany ČSR ukončiť likvidáciu UPA v krajine do 15. novembra 1947. Už 8. októbra 1947 dosiahli sily nasadené proti ukrajinským povstalcom svoj najvyšší početný stav – celkom 13 502 mužov (8044 vojakov, 1960 zmobilizovaných partizánov a 5458 príslušníkov SNB). Z uvedeného počtu bolo 7312 mužov nasadených na Slovensku a 6190 na Morave a v Čechach. Dňa 12. novembra 1947 však československé vojenské orgány konštatovali, že územie krajiny je od „bánd UPA“ vyčistené a „dočisťovanie terénov“ následne prevzali oddiely Ministerstva vnútra ČSR.³⁴

Pomer oficiálnych československých orgánov (či už politických alebo vojenských) k ukrajinským povstalcom, ktorí sa v rokoch 1945 až 1947 objavovali na Slovensku, sa odvíjal od zložitej vnútro politickej situácie; neskôr závisel aj od zintenzívneného politického boja medzi jednotlivými politickými subjektmi moci, ale predovšetkým bol podmienený zahraničnopolitickými konštantami povojnového Československa.³⁵

³³ ПОТЧНИЙ, Петро Й.: Пропагандивний рейд УПА в Західну Європу. Літопис УПА. Серія „Події і люди“. Кн 28. Торонто – Львів 2014, 73.

³⁴ FIALA, J.: *Zpráva o Akci B*, s. 217–218.

³⁵ V tomto smere bolo Československo verným spojencom Sovietskeho zväzu (do všetkých dôsledkov), a to aj napriek tomu, že väčšina povojnových politických subjektov nebola prokomunisticky či jednoznačne prosovietsky orientovaná. Zahraničnopolitická orientácia ČSR na ZSSR ako dominantného veľmocenského spojenca a dôsledné plnenie si všetkých z toho vyplývajúcich povinností sa hlavnou mierou podpísali aj na vzťahu a hodnotení ukrajinského nacionalistického hnutia československými vojenskými a politickými orgánmi. Odhladnuc od jasného postoja komunistov k tomuto antibolševickému hnutiu, nemali banderovské aktivity v Československu ani prílišné šance získať si sympatie nekomunistických politikov. Ukrajinský nacionalizmus bol nimi vnímaný podobne ako slovenský ľudácky nacionalizmus a odmietaný najmä pre svoju niekdajšiu spoluprácu s nacistickým Nemeckom ako úhlavným nepriateľom a existenčným ohrozením československého štátu. K tomu sa prirodzene pridávalo tiež samotné neakceptovateľné prekročenie československých hraníc cudzou a, v zmysle povojnových spojeneckých zväzkov, nepriateľskou ozbrojenou mocou, ktorá tu nezákonne uskutočňovala propagandu proti jeho najvýznamnejšiemu povojnovému spojencovi – ZSSR, od ktorého bola povojnová ČSR chtiac-nechtiac závislá.

“Rázne a prísne proti banderovcom...” Bezpečnostné a politicko-spoločenské...

Únikové presuny oddielov UPA cez územie ČSR v roku 1947 sa uskutočňovali v období zvlášť vyostrujúceho sa životne dôležitého politického zápasu v štátnej administratíve, vojenských a bezpečnostných zložkách,³⁶ pri ktorom získali československí komunisti (KSČ a KSS) v nadväznosti na akcie proti banderovcom, vhodnú zámienku a prostriedok pre svoju ideologickú kampaň voči domácim politickým oponentom³⁷ (zvlášť proti slovenským demokratom, českým národným socialistom a lidovcom). Najvýraznejšie boli protibanderovské akcie na československom území politicky zneužívané komunistami a nimi ovládanými štátnymi orgánmi a spoločenskými organizáciami na elimináciu Demokratickej strany na Slovensku, ktorá sa ostro stavala proti totalitarizácii spoločnosti KSČ. Komunisti neustále poukazovali na (v skutočnosti vymyslenú) podporu banderovského hnutia vedením a prívržencami DS,³⁸ či už priamo potravínami a informáciami, či znižovaním banderovského nebezpečenstva a ich „ideologickou“ podporou v demokratickej tlači, hoci DS sa k banderovskému hnutiu stavala od začiatku jednoznačne odmietavo, čo sa odzrkadlilo aj v jej interných straníckych obozdníkoch a v tej istej tlači.³⁹

³⁶ Podrobnejšie MASKALÍK, A.: *Niektoré aspekty pôsobenia veliteľského zboru Čs. armády v boji proti banderovcom*, s. 61–74.

³⁷ ŘEPA, T.: *Banderovci. Politické souvislosti, následky zneužití tématu...*, s. 111–112.

³⁸ Spoluprácu medzi UPA a demokratmi na najnižšej úrovni však nie je možné vylúčiť. Išlo ale o mizivú spoluprácu predovšetkým na úrovni obecných organizácií – o poskytnutie materiálnych potrieb, informácií atď. Napriek tomu aj takéto prípady vyťahovali slovenskí komunisti na diskreditovanie celej strany. Okrem toho sa DS na margo prípadného váhania svojich prívržencov vo veci postoja proti banderovcom vyslovila veľmi jednoznačne, i keď aj do jej vyhlásení sa už premietala nutná akceptácia začlenenia Československa do sovietskej sféry vplyvu: „*Proti názorom, že treba uvoľniť prechod banderovcom, treba uviesť, že banderovci sa chovajú u nás ako lupiči a zškodníci. Musíme sa preto s nimi vysporiadať ako suverénny štát. Odporovalo by to konečne aj našim spojeneckým zmluvám s Poľskom a so Sovietskym zväzom.*“ *Boj proti banderovcom na Slovensku*. In: Čas, 17. augusta 1947, s. 3.

³⁹ Napríklad: *Banderovské bandy sú na ústupe*. In: Čas, 2. augusta 1947, s. 3; *Smrť chodí po horách*. In: Čas, 24. augusta 1947, s. 3; *Američania zatýkajú benderovcov*. In: Čas, 14. septembra 1947; *Občianstvo ďakuje armáde a NB za čistku od banderovcov*. In: Čas, 10. septembra 1947.

Jednoznačne odmietavé stanovisko k banderovcom zaujal Klub demokratických členov SNR vyhlásením v Čase. (*Rázne a prísne proti banderovským bandám*. In: Čas, 1. júla 1947, s. 3.) Nebezpečenstvo účelového spájania DS s podporou nacionalistickej a protisovietskej UPA si veľmi dobre uvedomovalo vedenie DS, ktoré vo svojich

Bezpochyby prieniky UPA na československé územie komunistom, takpovediac, nahrávali do kariet. Neuvedomovali si to ešte do parlamentných volieb v roku 1946 (znamenajúcich porážku komunistických síl na Slovensku), až neskôr, keď tzv. banderovské ohrozenie nabralo na intenzite a komunisti z týchto niekoľkých prienikov, približne troch stoviek ozbrojených povstalcov v roku 1947, vytvorili domnelé ohrozenie krajiny, súčasne vykresľovali nedostatočnú početnosť a aktivitu armády a štátnych orgánov na Slovensku (pod väčšinovým vplyvom DS) voči banderovcom.⁴⁰ Na umelom vyvolávaní protibanderovskej hystérie sa vo viacerých prípadoch podieľala tiež vojenská kontrarozviedka.⁴¹

Československá vláda nakoniec postupne podľahla taktike a tlaku komunistov v súvislosti s alternatívami eliminácie UPA v Československu. Najskôr sa komunistickému ministrovi vnútra V. Nosekovi podarilo presadiť realizovanie protibanderovských akcií aj na Slovensku jeho ministerstvom a nie slovenským Povereníctvom vnútra riadeným nestraníkom M. Ferjenčíkom.⁴² Demokratom naklonenému gen. Ferjenčíkovi sa aspoň podarilo zmierniť tento zásah bezpečnostného centra ovládaného komunistami tým, že na Slovensko putovalo

interných straníckych obežníkoch jednoznačne vystríhalo svojich straníckych funkcionárov pred akýmkoľvek kontaktmi s banderovcami a prikazovalo „*všetkých lidí vyhlasujících sa za banderovcov okamžite hlásit' Národní bezpečnosti*“. SNA Bratislava, f. Demokratická strana (DS), k. 51. Obežník č. 27/46.

⁴⁰ Takto napríklad A. Pšenička na zasadnutí Ústredného výboru KSS v máji 1947 obvinil z podpory banderovcov, okrem ich krytia gréckokatolíckym biskupstvom, dokonca aj niektorých pracovníkov samotného Povereníctva vnútra. (*Komunistická strana Slovenska 1944 – 1948. Konferencie a pléna*. Ed. M. Vartíková. Bratislava 1971, s. 570–571.) Na druhej strane však, podľa informácií z prostredia DS (aj od demokratom naklonených bývalých partizánov), niektoré skupiny údajných banderovcov boli vytvorené priamo z popudu KSS, respektíve členovia KSS boli ich členmi. (Štátny archív Banská Bystrica, f. Oblastný akčný výbor, šk. 2, č. 419/1948.) Nemožno však s určitosťou potvrdiť alebo vylúčiť túto eventualitu. Vzhľadom na podobné komunistické provokácie na sovietskej Ukrajine a v Poľsku smerujúce k diskreditácii politických oponentov, je možné, že takto postupovali komunisti aj na Slovensku. Týmto sa snažili zdôvodňovať a na verejnosti ospravedlňovať svoje zábery a súčasne znásobovať banderovské nebezpečenstvo.

⁴¹ LETZ, Róbert: *Slovensko v rokoch 1945 – 1948 na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava 1994, s. 114–115.

⁴² Národný archív Českej republiky (NA ČR) Praha, f. 100/24, a. j. 1494, k. 144. Zápis zo zasadnutia 86. schôdze vlády ČSR z 20. mája 1947.

výrazne menej príslušníkov pohraničného ZNB, ako pôvodne minister V. Nosek navrhoval.⁴³ Súčasne pražské centrálné bezpečnostné orgány ovládané komunistami vytvárali vo svojich správach pre najvyššie štátne orgány dojem, akoby bolo Slovensko štátnobezpečnostne úplne nespoľahlivé. Následne na základe úmyselných fabulácií o spojení niekoľko (až) stočlenných skupín protikomunistických „bielych partizánov“ s oddielmi UPA v horách a údajne podporovaných Demokratickou stranou začali centrálné bezpečnostné orgány v Prahe ovládané komunistami spriadať protištátne sprisahanie na Slovensku⁴⁴ v snahe vyvolať celospoločenskú hystériu.⁴⁵

Koncom leta 1947 komunistická tlač v Československu spustila cieľenú kampaň proti banderovcom. Takmer denne boli publikované články, ktoré mali u občanov vyvolať pocit strachu a ohrozenia.⁴⁶ V druhej polovici augusta 1947 komunistická tlač prešla do generálnej ofenzívy proti UPA a ich takzvaným „domácim pomáhačom“. Išlo o cieľenú politickú kampaň, rozbehnutú za účelom vtiahnutia bývalých partizánov (a ich vyzbrojenia) do dôležitých politických udalostí v zápase o moc pod rúškom boja s banderovcami a „domácou reakciou“. Mimoriadnu aktivitu vyvíjal v tomto smere najmä Zväz slovenských partizánov (ZSP), ktorý od svojho ustanovenia v apríli 1945 v Košiciach, bol ovládaný komunistami (K. Šmidke, I. Daxner, S. Falfan, J. Šolc).

S cieľom zmeniť výsledky májových volieb v roku 1946 na Slovensku, komunisti zvolali 18. – 19. augusta 1947 do Bratislavy celoslovenskú konferenciu partizánov. Táto de facto komunistická organizácia sa, v súlade s politikou KSS, pustila do triedneho boja za „očistu verejného a politického života“ a za likvidáciu oddielov UPA na Slovensku.⁴⁷ Na konferencii bolo rozhodnuté vyhlásiť pohotovosť „parti-

⁴³ HEJL, Vilém: *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha 1990, s. 105.

⁴⁴ Pozri LETZ, R.: *Slovensko v rokoch 1945 – 1948 na ceste ku komunistickej totalite*, s. 142.

⁴⁵ Ústredným politickým motívom tejto sa stala spolupráca protikomunistického (ľudáckeho) podzemia s Demokratickou stranou a oddielmi banderovcov, hoci išlo o ničím nepodloženú fikciu. *Pohotovostné oddiely chystali ozbrojený puč*. In: Pravda, 18. septembra 1947, s. 1.

⁴⁶ Pozri Rudé právo, 15., 19. – 23., 26. – 27. augusta 1947.

⁴⁷ Predseda Ústredného výboru ZSP K. Šmidke vo svojom hlavnom referáte, prednesenom na Celoslovenskej konferencii, nepriamo obvinil Demokratickú stranu z podpory oddielov banderovcov a ostro kritizoval, že „doterajšie opatrenia (voči UPA) nie je možné

zánov“ na celom území Slovenska. Súčasne sa začali aj rokovania ZSP so Združením českých partizánov.⁴⁸ Následne Zväz slovenských partizánov, v koordinácii s KSČ, začal vyvíjať mimoriadne silný nátlak na československú vládu.⁴⁹

Dňa 20. augusta 1947 informoval ústredný tlačový orgán KSČ *Rudé právo* o vyhlásení K. Šmidkeho, že do bojov s UPA budú nasadení partizáni, „z ktorých budú vytvorené dobré ozbrojené jednotky“. V nasledujúcich dňoch komunistické noviny pokračovali v úsilí vyvolať u obyvateľov ČSR pocit ohrozenia a strachu. *Rudé právo* sa odvolávalo na zistenia „slovenských partizánov“, podľa ktorých úlohou UPA nebol len prechod cez územie ČSR do americkej okupačnej zóny v Nemecku, ale „...zdržovať sa pokiaľ možno čím najdlhšie na Slovensku, vyvolávať tieseň, znepokojovať obyvateľstvo, brzdiť konsolidačný proces a napomáhať tým slovenskej reakcii“. A navyše vraj cieľom UPA je aj „drancovať, vyhľadávať partizánov a ďalších predstaviteľov slovenských pokrokových síl.“⁵⁰ Dňa 22. augusta 1947 aj českí „partizáni“ sa prihlá-

považovať za dostačujúce“. Apeloval na vytvorenie ozbrojených skupín z občanov verných štátu, a to v každej obci, ako aj dobrovoľníckych oddielov „partizánov“ a ich vyzbrojenie. Na konferencii vystúpil aj plk. gšt. J. Stanek, ktorý navrhoval, aby sa z „partizánov“ a ďalších odbojových zložiek vytvorili ozbrojené jednotky, ktoré popri československej armáde by boli nasadené proti oddielom UPA operujúcim na Slovensku. Pozri: HUML, Vladimír: *Slovensko před rozhodnutím*. Praha 1972, s. 194–198; FALŤAN, Samo: *Z bojov do budovania. Odbojové zväzy v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava 1989, s. 108–109.

⁴⁸ Z Celoslovenskej konferencie vzišlo uznesenie a boli vyslané delegácie k predsedovi Slovenskej národnej rady J. Lettrichovi, predsedovi Zboru povereníkov G. Husákovi, predsedovi československej vlády K. Gottwaldovi a k ministrovi národnej obrany gen. L. Svobodovi. Hoci J. Lettrich na stretnutí s partizánskou delegáciou vyhlásil, že na potlačenie ukrajinských povstalcov stačí armáda a oddiely Zboru národnej bezpečnosti (ZNB), komunistickí reprezentanti (G. Husák, K. Gottwald a s komunistami kolaborujúci gen. L. Svoboda) požiadavku ZSP jednoznačne podporili. DRŠKA, Pavel: *Československá armáda v národni a demokratické revoluci 1945 – 1948*. Praha 1979, s. 93–94.

⁴⁹ „Zbrane v rukách partizánov boli totiž výborným prostriedkom na vynútenie si politických požiadaviek a vôbec terorizovanie demokratických politikov, ktorí odmietali podľahnúť komunistickému tlaku. Súčasne bolo ozbrojenie aj výborným psychologicko-mocenským ťahom proti politickým oponentom a smerom k verejnosti vôbec. Malo navodiť dojem, že „národno-demokratická“ revolúcia vôbec nie je ukončená, opačne, je silne ohrozovaná fašistickými živlami prostredníctvom demokratov.“ LACKO, Martin: Agilná úderka komunistov. Zväz slovenských partizánov a jeho rola v príprave komunistického prevratu roku 1948. In: *Domino efekt*, 2008, č. 9, s. 35.

⁵⁰ *Rudé právo*, 20. augusta 1947. Podobnú rétoriku prevzali aj narodnosocialistické noviny: „Banderovci nielen drancujú dediny, ale hľadajú aj partizánov a iných pred-

sili k „svojim slovenským bratom“⁵¹ v spoločnom boji proti banderovskému nepriateľovi a ich „domácim prisluhovačom“.⁵² Na výzvu slovenskej partizánskej ústredne sa do boja s UPA dobrovoľne hlásilo viac ako 6000 bývalých partizánov z obdobia SNP.⁵³

Na politicky účelovú komunistickú kampaň proti UPA celkom otvorene reagoval K. Niesner v národnosocialistických novinách: „...Na človeka menej informovaného to pôsobí dojmom, akoby na Slovensku vyrastal národu a štátu nepriateľ, ohrozujúci jeho bezpečnosť a akoby nebezpečenstvo pre republiku bolo tak veľké, že k jeho potlačeniu už nestačí ani bezpečnostný zbor, ani armáda, ba ani oba zbory dohromady a že je preto potrebné povolať do boja proti banderovským tlupám partizánov – a čo je zároveň prirodzené – náležite ich aj vyzbrojiť... A je azda nemiestne sa opýtať, prečo práve komunistická a jemu príbuzná tlač toto ohrozenie zveličuje do miery, ktorá by mohla podnietiť paniku?... Za akým účelom majú byť prepašované zbrane medzi určitú, politicky presne vyhranenú vrstvu národa?“⁵⁴ Podobné otázky odznali aj v ďalších českých novinách.⁵⁵

Otázkou zapojenia partizánov do boja proti oddielom UPA sa na nátlak komunistov bola nútená niekoľkokrát zaoberať aj pražská vláda. Prvýkrát túto otázku predložil na zasadnutí vlády 27. augusta 1947 minister vnútra V. Nosek (KSČ) na podnet predsedu Zboru povereníkov G. Husáka. Keďže nekomunistickí členovia vlády po-

staviteľov demokratických síl. Sú taktiež náznaky, že sú miestami podporovaní ľudáckym a gardistickým podzemím.“ *Něbezpečné posláni benderovců*. In: Slovo národa, 23. augusta 1947.

⁵¹ *Českí partizáni na Slovensko proti benderovcom*. In: Čas, 23. augusta 1947.

⁵² Pozri Rudé právo, 15., 19. – 23. augusta 1947.

⁵³ Svoje rozhodnutie zapojiť sa do tejto akcie verejne deklaroval aj Zväz vojakov povstania (SVOJPOV), ktorý bol z veľkej časti infiltrovaný komunistickými kolaborantmi. Pozri: HUML, V.: *Slovensko před rozhodnutím*, s. 194–198; ŠOLC, Jaroslav: Cesta slovenských partizánov od celonárodného protifašistického povstania k februáru 1948. In: *Historický časopis*, 1961, č. 1, s. 42–47. Celkovo o nasadení partizánov do boja s oddielmi UPA v roku 1947 pozri ŠTAJGL, Jan: Účasť slovenských odbojárov na akciách proti banderovcom na jeseň 1947. In: *Vojenská história*, 2010, č. 3, s. 27–59.

⁵⁴ NIESNER, Karel: Desperáti v lesích na Slovensku. In: *Slobodný zítřek*, 18. septembra 1947, s. 9.

⁵⁵ *Bezpečnostní orgány opravdu nestačí?* In: Svobodné noviny, 23. augusta 1947. Pozri tiež Slovo národa, 23. augusta 1947. Pozri aj ŘEPA, Tomáš: Hybridní válka na Ukrajině na příkladu srovnání propagandy o banderovcích v minulosti a dnes. In: *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd*, 2018, č. 2, s. 132 – 133.

chopili, aký je skutočný zámer komunistov, ktorí pod zámienkou boja proti UPA začali vytvárať svoje vlastné paramilitaristické jednotky,⁵⁶ narazil tento návrh vo vláde na ostrú kritiku. Vláda sa touto otázkou bola nútená zaoberať aj 9. a 16. septembra 1947 aj napriek odporu časti nekomunistických ministrov.⁵⁷

Pod tlakom komunistov a nimi vyvolanej hystérie československá vláda napokon schválila 16. septembra 1947⁵⁸ hromadné vyzbrojenie

⁵⁶ Vnímanie otázky ukrajinských povstalcov prechádzajúcich územím ČSR sa odzrkadľovalo aj v národnosocialistickej tlači: „Dnes a denně čteme v tolika novinách, jakým „hrozným nebezpečím“ je pár stovek otrhaných štvanců, kteří se odněkud z východu snaží projít našimi zeměmi někam na západ. Mají k tomu patrně své důvody a pud sebezáchovy je časem donutí i k tomu, aby se ukázali lidem a vynutili si na nich (nebo jim ukradli) trochu jídla. Bylo by opravdu nejmoudřejší je nechat projít tam, kde si myslí, že dojdou klidu“. (Banderovci a Nechanice. In: Svobodné slovo, 24. augusta 1947.) Tento článok sa stal doslova vítanou politickou zámienkou na ďalšiu kampaň Rudého práva proti domácej „reakcii“, vrátane národnosocialistickej strany, bývalých slovenských ľudovcov a gardistov, ako aj proti akémukoľvek prejavu súcitu a ľudskosti s osobami zachraňujúcimi sa útekem pred istou smrťou, ktorá ich čakala v Poľsku a na Ukrajine. (Kdo jsou a jak vznikli benderovci. In: Rudé právo, 22. augusta 1947, s. 2.) Takéto prejavy „humanizmu“ považovala komunistická tlač (ako aj slovenská a česká marxistická historiografia) za prejav „protištátnej činnosti“, za dôkaz „zrady“ štátnych a národných záujmov v Československu. Banderovci, partyzáni a Svobodné slovo. In: Rudé právo, 26. augusta 1947; Svobodné slovo žádá volný průchod pro benderovce! Bandy fašistů a esesáků máme prý klidně nechat projít republikou do Německa. In: Rudé právo, 27. augusta 1947.

⁵⁷ Člen Demokratickej strany J. Ursíny a národný socialista H. Ripka opodstatnene namietali: prečo je potrebných na likvidáciu niekoľkých desiatok ukrajinských povstalcov, pohybujúcich sa na území Československa, toľko nových ozbrojených zložiek? Národný socialista J. Stránský poukazoval na skutočnosť, že ako velitelia jednotiek nasadzovaných na boj proti oddielom UPA boli odmietnutí dôstojníci, ktorí neboli členmi KSČ. (NA ČR Praha, f. 100/24, a. j. 1494, k. 145. Zápis zo zasadnutia 102. schôdze československej vlády zo 16. septembra 1947.) Ako uvádza vo svojich pamätiach bývalý minister spravodlivosti P. Drtina (národný socialista) – komunistami vyvolávaná hystéria o ohrození ČSR niekoľkými tlupami utečencov, ktorí z nacionálnych dôvodov povstali proti ZSSR, sa nemarxistickým ministrom vo vláde videla prehnaná. Títo ministri (národní socialisti; českí ľudovci a členovia DS) považovali za rozumné príliš si v danej situácii nevšímať týchto utečencov a ich komplikovanú otázku (únik príslušníkov UPA pred hrozbou fyzickej likvidácie verzus spojenecké záväzky ČSR so ZSSR). Takisto sa nechceli exponovať ani v ich prospech, ale ani proti nim. Chceli len, aby sa čo najskôr dostali mimo územia Československa, tak, aby to nevzbudilo podozrenie Sovietov. DRTINA, Prokop: Československo můj osud. Svazek I. Kniha 2. Praha 1991, s. 411–412.

⁵⁸ Práve v čase, kedy hrozil vo vláde otvorený konflikt v otázke spôsobu zákroku proti oddielom UPA, vstúpil do hry minister národnej obrany L. Svoboda. P. Drtina spomí-

a nasadenie „partizánov“ proti oddielom UPA, ktoré však v žiadnom prípade nemali záujem o vojenskú konfrontáciu. Tomuto schváleniu vo vláde predchádzala jedna mimoriadne dôležitá vnútroštátna udalosť. Vnútropolitická situácia na Slovensku sa od májových parlamentných volieb v roku 1946 zreteľne zostrovala. Komunistické útoky na nekomunistické strany (najmä na DS) naberali na intenzite. Dňa 14. septembra 1947 došlo k „odhaleniu“ (komunistami vykonštruovaného) protištátneho sprisahania (tzv. žilinská skupina Anton Meltzer a spol.), do ktorého boli údajne „zapojení aj slovenskí demokrati a aktívni i záložní dôstojníci armády“. Súčasne sa objavili informácie aj o ich spolupráci s banderovcami. V tejto hysterickej atmosfére prebiehalo ozbrojovanie a formovanie paramilitaristických (partizánskych) oddielov a ich včleňovanie do vojenských praporov.

Začiatkom septembra 1947 – teda v čase, keď sa oddiel „Hromenka“ nachádzal už v Rakúsku, „Burlakova“ sotňa bola už v podstate rozbitá, a o prechode ďalšej, „Brodyčovej“ sotne, sa ešte ani nevedelo – bolo povolaných 1951 partizánov a príslušníkov SPOJPOV-u, v októbri – novembri 1947 bolo povolaných ďalších 1679 partizánov. Ich skutočný vklad do boja s oddielmi UPA bol v podstate minimálny. Mimoriadne však komplikoval situáciu v armáde. Tento „pokrokový a uvedomelý“ komunistický živel (ako partizánov nazvali marxistickí historici a publicisti) vniesol do celej akcie totálny chaos, keďže partizáni, ako ozbrojená zložka komunistickej strany, sa odmietali podriaadiť vojenskému režimu a veleniu.

na veľmi dobre pripravené divadelné predstavenie za účasti ministra Svobodu. Gen. L. Svoboda, inak málokedy navštevujúci zasadnutia vlády vo vojenskej uniforme, prišiel tentoraz v rovnošate a v sprievode náčelníka generálneho štábu gen. B. Bočeka. Na vopred pripravených mapách Československa a Európy a na špeciálnej mape Slovenska sa usiloval presvedčiť vládu o strašnom nebezpečenstve, aké hrozí ČSR zo strany UPA. Cieľom tohto zastrašovania bolo, aby vláda odsúhlasila požiadavku komunistov na vyzbrojenie veľkého počtu nových síl k likvidácii oddielov UPA, presúvajúcich sa cez Slovensko do americkej okupačnej zóny v Rakúsku. Komunisti vo svojich prepočtoch kalkulovali predovšetkým s tým, že nekomunistickí členovia vlády nemôžu odmietnuť takúto vojenskú akciu, namierenú proti nepriateľovi spojeneckého Sovietskeho zväzu. Najmä vtedy nie, keď aj povereník vnútra M. Ferjenčík (čiastočne inklinujúci k DS) jednoznačne podporil Svobodovu a Bočekovu analýzu hroziaceho nebezpečenstva pre republiku. M. Ferjenčík svojim nepremysleným postojom neumožnil nekomunistickým členom vlády odvolať sa na miernejší vojenský posudok. DRTINA, P.: *Československo mŕj osud*, s. 412–413.

Boli nedisciplinovaní a vo veľkej miere prejavovali sklony k opilstvu a výtržnostiam – ako to svojho času pomenoval V. Huml.⁵⁹ Podľa J. Mlynárika: „V konečnom dôsledku nasadenie partizánov len pomohlo banderovcom, pretože partizáni oslabili už aj tak nevysokú morálku vojenských jednotiek, ktoré neboli naisto presvedčené, či bojujú na správnej strane a za správnu vec“.⁶⁰

Vyzbrojenie a pôsobenie bývalých partizánov na Slovensku sa uskutočňovalo v čase, keď ich reálny vklad do protibanderovského boja stal sa už bezpredmetným, zato však významne prispel k presadeniu politických požiadaviek KSS v jesennej politickej kríze.⁶¹ Politicky radikálne a vyzbrojené partizánske jednotky, ktoré sa formálne zúčastnili na akcii proti oddielom UPA počas jesennej politickej krízy, otvorene zastávali pozície KSS, podporovali jej ciele a so zbraňou v ruke ich presadzovali na verejnosti.⁶² Vytvorili veľmi účinný tlak na demokratické sily na Slovensku, ktoré boli zastrašené a ocitli sa v totálnej defenzíve. Hoci vedenie DS bolo spočiatku od-

⁵⁹ HUML, V.: *Slovensko před rozhodnutím*, s. 198–199. Na druhej strane niektorí prednovembroví autori po dlhú dobu naopak vyzdvihovali úlohu ZSP a tvrdili, že práve účasť partizánov prispela k rýchlej a úplnej likvidácii banderovských bánd, ktoré v bojoch s nimi utrpeli ťažké straty, čo môžeme vo svetle faktov považovať za podivné (ba lživé) a zrejme politicky motivované tvrdenie. ŠOLC, J.: *Cesta slovenských partizánov od celonárodného protifašistického povstania k februáru 1948*, s. 47.

⁶⁰ MLYNÁRIK, Ján: *Osud banderovců a tragédie řeckokatolické církve*. Praha 2005, s. 51. Porovnaj ŠTAJGL, J.: Účasť slovenských odbojarov na akciách proti banderovcom na jeseň 1947, s. 32–59.

⁶¹ Tak napríklad v Brezne nad Hronom odmietli partizáni odovzdať zbrane, pokiaľ neboli odvolaní niektorí členovia DS z Miestneho národného výboru. Dokonca sa medzi nimi zrodila myšlienka uskutočniť pochod partizánov do Bratislavy v sile jedného práporu, čím si chceli násilne vynútiť radikálnu politickú „očistu“ verejného života. (BARNOVSKÝ, Michal: *Na ceste k monopolu moci*. Bratislava 1993, s. 194–195.) Zneužitie slovenských partizánov nasadených v boji proti oddielom UPA na presadenie mocensko-politických cieľov KSS si vedenie Demokratickej strany veľmi dobre uvedomovalo, a preto požadovalo od svojich funkcionárov hlásiť na ústredie strany počty, výzbroj a najmä správanie týchto elementov. Taktiež ich nabádalo k aktivitám (rezolúcie, žiadosti atď.) smerujúcim k ich urýchlenu odzbrojeniu. (SNA Bratislava, f. DS, k. 51. Obežník Ústredného sekretariátu DS zo 4. 10. 1947.) Na vnútrostraníckych poradách DS sa dokonca vravelo o vyzbrojovaní niektorých pseudobanderovských skupín samotnou KSS, aby mohli byť potom do boja proti vzráhajúcim sa banderovcom povolaní partizáni a závodné stráže ako „stranícka armáda KSS“. SNA Bratislava, f. PV – sekr., k. 82.

⁶² *Splnili svoju úlohu*. In: Pravda, 23. októbra 1947, s. 3.

hodlané nepodľahnúť komunistickému nátlaku v otázke reorganizácie Zboru povereníkov (a v tomto smere sa spoliehali aj na podporu českých nekomunistických strán). Avšak aj vzhľadom na reálnu hrozbu zneužitia vyzbrojených partizánov bolo vedenie DS nakoniec donútené prijať „kompromis“, ktorý znamenal stratu väčšiny v Zbore povereníkov ku koncu roku 1947.⁶³ Týmto boli bezprecedentným spôsobom zmenené výsledky parlamentných volieb (za tichého mlčania českých nekomunistických strán a česko-slovenskej spoločnosti), čo v konečnom dôsledku znamenalo aj počiatok konca „riadenej“ demokracie v Československu a otvorený nástup komunistickej totality.

Prieniky oddielov UPA na územie Slovenska v rokoch 1945 – 1947 znamenali nepochybne veľký zásah takmer do všetkých oblastí života (najmä) slovenskej povojnovej spoločnosti. Okrem zložitých politických pomerov v krajine, išlo v krátkom slede po vojne o ďalšiu vojenskú akciu, ktorá poznamenala značnú časť obyvateľov republiky, a to predovšetkým z jej východnej časti – Slovenska. Tej, okrem strachu o svoj život či majetok, priniesla napokon aj viaceré obmedzenia spoločenského či hospodárskeho charakteru.⁶⁴

⁶³ Porovnaj DRTINA, P.: *Československo mŕj osud*, s. 417.

⁶⁴ Podrobnejšie pozri SYRNÝ, M.: *„Banderovci“ a slovenská spoločnosť v rokoch 1945 – 1947*, s. 160–161.

Spôsob bývania baníkov a ich rodín na sídliskách v Banskej Štiavnici medzi rokmi 1948 – 1989

ZUZANA DENKOVÁ

Slovenské banské múzeum v Banskej Štiavnici

The housing of miners and their families in housing estates in Banská
Štiavnica between 1948–1989

Abstract: The paper describes the way of living of mining families in housing estates in Banská Štiavnica during the period of real socialism. It describes the stories of moving, the choice of the apartment, the evaluation of the quality of the apartment building, the apartment and the infrastructure of the housing estate, the way of furnishing the apartment, the aesthetics of housing during the socialism and the neighborhood relations at the housing estates.

Keywords: housing estate, rooms, housing of mining families, interior, neighborhood relations.

Úvod

Príspevok približuje spôsob bývania zamestnancov n. p. Rudné bane v Banskej Štiavnici medzi rokmi 1948 – 1989 v bytoch na sídliskách (Pod Kalváriou, Juh, Drieňová), v menších ohniskách bývania a tiež v banických domoch. Výskum bol realizovaný pomocou metód popisného (dokumentačného) historického výskumu a metód orálnej histórie.¹

Primárnym cieľom príspevku bolo zvýšenie úrovne poznania základných fenoménov života na banskoštiavnických sídliskách a popísanie špecifických podrobností týchto fenoménov. Popísané boli nasledovné fenomény: budovanie občianskej infraštruktúry na sídliskách a jej následné využívanie miestnymi obyvateľmi (s upozornením na infraštruktúrne problémy, tak ako vyplynuli z rozhovorov s pamätníkmi), proces rozhodovania sa pre sťahovanie do panelákového bytu alebo rodinného domu, proces sťahovania a tiež postupné

¹ HENDL, Jan: *Kvalitatívny výskum*. Praha : Portál, 2008, s. 408.

zariaďovanie interiéru. V závere príspevku je popísaný spôsob vytvárania a fungovania sociálnych väzieb na sídliskách.

Okrem predstavenia vybraných aspektov sídliskového života v meste Banská Štiavnica, príspevok predostiera i zdôvodnenia činov a postojov členov baníckej komunity. Tento prístup posúva výskum k explanačnému a dáta boli získavané pomocou metód orálnej histórie.² V rámci kvalitatívneho výskumu spôsobu bývania v meste Banská Štiavnica v období reálneho socializmu bolo oslovených pätnásť bývalých zamestnancov rudnobanského závodu rôzneho pohlavia, vekovej kategórie, vzdelania i pracovného zaradenia. Medzi pamätníkmi boli štyri ženy (dve s ukončeným učňovským a dve s vysokoškolským vzdelaním) a desať mužov (jeden s vysokoškolským vzdelaním, šesť s úplným stredoškolským vzdelaním a traja s učňovským vzdelaním). Jednotlivé pracovné pozície oslovených sú spolu s rokom narodenia uvedené pri každej výpovedi.

Všetci oslovení dlhodobo (desaťročia) obývali byt alebo dom v niektorom z obytných celkov na území mesta (aj keď niektorí sa v Banskej Štiavnici nenarodili, ale presťahovali sa sem za prácou po ukončení vzdelávacieho procesu). Niektorí pamätníci obývali byt (alebo dom) už od jeho kolaudácie, iní vystriedali viacero ohnísk bývania (bydlísk), ale na každom pobudli minimálne tri roky. Pri respondentoch sú zverejnené iba obytné štvrte, presné adresy bydliska (názov ulice) nie sú uvádzané z dôvodu ochrany osobných údajov respondentov.

Pôvodní obyvatelia najstarších bytových domov na území mesta sa hľadali ťažko. Najmä na sídlisku Pod Kalváriou už väčšina pôvodných obyvateľov, t. j. tých, ktorí sa do bytoviek nasťahovali v čase ich kolaudácie, nežije alebo im ich zdravotný stav nedovoľoval zapojiť sa do výskumu. Napokon boli oslovení traja pamätníci, bývalá úpravárka narodená v roku 1937, predák, neskôr technik, narodený v roku 1947 a lamač, neskôr kompresorista narodený v roku 1946. Oslovení boli siedmi rezidenti sídliska Juh – vedúca pracovníčka narodená v roku 1933, údržbár narodený v roku 1937, vedúci expedície narodený v roku 1939 a traja lamači, jeden narodený v roku 1941 a dvaja narodení v roku 1946, a tiež technologička naro-

² VANĚK, Miroslav – MUCKE, Pavel – PELIKÁNOVÁ, Hana: *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha : s.n., 2007.

dená v roku 1949. Na najmladšom sídlisku Drieňová žili traja z oslovených pamätníkov – hutman narodený v roku 1949, technológička narodená v roku 1949 a lamač narodený v roku 1959. V rekonštruovaných starých baníckych domoch či novostavbách rodinných domov bývali piati pamätníci – vedúci pracovník narodený v roku 1923, administratívna pracovníčka narodená v roku 1933, predák narodený v roku 1944 a dvaja lamači narodení v rokoch 1946 a 1959. Treba pripomenúť, že viacerí oslovení prešli v skúmanom období bytmi v rôznych ohniskách bývania na území mesta. S pamätníkmi boli vedené pološtruktúrované rozhovory realizované v rokoch 2013 až 2018 a v publikačnom výstupe im boli z dôvodu zachovania anonymity pridelené fiktívne mená.

Pamätníci obývali počas svojho života viaceré sídliskové byty na území mesta. Sídliskové byty, ako píše J. Musil, boli stavané nie ako prechodné, ale ako definitívne riešenia bytovej situácie v Československu.³ Prvé obytné domy sa začali stavať už pred prvou svetovou vojnou. Po druhej svetovej vojne bol voľný trh s bytmi nahradený systémom pridelovania bytov, plochy bytov boli normované a vytváranie nových bytových sídiel ovplyvňovali najmä predpisy, normy a sociálna politika. V dobe svojho vzniku boli socialistické sídliská jedinou možnosťou získania nového bývania, a preto túto možnosť využívali rôzne socioprofesiové skupiny ľudí. Aj preto boli socialistické sídliská z hľadiska sociálnej skladby pestré.⁴

Úroveň bývania na sídliskách hodnotia inak bádatelia a inak obyvatelia. Bádatelia často poukazujú na technické nedostatky bytov, nekoncepčné úpravy medziblokových priestorov, absenciu voľných plôch, nedostatočnú občiansku vybavenosť i uniformný vzhľad bytových domov. Obyvatelia bytov napriek týmto skutočnostiam hodnotia život na sídliskách pozitívne. Hodnotenia vyplývajú z výsledkov výskumov realizovaných v 70. rokoch 20. storočia v rámci úlohy *Komplexní zhodnocení poválečné sídlištní výstavby v ČSR*, do ktorého sa zapojili J. Musil, O. Nový, I. Horký, L. Kotačka, E. Librová, L.

³ MUSIL, Jiří – HORSKÁ, Pavla – MAUR, Eduard: *Zrod velkoměsta, urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha : Paseka, 2002, s. 352; MURIE, Alan – KNORR-SIEDOW, Thomas – VAN KEMPEN, Ronald: *Large Housing Estates in Europe. General Developments and Theoretical Backgrounds*. Utrecht : Restate, 2003, s. 61.

⁴ MUSIL, Jiří: *Sociologie soudobého města*. Praha : Svoboda, 1967, s. 324.

Macková alebo Z. Ryšavý. V publikačných výstupoch predstavili jednotlivé sídliskové celky v republike, a tiež analyzovali reakcie ich obyvateľov na bývanie, na problémy každodenného života, spokojnosť s bytmi, domami, ich okolím, občiansku vybavenosť sídlisk, susedské vzťahy i trávenie voľného času. Výskumy ukázali, že na československých sídliskách existoval bohatý sociálny život.⁵

Sídliská sa v Banskej Štiavnici (i v iných mestách) stavali najmä pre tri kategórie ľudí.⁶ V prvom rade pre zamestnancov, ktorí prichádzali do mesta za prácou v priemyselných podnikoch, pre rodiny, ktoré obývali historické domy a predstavitelia mesta ich potrebovali z rôznych dôvodov vysťahovať, a napokon pre mladé rodiny s deťmi. Nové ohniská bývania mali riešenú kanalizáciu, vodovod, byty boli vzdušné a svetlé.

Bytové jednotky obývali jadrové jednogeneračné rodiny, t. j. rodičia a deti, čo bol významný rozdiel oproti minulosti, kedy domy obývalo širšie príbuzenské spoločenstvo a často i služobníctvo, čelad', atď. Dispozícia bytov neodrážala sociálne postavenie majiteľa, keďže sa bytové domy nestavali pre konkrétneho obyvateľa, ale, ako upozorňoval Ch. Jencks, pre typizovaného moderného človeka, ktorý v podstate nikdy neexistoval.⁷ Aj preto sa v dispozíciách bytov i bytových domov napríklad nerátalo s priestorom na prácu a záľuby. Z archívneho výskumu banskoštiavnických sídlisk vyplynulo, že v spoločných priestoroch niektorých bytoviek boli vybudované dielne, v ktorých si mohli nájomníci napríklad realizovať drobnú údržbu zariadení. Podľa pamätníkov sa tieto priestory využívali nerovno-

⁵ NOVÝ, Otakar: Lidská sídla. In: *Věci kolem nás*. ed. Karel Honzík, Praha 1961, s. 79-126; RYŠAVÝ, Zdeněk – MUSIL, Jiří: *Komplexní zhodnocení poválečné sídlištní výstavby v CSR. Nové obytné soubory v CSR 1946 – 1970: rozbor skladby a polohy nových sídlišť ve světle výsledků sčítání lidu, domu a bytu 1970 a typologie nových sídlišť*. 1980, s. 63; HORKÝ, Ivan: *Tvorba obytného prostředí*. Praha : SNTL, 1984; MUSIL, Jiří: *Lidé a sídliště*. Praha : Svoboda, 1985, s. 333.

⁶ Príspevok sa podrobnejšie nevenuje výstavbe sídlisk, ich územnému situovaniu, financovaniu bývania a podobne z dôvodu, že tejto problematike sa venuje samostatný príspevok: DENKOVÁ, Zuzana: Bytová výstavba v Banskej Štiavnici medzi rokmi 1948 – 1989 (mestské územné plány, bytová politika, typológia bývania). In: *Acta historica Neosoliensia*. tom. 21, vol. 1, 2018, s. 26–59.

⁷ JENCKS, Charles: *The Language of Postmodern Architecture*. London : Academy Editions, 1977.

merne, niektorí susedia viac, iní menej a boli vchody, kde priestor obsadil jeden človek a desaťročia ho s tichým súhlasom susedov využíval pre vlastné potreby (napríklad kvôli špecifickej záľube).

V infraštruktúre sídlisk chýbali pozemky, ktoré by sa dali využívať na voľnočasové aktivity, hry detí alebo na pestovanie zeleniny a ovocia. Obrábanie pôdy a drobnochov patrili v minulosti k denným aktivitám ľudí a záhradkárčeniu sa pamätníci chceli venovať aj v mieste nového bydliska. Postupne si prenajímali a svojpomocne usporadovávali menšie pozemky v okolí bytoviek (Pod Kalváriou, na starej železničnej stanici, na Povrazníku), budovali na nich záhradky a niekde stavali aj prístrešky na chov hydiny, zajacov atď. Záhradka nebola iba záujmovou aktivitou, ale dopestovaná zelenina, ovocie a dochovaná hydina boli individuálnym riešením nedostatku mäsa, ovocia a zeleniny na trhu: *„Ja mám ako jediný tam záhradku dodneska. Pozemok od mesta, pod oknáma, 49 rokov. Dopestovať som si vedel všetko, jedným časom som mával 20 – 30 kureniec. Zajace tam chovali, veľa. Ovocné stromy som si nasadil. Tie záhradky, to pôvodne bolo smetisko. Keď som chcel začať sadiť, tak som musel 4 tatrovky zemi doviešť. Z bani som mal banské vozíky, dodneska ich tam mám a chytám vodu (predák, neskôr technik narodený v roku 1946).“*

Takmer všetky bytovky premenili svoje bezprostredné okolie na kvetinové predzáhradky (zasadené tam boli ruže, kosatce, tulipány, narcisy, margarétky, snežienky, pivónie, fuksie). Od chodníkov boli oddelené železným plotom a svojou estetikou pripomínali predzáhradky, ktoré stáročia krášlili priečelia domov. V okolí bytoviek nájomníci vysádzali aj stromy: *„Voľáky smrečok alebo brezku. Voľáke kríky sme posadili. Sme vtedy mali malé deti, tak viete, ženy s kočíkmi, tak boli lavičky a tak sa tam vysedávalo (hutman narodený v roku 1949).“* Pestovanie kvetín pretrváva na sídliskách podnes, aj keď sa o ne starajú skôr pôvodní obyvatelia zo zotrvačnosti.

Občianska infraštruktúra

Na kvalitu bývania na sídliskách vplývala prítomnosť občianskej infraštruktúry. Výstavba vo verejnom záujme zahŕňala obchody, služby, školy, škôlky, nemocnice, športoviská. Patrila sem i cestná infraštruktúra a tiež inžinierske siete, zveľaďovanie verejných priestranstiev a pamiatková obnova historických budov.

V 50. rokoch sa pozornosť v meste orientovala najmä na výstavbu predškolských a školských zariadení. Zo sídliska Pod Kalváriou chodili deti do provizórnej škôlky a jaslí v priestoroch dnešného parkoviska pod baníckou školou, základnú školu (tzv. prvú) mali vybudovanú na Starom ihrisku. Do škôlky pod baníckou školou spočiatku chodili aj deti zo sídliska Juh. Škola pre sídlisko Juh bola odovzdaná do užívania 1. 9. 1962. V roku 1964 bol dostavaný Lesníckotechnický internát. Nové jasle a materskú školu na Križovatke začali obyvatelia sídliska Juh užívať v roku 1973. Ďalšie detské jasle a materská škola boli vybudované na sídlisku Drieňová (80. roky 20. storočia) a pre sídlisko Pod Kalváriou na ulici Mierová (v 90. rokoch 20. storočia). Vlastné jasle prevádzkovali vo svojej bezprostrednej blízkosti priemyselné podniky Pleta, Rudné bane i Tabakový závod, zvyčajne v rodinných domoch.

V rokoch 1954 – 1955 bola v meste konštatovaná zlá „hygienicko-zdravotná a telesno-kultúrna situácia“, keďže v domoch a bytoch absentovali sociálne zariadenia. Mesto začalo uvažovať o výstavbe verejných kúpeľov, ktoré boli napokon v priestore športového ihriska sprístupnené v roku 1968.⁸ V apríli 1961 sa začalo so stavebnými prácami na Všešportovom štadióne, ktorý mal byť usporiadaný na rôzne druhy športu.⁹ Areál sa čiastočne podarilo dokončiť v roku 1973 odovzdaním hracej plochy, atletickej dráhy, sociálnej budovy a vnútorného oplotenia.¹⁰ V roku 1965 mesto zaradilo do akcií zveľaďovania amfiteáter (kolaudovaný 19. 8. 1970).¹¹ Mesto od roku 1951 plánovalo výstavbu nového kultúrneho domu. Vypracovaná bola kompletná technická dokumentácia, ale v roku 1954 sa konštatovalo, že sa požiadavke mesta nevyhovelo.¹² Nový mestský kultúrny dom nebol nikdy postavený. Národný podnik Pleta sa napokon v roku 1961 začal zaoberať pro-

⁸ LICHNER, Marián (ed.): *Banská Štiavnica – svedectvo času*. Banská Bystrica : Štúdio Harmony, 2002, s. 256.

⁹ Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB), pracovisko Archív Banská Štiavnica (ďalej p. ABŠ), fond Rada MNV, škatuľa č. 7 („Štadión – bežeckú dráhu a doskočistište upravené súdruh Sibera zo Slávie Sport Praha“).

¹⁰ ŠA BB, p. ABŠ, fond Rada MNV, škatuľa č. 8.

¹¹ ŠA BB, p. ABŠ, fond Rada MNV, škatuľa č. 8, Vyhodnotenie priebehu družstevnej bytovej výstavby z 12. 4. 1965.

¹² ŠA BB, p. ABŠ, fond Rada MNV, škatuľa č. 7, Zápisnica zo zasadnutia plánovacej komisie z 25. 1. 1954.

jekčnou a technickou dokumentáciou prípravy výstavby kultúrneho domu ROH Pleta na Križovatke, ktorý sa aj podarilo dostavať.

Banská Štiavnica mala nevyhovujúce zdravotnícke zariadenie. Jedna časť lôžkového oddelenia OÚNZ bola umiestnená v budove bez ústredného kúrenia (postavenej v 16. storočí) neďaleko centra mesta smerom na Hornú Reslu a druhá časť sídlila 3 km odtiaľ na Povrazníku. Objekt novej nemocnice mal byť situovaný na sídlisku Drieňová. Základný kameň výstavby bol napokon položený až v roku 1983 a do užívania bola nemocnica s poliklinikou odovzdaná v roku 1991.¹³

Obyvateľstvo mesta zápasilo s nedostatkom služieb. Mestský podnik Komunálne služby mesta zriadený 30. júna 1953 zahŕňal kvetinárstvo, osobnú i nákladnú autodopravu, fotoslužbu, holičstvo, pohrebníctvo, pílenie dreva, kúpalisko Klinger a čistenie obcí. V oblasti služieb pôsobil Okresný priemyselný podnik (rádiotechnika, autoopravovňa, čalúnnictvo, stolárstvo, výroba hračiek, výroba kobercov, krajčírstvo, kníhviazačstvo, sklenárstvo) a Reštaurácie n. p. s podnikovým riaditeľstvom v Banskej Bystrici.¹⁴

Politicky dôležitým projektom, ktorý mal v 50. rokoch oslobodiť ženu z kruhu domácich prác a vytvoriť jej priestor pre realizáciu v zamestnaní boli verejné pracovne. Pracovňa vybudovaná v Štefultove však bola zle vybavená a nerentabilná.¹⁵ Holičstvo a kaderníctvo boli v roku 1956 sústredené v centre na tzv. Terasu.¹⁶ Najväčším projektom, ktorý zostal v štádiu vízie, bolo vybudovanie centra komunálnych služieb, tzv. Domu služieb, ktorý sa mal postaviť v blízkosti centra oproti hotelu Grand. S výstavbou sa rátalo už v rokoch 1961 – 1965. Na prízemí novopostaveného objektu mala byť údržba, sklenárstvo, zámočníctvo, oprava spotrebičov a pohrebníctvo. V zadnom trakte ústredný sklad a pracovňa so samoobsluhou. Na prvom poschodí kaderníctvo, holičstvo, kozmetika, fotoslužba, knižárstvo. Na druhom poschodí kancelárie, spoločenská miestnosť (červený kútik)

¹³ LICHNER, M. (ed.): *Banská Štiavnica – svedectvo času*, s. 256.

¹⁴ ŠA BB, p. ABŠ, fond Rada MNV, škatuľa č. 7.

¹⁵ ŠA BB, p. ABŠ, fond Rada MNV, škatuľa č. 7, Správa o plnení výkonov, nákladov a akumulácie Komunálnych služieb z 8. 12. 1955.

¹⁶ ŠA BB, p. ABŠ, fond Rada MNV, škatuľa č. 7, Správa o postupe prác výstavby mesta a zameranie sa na plnenie akčného programového plánu, 16. 12. 1955.

a zasadačka. Umiestnené tam mali byť čaty maliarov, murárov, tesárov, klampiarov.¹⁷ Projekt sa nikdy nezrealizoval.

V meste bola nedostatočná sieť obchodov, ktorá neodrážala vytváranie nových ohnisk bývania. Dobudovanie tejto infraštruktúry sa malo projektovo pripraviť do roku 1960.¹⁸ V roku 1964 existovalo v meste pätnásť obchodných systémov, ktoré tvorilo päťdesiattri predajní.¹⁹ Mesto postupne rozširovalo obchodnú sieť smerom na Hornú Reslu či Jergišťôľňu, zriadilo bufet na Križovatke.²⁰

V čase sťahovania obyvateľov na sídliská, neboli dobudované cesty a chodníky. Najhoršia situácia bola na sídlisku Drieňová, kde museli obyvatelia chodiť v daždivom počasi v gumených čizmách a brodiť sa cez kopy bahna. Okrem chodníkov, ciest a zelene absentovali na sídliskách aj detské ihriská. Informátori vnímali obmedzené možnosti pre hry detí, hoci na druhej strane na sídlisku Pod Kalváriou im ihriská nechýbali, keďže okolo bytoviek bol pre detské hry dostatok voľných plôch. Horšie to bolo na sídlisku Juh (Dolná ulica): *„Bolo to tam veľmi obmedzené, časom sa vybudovalo naproti detské hrisko, pieskovisko, bazén, ale ja nepamätám, žeby bol využívaný, Čo sa riešilo vtedy, tam, kde je postavený hotel SPP, tam bol naprojektovaný kultúrny dom nový, banícky a ako sa ide tuná smerom k Jednote, obchodíku, tam bol panel*

¹⁷ ŠA BB, p. ABŠ, fond Rada MNV, škatuľa č. 7, Zápisnica z 23. 12. 1960.

¹⁸ ŠA BB, p. ABŠ, fond Rada MNV, škatuľa č. 7, Akčný plán na roky 1956/1960, Správa o plánovaní akcií do druhej päťročnice v rámci Akčného programového plánu pre mesto Banská Štiavnica a jeho predmestie z 29. 11. 1955.

¹⁹ Boli to nasledovné predajne: ZDROJ Žiar nad Hronom (3 samoobsluhy, 5 potravinových pultových predajní, 2 bufety pre robotníkov, tzv. panelbufety, v ktorých predávali desiatkové polievky, šaláty, párky, ale čapovalo sa tam i pivo a zvykli tam chodiť aj domáci: Tola na Drieňovej, panelbufet na Dolnej ulici), 4 predajne na výsek mäsa, 2 mliekarne, 2 trafiky); TEXTIL Žilina (1 textil a galantéria, 2 kusový textil, 1 metrový a bytový textil, 1 kusový metrový textil a galantéria, 1 predajňa štandard), ODEV Žilina (3 predajne: dámske odevy, pánske odevy, detské odevy), OBUVA Žilina (3 predajne, z toho 1 kožená galantéria), DOMÁCE POTREBY Banská Bystrica (1 predajňa mechanická, 1 kovo, 1 elektro, 1 sklo), DROBNÝ TOVAR Banská Bystrica (2 predajne papiernictva, 1 hračkárstvo a chémia), DROGÉRIA Žilina (1 predajňa farby – laky, 1 drogéria), NÁBYTOK Žilina, KLENOTY Žilina, SLOVENSKÁ KNIHA Žilina, LEKÁRNE OÚNZ Žiar nad Hronom (2), MOTOTECHNA Banská Bystrica, STREDOSLOVENSKÉ PEKÁRNE A CUKRÁRNE n. p. Závod Žiar nad Hronom Banská Štiavnica (2), PREDAJŇA STAVEBNÝ JEDNOTA LSD Nová Baňa, OPTIKA, ZELENINA Žiar nad Hronom (3).

²⁰ ŠA BB, p. ABŠ, fond Rada MNV, škatuľa č. 8, Rozvoj obchodnej siete podľa zápisu z 27. 10. 1964.

bufet, tam sa malo vstúpiť do mestského parku a v jednej časti bolo naprojektované aj detské hrisko (vedúci expedície narodený v roku 1939).“

Na sídliskách chýbali garáže pre autá. Garáže si obyvatelia postupne stavali sami. V niektorých panelákových domoch na sídlisku Drieňová bola garáž priamo súčasťou bytového domu, boli však pamätníci, ktorí mali o takúto garáž záujem, ale nedokázali sa o ňu uchádzať, lebo nebolo žiadne verejné konanie. Pamätníci uviedli, že im kompetentní tvrdili, že v bytovke garáže vybudované nebudú. Napokon boli. Postupne si budovali garáže na rozparcelovaných plochách na okraji sídliska Drieňová, na okrajoch ulíc na sídlisku Pod Kalváriou i na tzv. Sojčom vrchu na sídlisku Juh. Najhoršia bola situácia na Dolnej ulici, kde nebol pre garáže priestor, a tak si ich mohli majitelia budovať len vo vzdialenejších lokalitách, napr. na Zigmund šachte alebo na starej železničnej stanici.

Všetky bytové domy mali okrem bytov aj spoločné priestory. V suteréne pivničné kóje, ktoré využívali na odkladanie starších, nepotrebných vecí či sezónne využívaného vybavenia. V bytových domoch, kde sa kúrilo pevným palivom aj na uskladnenie uhlia a dreva. Okrem pivníc bývali v suteréne kočíkárne, sušiarne (mangľovne) a práčovne. Využitelnosť týchto priestorov bola rôzna. Kočíkárne bývali podľa spomienok často vykrádané, a najmä na väčších sídliskách sa v nich báli nechať niečo hodnotné. Niektorí spomínali prítomnosť myší, čo odrádzalo mamičky odkladať tam kočky. Práčovne boli využívané rôzne, v 50. – 60. rokoch viac, lebo ľudia nemali vlastné práčky, od 70. rokov menej, lebo sa počet vlastných práčok zvyšoval. Nájomníci mali problém s ich umiestnením, keďže sa s nimi vo výbave bytu nerátalo a kúpeľne boli rozmermi minimalistické. Práčovne a mangľovne nemal každý vchod, ale boli spoločné pre viaceré vchody (niekde pre dva, niekde pre tri).

Príbehý sťahovania

V Banskej Štiavnici bola od konca 40. rokov 20. storočia bytová kríza. Kríza trvala takmer tri desaťročia, najvýraznejšie však postihovala obyvateľov v 50. a 60. rokoch 20. storočia. Zamestnanci n. p. Rudné Bane závod Banská Štiavnica mali väčšiu možnosť získať byt ako zamestnanci iných priemyselných podnikov, lebo ich zamestnávateľ významne participoval na výstavbe bytov v meste a dispono-

val vlastnými podnikovými bytmi. Pôvodne rudnobanské byty objavujeme vo všetkých sídliskách na území mesta od začiatku 50. rokov do konca 80. rokov 20. storočia.²¹

Zamestnanci závodu sa so žiadosťami o pridelenie bytu obracali na bytovú komisiu závodného výboru Revolučného odborového hnutia (ďalej ZV ROH), ktorá mala už od roku 1945 (vtedy ešte Závodný výbor Rudných baní) riešiť zlú bytovú situáciu v meste. V období pred začatím hromadnej bytovej výstavby nedostatok bytov kompenzovala výkupom a opravami starých baníckych domov, ktoré potom dostávali zamestnanci do prenájmu. Žiadosti o pridelenie podnikového bytu smerovali priamo na Bytovú komisiu ROH a Závodná rada ROH o pridelení bytov rozhodovala. Okrem splnenia podmienky, že muselo ísť o zamestnanca závodu, ku kladnému vybaveniu žiadosti pristúpili vtedy, keď išlo o zamestnanca s rodinou, ktorá nemala samostatné bývanie. Podľa spomienok sa k bytu ľahšie dostali angažovaní zamestnanci, najmä členovia Komunistickej strany.²²

Väčšina pamätníkov mala pred sťahovaním do nového bytu približne rovnakú životnú situáciu. Nachádzali sa v najvýznamnejšej fáze rodinného života, vo fáze rodičovstva. Práve založenie rodiny sa totiž stávalo predpokladom získania bytu. Skúmané rodiny mali spoločný pomerne nízky vek pri zakladaní rodiny, väčšinou okolo 22 rokov. V sledovanom období toto správanie korelovalo so správaním väčšiny populácie v socialistickom Československu.²³

Rodiny, ktoré mali jedno dieťa, bývali často spoločne s rodičmi alebo svokrovcami v starom baníckom dome. Manželia boli zamestnaní, muž zvyčajne v banskom závode a žena v niektorom z priemyselných podnikov na území mesta, v Plete, Dužine alebo Tabakovom závode. Podľa sociológa I. Možného bola ich situácia totožná s 95 % populácie v Československu.²⁴ Rodiny pochádzali z Banskej Štiavnice alebo sa sem prisťahovali za prácou, zvyčajne však mal minimálne jeden z manželov korene v meste alebo blízkom okolí. Niektorí respondenti nebývali priamo v meste, ale v okolitých mestských čas-

²¹ DENKOVÁ, Z.: Bytová výstavba v Banskej Štiavnici, s. 26–59.

²² DENKOVÁ, Z.: Bytová výstavba v Banskej Štiavnici, s. 26–59.

²³ MOŽNÝ, Ivo: *Sociologie rodiny*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2002, s. 130.

²⁴ MOŽNÝ, I.: *Sociologie rodiny*, s. 130.

tiach a obciach (Horná Roveň, Štefultov) a do práce dochádzali. Pre obe skupiny pamätníkov bolo rozhodnutie pre sťahovanie do panelákového bytu dobrodružstvom, odklonom od dovtedy poznaného každodenného života.²⁵

Pamätníci opisovali stiesnené podmienky bývania v rodičovskom dome, v ktorom obývali jednu izbu bez kúpeľne so suchým záchodom. Zvyčajne mali takýto dom mimo centra mesta. Na druhej strane v 1. polovici 20. storočia to bola bežná forma bývania chudobnejších ľudí. Byty s niekoľkými miestnosťami situované v centre obývalo meštianstvo. Byty mali obývaciu izbu (tzv. parádu), spálňu, kuchyňu a niekedy aj samostatnú izbu pre deti.²⁶ K bytom patrilo príslušenstvo ako komora, pivnica, záchod. Obývacia izba bola zvyčajne najväčšou miestnosťou a bola zariadená pohodlným nábytkom, v sekretároch bol vyložený honosný porcelán, sklo, dekoratívne sošky. Niekedy tvorili zariadenie obývacej izby aj hudobné nástroje. Izba bývala uprataná a uzatvorená, rodina sa v nej nezdržiavala, bo-la určená pre prijímanie významných návšteví. Aj členovia meštianskych rodín zvyčajne obývali jednu miestnosť a to kuchyňu, ktorá bola dobre vykúrená, a tak sa tam spávalo, umývalo, jedlo, pracovalo, učilo, sušila sa bielizeň a prijímali sa bežné návštevy.²⁷

Pamätníci bývali v rodičovskom dome zvyčajne rok a takmer všetkým sa do roka podarilo osamostatniť. Našli sa takí, najmä príslušníci staršej generácie, ktorí v 50. a 60. rokoch získali byt v historických objektoch, ktoré patrili Rudným baniam. Spomína sa najmä Kammerhof a Klopačka. V týchto objektoch sa nachádzali staré byty s vysokými klenbami, nedostatočne vybavené, ale zato v centre mesta. Pamätníci si tieto byty chválili najmä pre ich polohu. Blízkosť centra vyvažovala nekomfortné bývanie. Takéto byty opustili až keď museli, napríklad z dôvodu ich generálnej rekonštrukcie.

²⁵ SIMMEL, Georg: *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2006, s. 206.

²⁶ Detské izby vznikli až v 19. storočí, kedy sa začali zdôrazňovať špecifické potreby detí pre život.

²⁷ LENDEROVÁ, Milena – JIRÁNEK, Tomáš – MACKOVÁ, Marie: *Z dějin české každodennosti*. s.l. : Nakladatelství Karolinum, 2017, s. 471.

Vtedy im závod pridelený byt inde, zvyčajne na sídlisku v panelovom bytovom dome.

Bytovú krízu inak vnímali pamätníci, ktorí o byt žiadali v 50. a 60. rokoch 20. storočia, keď v meste kríza vrcholila, a inak mladší zamestnanci, ktorí žiadali o byt koncom 70. rokov a v 80. rokoch, keď sa stavalo posledné sídlisko (Drieňová) a bytov pre zamestnancov Rudných baní bolo v meste dosť. Na situáciu v 60. rokoch spomína Ivan: *„Podal som si žiadosť na byt na baňu a bol mi pridelený byt Pod Kalváriou, dvojizbový byt v činžáku. V bytovej komisii som bol v poradovníku asi šiesty. Nakoľko som bol ženatý, mal som dieťa, mi umožnili tam ísť bývať. Viem, že sa aj roky podpisovali, že budem u bani, ale nepamätám si to už nejako. Čakal som asi do roka, vtedy to bolo vo výstavbe (lamač, kompresorista narodený v roku 1946).“* Ivan byt napokon dostal, nie však trojizbový ako žiadal, ale iba dvojizbový na štvrtom poschodí v bytovke bez výfahu. Nesplnenie požiadaviek bolo dôvodom jeho nespokojnosti i príčinou ďalšieho sťahovania.

Ján spomína ako riešil svoju bytovú situáciu na sklonku 70. rokov: *„Som sa po vojne oženil a Rudné bane ponúkali jednoizbový byt bez problémov novým zamestnancom. Nad Bielym domom boli postavené takéto byty. Už prebiehala výstavba sídliska Drieňová, aj tam bane disponovali bytmi. Akonáhle sme si založili rodinu, okamžite sme dostali trojizbový byt, v ktorom sme potom bývali, kým sme si nepostavili dom (lamač, narodený v roku 1959).“*

Ladislav, otec viacpočetnej rodiny, v rozhovore uviedol, že keby mal záujem, mohol dostať rodinný dom typu OKAL: *„Mali sme nárok aj na okál, že máme 4 deti, my sme už ale mali zostavané (pracovník na doprave, razič chodieb, lamač, predák, strelmajster, učiteľ odborného výcviku, narodený v roku 1944).“* Bývanie v okáli považoval za lepšie bývanie, ku ktorému sa dostalo málo zamestnancov závodu.

Každý respondent dostal možnosť bývať v podnikovom byte. Boli takí, ktorí mali vyhliadnutý iný byt ako dostali. Dôvodom bola podľa nich atraktivita niektorých bytov, a preto mala o ne záujem „vrchnosť“: *„Asi v 68-om, keď Rusi prišli, sme sa sťahovali semká (do 36*

bytovky). Tie paneláky pod kostolíkom²⁸... mali sme aj my tam žiadosť, ale keď sa to postavilo, tak pánov bolo viacej, tí sa tam vopchali a my sme byt nedostali (pracovník v mechanickej dielni (údržbár), narodený v roku 1937).“ Predstavitelia vtedajšieho manažmentu zasa uvádzali, že o tieto byty nebol veľký záujem, lebo boli v porovnaní s inými lokalitami drahšie: „My sme tu dostali 11 bytov a nikto sa sem nechcel nasťahovať, lebo tu bolo strašne vysoké nájomné, no a tak potom, som sa aj ja takto dostala sem, ja som mala dobrý byt, ale mi povedali, aby som bola uvedomeľá. Všetci, hlavný geológ, hlavný inžinier, to všetko malo ísť sem bývať. Ale nechceli a ja som sa teda presťahovala a neľutujem, som veľmi spokojná tu. Oni (robotníci – poznámka autorky) tie byty tam dostali (zadarmo – poznámka autorky), my sme platili 28 000, oni neplatili nič (technická pracovníčka a vedúca pracovníčka narodená v roku 1933).“ Výskum ukázal, že tieto bytové domy mali skutočne najpriestrannejšie byty. Na druhej strane boli situované blízko cesty a okolo absentovala zeleň a plochy pre hry detí.

Boli zamestnanci, ktorí pred bývaním v panelákovom byte uprednostnili rodinný dom. Zaobstarali si starý banícky dom, ktorý zvyčajne nespĺňal základné kritériá moderného bytového štandardu a museli ho postupne rekonštruovať. Svoj výber zdôvodňovali vzťahom k prírode a k záhradkárčeniu. Napriek tomu, že mali v domoch v ťažko prístupnom teréne ťažší život, svoj výber ani dnes neľutujú.

Bývanie v starom baníckom dome

Časť oslovených bývalých zamestnancov n. p. Rudné bane si zvolila bývanie v rodinnom dome. Túžba po vlastníctve domu bola charakteristická najmä pre predindustriálnu spoločnosť a v 19. storočí to bol prevažujúci spôsob bývania na vidieku. Neskôr sa viac ako vlastníctvo začali zdôrazňovať aspekty ako pohodlie, súkromie, rešpekt.

Zamestnanci banského podniku mali podľa vlastných spomienok viaceré možnosti získania domu. Mohli sa uchádzať o pôžičku na stavbu alebo rekonštrukciu domu alebo získať starý dom od zamestnávateľa do prenájmu. Nový dom mohli stavať klasickou technoló-

²⁸ Ulica Dolná 906/33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, spolu 56 bytov typu TO 6 B postavených v roku 1973 – 1974 s trojdielnymi oknami, lodžiami i balkónmi i so samostatným priestorom so vstavanou skriňou na úschovu potravín či sezónnych vecí (so špajzou).

giou alebo montovanou technológiou (montovaných rodinných domov typu OKAL). Okále sa stavali rýchlejšie a stavebníci nemuseli zápasíť s nedostatkom stavebného materiálu. Mohli si tiež kúpiť starý banícky dom a postupne ho rekonštruovať. Z oslovených respondentov sa Ján rozhodol pre výstavbu nového murovaného domu, Ivan a Ladislav sa pustili do rekonštrukcie starých baníckych domov. Ivan sa napokon rozhodol predať dom v ťažko prístupnom teréne a nasťahoval sa aj s rodinou do paneláku. Všetci traja pamätníci sa pre bývanie v dome rozhodli najmä pre užší kontakt s prírodou. V realite potom zápasili s ťažkým prístupom do obydlija, roky apelovali na budovanie prístupových ciest a chodníkov. Problémy spôsobovalo nosenie stavebného materiálu, bytového zariadenia, uhlia a dreva na zimu. Viacerí informátori sa sťažovali na takýto život. Bývanie v kopcoch negatívne hodnotili najmä manželky baníkov, pre ktoré sa boj s terénom stal súčasťou každodennosti. Denno-denne zápasili, tlačiac kočíky či nesúc nákupné tašky, s neschodným terénom. Niektorí baníci si svojpomocne vyrobili lanovky, ktoré im potom desaťročia pomáhali s transportom väčších nákupov.

Výstavba i rekonštrukcia domu bola dlhodobým procesom. Stavebníci práce realizovali svojpomocne a bojovali najmä s nedostatkom stavebného materiálu, keďže súkromnej výstavbe konkurovala hromadná bytová výstavba. Pri rekonštrukciách sa mnohí informátori naučili všetky základné remeslá a tí šikovnejší potom chodili pomáhať aj iným, nielen príbuzným, ale aj susedom, kolegom. Mnohí spomínajú, že najhoršie to bolo so stavebným materiálom a s logistikou jeho dovozu, lebo sa stávalo, že materiál aj prišiel, ale nedalo sa zohnať nákladné auto na jeho prevoz. S vypožičiavaním nákladného auta zvyčajne pomohol zamestnávateľ. Na problémy s materiálom spomína Ladislav: *„Pri rekonštrukcii najhoršie bolo s materiálom. To bola katastrofa! Ona (manželka): to som stávala od rána. Také obkladačky, to bolo ťažko zohnať, cement. Sme museli chodiť po celom kraji, aby sme voľačo zohnali (pracovník na doprave, razič chodieb, lamač, predák, strelmajster, učiteľ odborného výcviku narodený v roku 1944).“* Ján: *„Tehly sme si z Čiech z výrobného závodu objednali, aj keď autá poskytli Rudné Bane, bol problém sklbiť to. Cement, vápno, to bolo treba doslova striehnuť, aj zárubne, dvere, obkladačky – tie sme v Hornej Bříze v Krušných Horách, kde ich vyrábali, boli vziať. A len po*

známosti. Takýmto spôsobom sme stavali a zariaďovali si dom. Na toto, to bola doba priam príšerná v porovnaní s dneškom, keď stačí mať kopu peňazí. Vtedy bol materiál lacný, ale bol nedostupný (lamač, narodený v roku 1959).“

Ivan sa rozhodol pre bývanie v dome po tom, čo obýval dvojizbový byt na 4. poschodí na sídlisku Pod Kalváriou a s týmto bytom nebol spokojný, pre štvorčlennú rodinu bol malý, nemal výfah a zaťekalo doň. Rodina sa preto rozhodla investovať do starého baníckeho domu v lokalite Pod Červenou studňou, ktorý kúpili na pôžičku. Dom bol starý a potreboval zásadné opravy, a tak nasledujúce roky venoval majiteľ domu najmä jeho prerábaniu. Dom mal kuchyňu, obývačku, spálňu a detskú izbu. Ivan v dome okrem bežných úprav stien a podláh riešil odpad novou kanalizáciou, vybudoval kotolňu, zaviedol ústredné kúrenie. Vo všetkých rodinných domoch sa počas skúmaného obdobia kúrilo klasicky drevom a uhlím a mnohí tak kúria dodnes. V priestore voľakedajšej komory vybudoval sociálne zariadenie a vedľa malú vodárničku, keďže dom nebol pripojený na mestský vodovod a vodu čerpali zo studne. Rovnako na tom boli aj ostatní pamätníci. Tí, ktorí nemali studňu, museli chodiť po vodu do mestskej studne, ktorá bola často ďaleko, aj kilometer od domu. Vodu sa teda šetrilo a Ladislav, ktorý mal štyri deti spomínal, že ich umývali v dažďovej vode alebo sa chodili umývať na plaváreň, kde boli verejné kúpele. Domy postupne v priebehu 60. rokov pripájali na mestský vodovod.

Ján pochádzal z blízkej obce a vždy túžil žiť v dome. Rodinný dom si svojpomocne postavil v lokalite Pod Kalváriou. Jeho výstavbe bol podriadený celý rodinný život i trávenie voľného času. Všetci spoločne, manželka i dve deti, trávili voľný čas na stavbe. Manželka na materskej pomáhala so zháňaním materiálu, dopoludnia chodila vyčkávať na tovar do obchodov. Deti boli tiež drobnými prácami zapájané do výstavby (ukladali tehly a podobne).

Kým rodiny Jána a Ladislava ostali bývať v dome celý život a bývajú v nich dodnes, rodina Ivana využila možnosť presťahovať sa do trojizbového bytu. Namiesto domu, ktorý predali, si zadovážili dom v inej lokalite, ktorý využívali ako chalupu so záhradou počas víkendov a prázdnin.

Kvalita bytu

Každodennosť človeka ako poukazuje D. Alieva, nie je možná bez rámca, ktorý pre ňu tvoria materiálne rekvizity a fyzické priestory. Najprirodzenejším priestorom pre súkromie je domov. K pocitu domova nie vždy treba byť alebo dom, niekedy stačí vlastná posteľ, nočný stolík, stôl, vyhradená časť skrine pre šatstvo, úložné priestory, kde sú rodinné pamiatky ako fotografie, rodinný archív, atď. Význam menovaných rekvizít sa v čase mení. Jedálenský stôl sa zmenšuje a prestáva byť priestorom pre spoločne strávené chvíle. V domácnostiach objavujeme provizórne postele vo forme rozkladacieho gauča alebo kresla. Z domovov zmizol oheň, ktorý bol stáročia symbolom domova a premiestnil sa do kuchyne v podobe sporáka.²⁹

Narátori, ktorí získali nové bývanie v 50. a 60. rokoch 20. storočia, dovtedy bývali s rodičmi v starom baníckom dome v meste alebo blízkom okolí. V dome nebola voda, kanalizácia, splachovací záchod ani kúpeľňa. Všetci respondenti preto vnímali pridelený byt ako vyhovujúci a krásny. Oceňovali kuchynský kút, tečúcu vodu, sociálne zázemie, vykurovanie.

Pri príprave výskumu sme predpokladali, že z hľadiska kvality bývania bude negatívne hodnotená absencia ústredného kúrenia (v starších typoch bytov). Obyvatelia bytov postavených v 50. a 60. rokoch 20. storočia mali k dispozícii iba lokálne vykurovanie na pevné palivo (Ulice Hviezdoslavova, Vajanského, Jilemnického, Mierová ulica na sídlisku Pod Kalváriou, staršie bytové domy na Povrazníku (Exnárova ulica), bytovka na Križovatke 36, domy na Dobšinského ulici).³⁰ V kuchyni mali kachľovú pec, v ktorej kúrili drevom a uhlím. Drevo a uhlie skladovali v pivničných priestoroch, každý byt mal vlastnú pivničnú kóju. Drevo najprv schlo naukladané okolo bytoviek a až potom sa prenášalo do pivnice. Výskum ukázal, že pamätníci to nevnímali ako veľký problém. V bytoch ráno nekúrili, zakúrili až po návrate z práce. Uvedený hendikep podľa narátorov prevážil fakt, že tento typ domov (T 13) bol menší a nižší, a teda v ňom bývalo menej ľudí, bol postavený z tehly, nie z pane-

²⁹ ALIEVA, Dilbar: *Sociológia každodennosti*. Bratislava : Sociologický ústav SAV, 2015, s. 177.

³⁰ DENKOVÁ, Z.: Bytová výstavba v Banskej Štiavnici, s. 26–59.

lov, mal sedlovú strechu a stál v tichšej a zelenšej lokalite, kde nebola prehustená zástavba. Od 90. rokov 20. storočia si aj majitelia bytov v tehlových domoch postupne prerábali lokálne kúrenie na plynové, menej na elektrické kúrenie.

Našli sa pamätníci, ktorí bývanie na štvrtom poschodí novej panelovej bytovky na Mierovej ulici na sídlisku Pod Kalváriou označovali za vlhké (cez strechu do bytu zatekalo) a studené, neprospievajúce zdraviu detí. Existujúce ústredné kúrenie hodnotili ako nedostatočné, radiátory nedokázali byť dostatočne vykúriť. Negatívne bola respondentmi hodnotená absencia výťahov v starších bytových domoch, trpeli najmä tí, ktorí obývali vyššie poschodia.

Obyvatelia tehlových i panelových bytov z hľadiska hodnotenia kvality bytu spomínali kolaudačné chyby, ktoré objavovali už pri preberaní bytov. Chyby sa netýkali iba bytov, ale aj bytových domov. Napríklad pri preberaní bytov v bytovom dome na Križovatke (tzv. 36 bytovka) vyvolala veľkú kritiku absencia bytových elektrických rozvodov. Staviteľ napokon riešil elektrinu povrchovo – vonkajšími rozvodmi. Problémy mali suterénové miestnosti v bytovkách, ktoré boli nedostatočne odvodnené, v byte boli problémy s kľúčkami, dokončené neboli fasády atď.³¹

Na druhej strane nájomníci, ktorí počas života prešli viacerými ohniskami bývania v meste, hodnotili domy postavené v 50. a 60. rokoch zhovievavejšie. Považovali ich za kvalitnejšie, poctivejšie vybudované, keďže mali na stenách omietky, na podlahe parkety, zárubne zaliate betónom, kým panelákové domy postavené v 80. rokoch na Drieňovej nemali steny omietnuté, ale otapetované, parkety nahradilo linoleum, zárubne boli duté, elektrické rozvody neboli zasekané v stene, ale vedené povrchovo atď.

V novších panelových bytoch sa problémy týkali najmä podláh, stien, striech, okien, chodníkov a ciest, ktoré sa dobudovávali iba postupne. Nájomníci očakávali, že správca bytových domov, Stavebné bytové družstvo, bude chyby postupne odstraňovať. Jeden z pamätníkov, Rudolf, spomína, že keď dostával byt v mieste svojho predchádzajúceho bydliska v českej časti republiky, boli pri preberaní bytu prítomní zástupcovia stavebníka i správcu a objavené chyby

³¹ DENKOVÁ, Z.: Bytová výstavba v Banskej Štiavnici, s. 26–59.

buď hneď odstránili alebo ich spísali a odstraňovali neskôr. Po kľúče od bytu na Drieňovej si Rudolf začiatkom 80. rokov išiel sám do Žiaru nad Hronom, kde sídlilo Stavebné bytové družstvo a bolo mu oznámené, že byty boli skolaudované a sú v poriadku. Nebola to ale pravda a v byte objavil množstvo problémov. Za najvypuklejší považoval krivé podlahy, ktoré mali tvar lavóra a v obývačke objavil hrb. Správca mu pri reklamácií odporučil, že ho má prekryť nábytkovou stenou. Takéto odporúčanie vnímal Rudolf ako nemiestny zásah do súkromia. Negatívne hodnotil steny a stropy, ktoré namiesto omietok a maľoviek pokrývali tapety. Postupne si všetci nájomníci nahrádzali tapety stierkami a steny dávali vymaľovať. Pamätníci v novších panelových bytoch vyzdvihovali ich rozlohu. Viacerí pamätníci byty posudzovali vo svetle skutočnosti, že ich dostali zadarmo.

Panelovým bytovým domom boli vyčítané zatekajúce strechy, slabo zaizolované okná, v starších bytových domoch absencia výfahu (aj pri štyroch poschodiach). Ivan, ktorý obýval v 60. rokoch byt na Povrazníku si veľmi pochvaloval jeho stavebno-technický stav. Kvalita stavby však nebola výsledkom dobre nastaveného systému, ale angažovanosti stavebného dozorca, ktorý mal v bytovom dome bývať: *„Stavba to bola dobrá, je to zásluha, pod nami býval, pán Smrtník sa volal, on bol investičné oddelenie (RB), mal na starosti výstavbu bytov, opravu, údržbu, on bol vynikajúci spoločník, ale na týchto (stavbárov) bol ras. On im bol stále na krku. Nepodpísal denníky, nemohli mať výplaty, nenávideli ho, bol fantastický (vedúci expedície narodený v roku 1939).“*

Zariaďovanie bytu

Každý jeden pamätník si byt postupne zariaďoval sám. Byty boli prázdne, zariadená bola umakartová kúpeľňa (obsahovala vaňu, umývadlo, elektrický ohrievač), záchod (záchodová misa a splachovač), kuchyňa (kuchynská linka, osvetlenie, sporák) a chodba (vstavaná skriňa).

Kuchyne boli v niektorých bytoch budované v tvare „L“ a v kratšej časti mali pod oknom nájomníci kuchynský stôl. Steny zdobili drevené police s keramikou (oblúbená bola modranská, trstenská či pozdišovská), nástenné kukučkové hodiny a zo stropu visela kuchynská tanierová lampa. Panelákové byty zo 70. rokov mali na

vrchných skrinkách kuchynskej linky neónové svietidlo a tiež menšie prídavné svietidlo nad pracovnou doskou.

Kúpeľňa a záchod boli benefitom nového bývania. Umožňovali dodržiavať nájomníkom pravidelnú hygienu. V kúpeľni bola vaňa, v ktorej sa raz do týždňa okúpala každý člen domácnosti. Treba však spomenúť, že neduhom doby boli odstávky vody a podľa spomienok tiekla teplá voda iba päť dní do týždňa. Niektoré aktivity osobnej hygieny a bytovej očisty sa preto realizovali vtedy, keď tiekla voda. Studená voda sa často napúšťala do bandasiiek (alebo aj do vane), aby bolo na varenie, umytie rúk či večernú hygienu. Mnohí spomínali, že keď niekto v práci zahlásil, že doma ide voda, tí, ktorí pracovali v kanceláriách, tajne utekali domov napustiť bandasky, lebo sa báli, že kým prídu domov, voda opäť nepôjde.

Cez týždeň sa uprednostňovalo sprchovanie, málokedy však denno-denné. Deti sa okúpali raz do týždňa, v sobotu alebo v nedeľu a otcovia – baníci sa sprchovali v práci. Bežnou dennou hygienou bolo umývanie rúk, tváre, zubov, viackrát do týždňa sa umývali vlasy. Ženy riešili vlasovú hygienu v kaderníctvach, vlasy si farbili i upravovali trvalou onduláciou, ktorá vlasy vysušovala, a tak rýchlo nemastnели. Obyvatelia starých rodinných domov bez vodovodu sa chodili kúpať do verejných kúpeľov postavených v 60. rokoch na Starom ihrisku. Koncept verejných kúpeľov sa presadzoval od 19. storočia z dôvodu zlepšenia hygienickej situácie v mestách i dedinách.

Steny v panelákových bytoch boli vytapetované, vzor tapiet bol jednoduchý geometrický alebo kvetinový, každá izba mala inú farbu. Obývačka hnedú, detská izba červenú alebo oranžovú, spálňa modrú a podobne. Stropy bývali omietnuté a na bielo namaľované, v novších panelákových bytoch ich robotníci tapetovali bielou tapetou. Farebné a vzorované tapety boli typické pre panelové byty v 70. i v 80. rokoch 20. storočia. Až v 90. rokoch sa začali tapety odstraňovať a steny omietať a maľovať.

Lampy si nájomníci zaobstarávali sami. V obývačkách často viseli krištáľové lustre (napríklad model Vodopád). V spálňach a detských izbách lampy visiace zo stropu v strede izby so skleneným farbeným tienidlom doplnené stolovými lampami umiestnenými na nočných stolíkoch (obľúbené boli sýto oranžové stolové lampy dizajnéra Štefana Taberyho vyrábané v OPP Jihlava od 60. rokov 20. storočia).

V obývacích izbách boli dopĺňané náladovými stojanovými lampami s textilnými tienidlami.

Obývacím izbám dominovala nábytková stena so sklenenými vitrínami, v ktorých bolo poukladané rodinné sklo, najmä krištál, ale aj z dovolení nosená bulharská keramika, samovary a podobne. V 50. a 60. rokoch bol pýchou domácností vysoko leštený mahagónový nábytok, v 70. rokoch ho nahrádzal dyhovaný orechový nábytok. Pri stene oproti nábytku býval umiestnený gauč (ktorý chránili poťahy z leskima), dva fotely a konferenčný stolík. V novších nábytkových zostavách (zo 70. a 80. rokov) býval priestor na umiestnenie televízora. V niektorých domácnostiach bol v obývačke aj jedáľenský stôl, klavír, steny zdobili obrazy a miestnosť izbové kvetiny, najmä fikusy, zelence, difenbachie, svokrine jazyky, africké fialky, asparágusy, begónie a dracény. Podlahy z linolea zakrývali farebné vzorované koberce z kovalu.

Spáľňam dominovali manželské postele. Spálne boli menšie ako obývačky, zvyčajne sa tam zmestila manželská posteľ, nočné stolíky a oproti posteliám skrine. V 50. – 60. rokoch sa spálne zariaďovali tmavším nábytkom, obľúbené boli priestranné skrine z orecha. V 70. rokoch sa do interiéru dostávali biele bukasové spáľňové zostavy.

Detské izby boli zariaďované jednoducho, obvykle stačil starší drevený nábytok. Trendom sa stali poschodové postele, ktoré si často nájomníci vyrábali sami. Súčasťou zariadenia bývali perináky i kancelársky stolík na domáce úlohy. Detské izby obývali deti bez rozdielu pohlavia. V dvojizbových bytoch sa pre väčšie deti spálne prerobili na detské izby a rodičia spávali v obývačke alebo kuchyni.

V starších bytoch postavených v 50. – 60. rokoch sa kúrilo pevným palivom (drevom a uhlím) v kachľových peciach. Rodina sa najviac zdržiavala tam, kde mali zakúrené, zvyčajne v kuchyni. Kvôli úniku tepla mali staršie bytové domy menšie okná. V panelových bytoch už bolo ústredné kúrenie.

Niektorí si na zariaďovanie bytu brali pôžičky, ktoré podľa spomienok bez ťažkostí splácali. Viacerí uviedli, že si dokázali odkladať peniaze bokom a z takto našetrených peňazí postupne zariaďovať domácnosť. Väčšina si nábytok kupovala v mieste bydliska, t. j. v Banskej Štiavnici, v predajni nábytku na Dolnej ulici. V predajni bol nábytok aj vystavený, boli tam však k dispozícii katalógy, z ktorých

sa dalo vyberať. Čakacie lehoty na objednaný nábytok udávali pamätníci rôzne, od dvoch týždňov do mesiaca. Nábytok im potom doviezli domov. Medzi pamätníkmi boli aj náročnejší zákazníci, ktorí obiehali predajne vo Zvolene, Banskej Bystrici, Novej Bani alebo v Prievidzi. Ivan spomína, ako využíval na hľadanie nábytku služobné cesty, a tiež konexie, ktoré mal cez svojich obchodných partnerov: *„Ja som mal také gusto, také tmavšie hnedé, SPIŠ sa to volalo, zo Spišskej Novej Vsi. Som sa zoznámil, pri sedeniach pracovných, s vedúcim odbytu Železoruďné bane Spišská Nová Ves. Tam bol vtedy veľký závod, neviem, či nie najväčší na Slovensku, tuším Domov alebo Nový Domov (sa volal). Tak mi povedal, príd' na služobnú cestu, na dva, na tri dni a zobral ma kolegovi do Nového Domova. Tam mi ešte (nábytok) i prirábali na mieru. Mal som tiež taký ohromne krásny ľahučký gauč pre tri osoby, z Rakúska to bolo, rozkladací gauč, ani neviem, ako sa to dostalo k nám, som ho hneď kúpil (vedúci expedície narodený v roku 1939).“*

Nábytok do obývačky alebo spálne nebol lacný, kupoval sa však na „celý“ život, viacerí narátori ho majú v bytoch dodnes, t. j. viac ako 30 rokov. Obývaciu stenu si nájomníci vedeli zaobstaráť za cenu okolo 10 000 Kčs, spálňa bola o niečo lacnejšia, respondenti uvádzali 7 000 Kčs. Bielu a čiernu techniku si rovnako väčšina oslovených Banskoštiavničianov kupovala v miestnom Elektre na Trotuári. Postupne si kupovali chladničku, práčku i menšie elektrospotrebiče (vysávače, kuchynské roboty, mixéry, žehličky, fény). Viacerí pamätníci uvádzali, že niektoré elektrospotrebiče bol problém zohnať a na ich získanie museli využívať známosti a čakanie v radoch. Socialistické státie v radoch bolo špecifickým fenoménom socialistického spôsobu života, ktorý, ako píše D. Alieva, sa týkal potravín, odevov, topánok atď. Podľa sociologičky ľudia strávili v radoch na nedostatkový tovar aj polovicu života. Tento čas však využívali na sociálne interakcie, debatovali, radili si, sporili sa, čítali si, delili sa o rôzne informácie:³² *„S ladničkou, v tých časoch (60. roky), po známosti, žena sa dozvedela, že má prísť tovar. Zo skladu doluká v Hronskej Dúbravy, z tade vozili do Elektra. Už večer o šiestej išli čakať na ladničku, čakali tam do rána. Aj s kamarátkou. Pri obchode. Nevie, či prišli dve tie ladničky, to bolo takuo obdobie (pracovník v mechanickej dielni (údržbár)*

³² ALIEVA, D.: *Sociológia každodennosti*, s. 180.

narodený v roku 1937).“ Ivan sa v rozhovore pochválil, ako kupoval zahraničný gramofón s rádiom: „*Mal som kamaráta, vedúci OPP, nejakého strediska, ja som mal známosti, ani po radoch som nestál, on bol nato extra odborník, špecialista, keď prišli také gramorádiá z Holandska, to bol výkrik módy vtedy, neviem, prišli cez Bystricu, do Štiavnice prišli dva, on dostal jeden a druhý ja. Tak sme sa zariad'ovali, no* (vedúci expedície narodený v roku 1939).“

Niektoré druhy nábytku si narátori vyrábali sami. Okrem rôznych políc a vešiakov, viacerí spomenuli najmä poschodové postele do detských izieb. Práve v detských izbách končil starší spálňový alebo obývačkový nábytok s tým, že ho deti, kým sú malé, môžu poničiť a až neskôr im rodičia kúpili nový.

Ako zhodne uviedli všetci pamätníci, nábytok i elektrospotrebiče im vydržali desaťročia, mnohým celé obdobie socializmu. Niektorí majú pôvodné zariadenie bytu aj dnes. Elektrospotrebiče sa síce za desaťročia používania kazili, ale dali sa opravovať. Opravári boli drahí a bolo ich málo, preto sa to muži naučili robiť sami: „*Televízory som sa potom naučil opravovať a opravoval som celej ulici. Chladničku sme mali dlhé roky, tá vydržala, aj keď elektriku žrala veľa, ale vydržala. Ale elektrika bola lacná, dala sa zaplatiť* (pracovník na doprave, razič chodieb, lamač, predák, strelmajster narodený v roku 1944).“

Susedstvo

Susedstvo patrí podľa E. Goffmana medzi tzv. vzťahy na verejnosti, do ktorých autor zahrňa svadby, rodinné posedenia pri jedle, katedrové schôdze, služobné stretnutia, čakania v radoch i zhromaždenia.³³ Zamestnanci závodu Rudné bane Banská Štiavnica spomínali na živé a neformálne susedstvá, pravdepodobne aj z dôvodu, že dostávali byty v domoch, na ktorých výstavbe sa podieľal zamestnávateľ a neraz celé vchody (i bytovky) obývali baníci, s ktorými sa poznali zo zamestnania. Takéto vzťahy boli v minulosti typické pre robotnícke kolónie, v ktorých si obyvatelia tykali, vzájomne si pomáhali a vedeli o sebe všetko. V bytových domoch obývaných mešťanstvom si ľudia potrpeli na súkromie a intimitu, so susedmi si

³³ GOFFMAN, Erving: *Relations in Public: Microstudies of the public order*. New York : Basic Books, 1971, s. 396.

vykali, udržiavali odstup a ticho. Pamätníci minulosť porovnávali so súčasnosťou, keď sa obyvatelia bytov vymenili a baníci sa dostali do minority. Okrem osobných vzťahov, ktoré sa stali formálnymi sa to odrazilo aj na participácii obyvateľov na zušľachťovaní okolia bytoviek, ktoré je dnes menej upravené, spustnuté.

Pamätníci uvádzali, že ich susedia boli rovesnícke rodiny s malými deťmi a podobnými problémami. V menších bytovkách, v ktorých bolo spolu 12 bytov (napríklad v tehlových na sídlisku Pod Kalváriou), vládli menej formálne vzťahy ako v bytových domoch na Drieňovej, kde bolo bytov niekoľko desiatok. Podľa informátorov sa susedia navštevovali, vinšovali si, organizovali spoločné oslavy a posedenia. V letnom období sa stretávali vonku pred bytovým domom, v zime v domácnostiach. Každý doniesol niečo na vypitie, ženy napiekli koláče. Okrem oslavovania si však susedia, ako spomína Milan, aj vzájomne pomáhali, napríklad si dlhé roky spoločne pripravovali drevo na zimu: *„Boli sme ako jedna rodina. Povedal jeden, ideme robiť drevo, uhlie, tak všetci pomáhali jeden druhému. Spoločné akcie boli každý mesiac. Bol tam stôl a tam sa karty hrávali a tak (predák, neskôr technik narodený v roku 1946).“* V lokalite sa vedelo, kto vie čo spraviť, čo bolo v krajine s absentujúcimi či ťažko dostupnými službami dôležité. Niektorí opravovali televízory, elektrospotrebiče či vodovodné batérie: *„Keď bolo treba údržbára robiť, to som bol dobrý pre celý činžák. Aj doluká do tých panelákov som chodil (pracovník v mechanickej dielni narodený v roku 1937).“*

Susedia spoločne pripravovali program pre deti, dodnes spomínajú najmä na táboráky. Rovnako na spoločné brigády, počas ktorých upravovali okolie domu. Najčastejšie takéto aktivity uskutočňovali v tzv. soboty cti, kedy sa ale sledovala angažovanosť občana: *„Aj vtedy boli starší, čo nevládali, ale aj tí prišli, keď už nie ináč, tak aspoň sa pozreť (pracovník v mechanickej dielni (údržbár) narodený v roku 1937).“* Aj tu mnohí pamätníci videli rozdiely medzi staršími sídliskami a sídliskom Drieňová. Na najmladšom sídlisku sa stavalo a zároveň žilo. Chodníky neexistovali, okolo panelákov bolo blato. Deti sa hrávali „na paneloch“ a namiesto ihrísk behali po rozostavaných bytovkách. Hore – dolu po schodoch vysokých činžiakov, kde bola namiesto výťahu len prázdna, nezabezpečená šachta.

Záver

Bývanie na sídlisku ovplyvňovalo životný štýl. Rodinný život sa individualizoval, byt obývali zvyčajne dve generácie, rodičia a deti. Ako výskum ukázal, rodiny nežili v bytovkách izolovane, ale v komunite so susedmi, ktorí často boli zároveň ich rovesníkmi (s deťmi v približne rovnakom veku) i kolegami z práce. Susedské vzťahy boli preto skôr neformálne, nebolo nezvyčajné spoločné trávenie voľného času, usporadúvanie spoločných osláv, brigád, vzájomná výpomoc. Susedia tak niekedy nahradili rodinu, ktorá bývala inde.

Všetci pamätníci si na život na sídlisku zvykli a počas rozhovoru sa na tento život nesťažovali. Niektorým prekážala absencia obchodov a služieb, zlý stav ciest a chodníkov v prvých rokoch po nasťahovaní, najmä v období, keď boli sídliská vo výstavbe. Nik z pamätníkov nevnímal svoje bydlisko ako neosobnú bytovú jednotku, noclaháreň. Každý sa snažil skultivovať si interiér i exteriér tak, aby sa v mieste bydliska cítil dobre. Aby spĺňal jeho predstavy o bývaní a dokázal saturevať aj iné potreby, ako spoločenské kontakty, samozásobovanie, bezpečnosť pre deti a podobne. Aj v našom výskume sa ukázalo, že príťažlivosť mestskej časti sa často odvíjala od kvality životného prostredia. Ako píše M. Hledíková, práve okolie spolu-vytváralo génia loci.³⁴ Pamätníci neočakávali, že im infraštruktúru vybuduje mesto. Spoločne osádzali lavičky, budovali ohniská, detské ihriská s pieskoviskami, záhrady i kvetinové predzáhradky, vysádzali zeleň, budovali chodníky, prístupové drevené schodiská, vplývali na magistrát v snahe urýchlenia budovania ciest. Niektorí uvedené aktivity vykonávali dobrovoľne, niektorí preto, že angažovanosť občanov bola sledovaná a vyhodnocovaná.

Občianska vybavenosť sídlisk v malom meste ako Banská Štiavnica nezohrávala dôležitú úlohu pri posudzovaní kvality bývania v tej ktorej lokalite, lebo ako sa vyjadrovali pamätníci, za pár minút autom alebo na motorke sa dostali do centra alebo na iné sídlisko. Rovnako vedeli do 20 minút pešo obehnúť nemocnice, úrady a obchody.

Všetci respondenti vyzdvihovali kvalitu bytu z hľadiska jeho vybavenia, existenciu WC a kúpeľne, ktoré v starých baníckych do-

³⁴ FERENČUHOVÁ, Slavomíra et al.: *Město: proměnlivá ne/samozřejmost*. s. 1.: Pavel Mervart, 2009, s. 88.

moch ešte i v 60. rokoch absentovalo. Napriek tomu, že si po otázke spomenuli na technické nedostatky bytu, väčšina hodnotila úroveň bývania na sídlisku ako dobrú. Vyzdvihovali fakt, že sa k bytu dostali takmer zadarmo, a tiež, že platili pomerne nízke nájomné, čo bol pre rodiny dôležitý parameter, keďže ešte v prvej polovici 20. storočia tvorilo nájomné hlavnú položku rozpočtu rodiny. Služby od správcov bytových domov nečakali a väčšiny opráv sa zhostili sami.

Keďže išlo o malé sídliská v malom meste, všetci síce dochádzali za prácou, ale nie ďaleko. Ženy do Plety alebo do Tabakovej továrne v bezprostrednej blízkosti sídliska Juh, muži do banského závodu, ktorého pracoviská boli v rôznych lokalitách, od 70. rokov dochádzali za mesto na Šobov, kde bola otvorená tzv. Nová šachta.

Viacerí pamätníci sa snažili založiť si pri bytovom dome vlastné hospodárstvo, najmä na menších sídliskách mali niektoré rodiny záhradky i drobnochov zajacov a hydiny. Poľnohospodárske produkty ich dostatočne satureli a necítili tak zásobovacie problémy socialistického hospodárstva.

Viacero rodín obýva pôvodné byty podnes (bez detí, s vnúčatami) a v niektorých zostalo aj pôvodné vnútorné zariadenie. Väčšina bytov však postupne od 90. rokov prechádzala rekonštrukciami, vymenili sa okná, zateplil sa obvodový plášť bytoviek, rekonštruovali sa kúpeľne a WC (odstraňovalo sa umakartové jadro a priestor záchoda a kúpeľne sa vymuroval). Tapety nahradili maľovky, vymenili sa kuchynské linky, vodovodné batérie, nábytok, dvere, doplnky i elektrospotrebiče. Keďže v bytoch chýbali odkladacie priestory (komory a povaly, typické pre rodinné domy, v ktorých sa stáročia odkladal starší nábytok a vybavenie), staré veci putovali do odpadu a mnohé sú pre skúmanie materiálnej kultúry obdobia reálneho socializmu už nedostupné.

Historie a živá paměť slovenského folku. Ohlédnutí za fenoménem písničkářství v dobách normalizace¹

TOMÁŠ HERMAN

Katedra historie, Filozofická fakulta, Ostravská univerzita

History and Live Memory of Slovak Folk Music. A Look Back at the Phenomenon of Songwriting in the Times of Normalization

Abstract: The study attempts to open the topic, especially from its historical perspective. Based on the existing literature, but mainly through the memories of involved people (organizers, musicians), it briefly introduces the issue of folk music and song writing in the last two decades of socialist Czechoslovakia. It deals with issues such as cultural transfer of the phenomenon to Slovakia, or specifically with the information channels through which musicians drew the inspiration for their own work. The main part is devoted to the placement of folk music in the socialist culture and the forms of its regulation by the authorities, security forces and fellow citizens; this develops particularly into two micro historic case probes comparing State Security writings and respondents' memories.

Keywords: folk, song writing, music, normalization, Slovakia, Czechoslovakia.

*„Folk bol ten najprírodzenejší spôsob slobodného života,
komunikácie aj – môžeme to nazvať aj – zábavy.
V podstate bolo to o niečom a zároveň
to bolo aj príťažlivé.“²*

Slovenská spoločnosť, podobne ako národy ostatných postkomunistických zemí, sa stále vyrovnáva s minulosťou komunistického panství. Hľadanie poměru ke státnímu socialismu navzdory odstupu třech dekád stále vzbuzuje kontroverze, emoce a nechává vyvěrat argumentům, které nadále ovlivňují veřejný život. Abychom mohli

¹ Tato studie byla zpracována v rámci řešení projektu s názvem Podpora talentovaných studentů doktorského studia na Ostravské univerzitě (ev. č. 00382/2019/RRC) dotačního programu Podpora vědy a výzkumu v Moravskoslezském kraji 2018, řešeném na Filozofické fakultě Ostravské univerzity.

² Rozhovor s Ladislavem Snopkem v Bratislavě dne 26. 4. 2018.

společnost 70. a 80. let plastičtěji rekonstruovat (resp. konstruovat), potřebujeme platformu, kolem které můžeme odkrývat dobu minulou, předmět, který poslouží jako kostra analýzy. Tu můžeme nechat obrůstat více či méně autentickými dokumenty, méně či více subjektivními vzpomínkami a významy, které již mohly býti nesčetněkrát pozměněny a přepsány. Poté reflektovat a kriticky zhodnotit.

Takovou platformou, takovým předmětem, může býti právě folk se vším, co se k němu váže (forma, obsah, komunita, organizace atd.). Kulturní fenomén objevující se v Československu od 60. let minulého století je zcela specifický svým postavením v socialistické kultuře. Nikdy nebyl ze strany úřadů plošně zavrhován, ačkoliv mnozí jeho protagonisté by se rozhodně dali nazvat personou non grata. Folkový hudebník – nejčastěji jednotlivec s kytarou a vlastním repertoárem mohl odpovídat představám o mladém angažovaném člověku, který třeba na rozdíl od dobových rockových muzikantů a fanoušků nepobuřoval hlasitostí, projevem či ošacením. Jeho hodnocení však mohlo být i zcela opačné. Přestože, v posledních dvou dekadách se na poli umění již striktně nevynucoval jednotný umělecký styl, písničkáři se stále více dostávali pod drobnohled úřadů. Může za to hned několik faktorů: velký společenský dopad tvorby Karla Kryla, vysoká popularita v řadách mládeže, obsahy písní nelichotivě popisující stav ve společnosti i přímo (dle pramene) napadající základy socialistického zřízení i další aktivity protagonistů.

Folková hudba ovšem nebyla pouze československou záležitostí. První „folkaři“ dnešního chápání se objevovali již v polovině 20. století ve Spojených státech; později v dalších anglofonních zemích. Ani mezi státy socialistického bloku nebylo Československo výjimkou (SSSR, NDR, Polsko...). Pro zdejší prostředí byli též známí levicově orientovaní písničkáři (nejen) ze španělsky hovořících zemí (často ze zemí s diktátorským či výrazně pravicovým zřízením), ti byli vítanými účastníky tuzemských festivalů politické písně.

Co ovšem má dělat protestsong v zemi s rozvinutým socialismem?³

³ Protest song – výraz vzniklý ve spojených státech; píseň komponovaná za účelem protestu proti autoritě nebo nějakému nešváru ve společnosti. Jejím smyslem je na problémy upozorňovat, agitovat, solidarizovat i provokovat. Důraz je kladen především na obsah textu.

Tato studie se bude v následujících pár útlých kapitolách věnovat několika aspektům fenoménu folkové hudby a písničkářství, možná bude klást více otázek, než přinášet odpovědi, ale jak už bylo naznačeno v názvu, půjde o jakési ohlédnutí do časů normalizace a otevření tématu na Slovensku, které si jistě zaslouží pozornost.

Dosavadní výzkum a metoda

Když pomineme práce zabývající se celkově pozdním státním socialismem, a jeho reflexí; práce o dalších fenoménech z oblasti kultury a nezávislých iniciativách (tzv. ostrůvky svobody) nebo práce sociologů, které se tématu částečně dotýkají, zůstane několik málo publikací a článků, navíc především české provenience.

Knihy a studie zabývající se českým nebo slovenským folkem napříč obory uvedu chronologicky. Jako první napsala v polovině devadesátých letech svou bakalářskou i diplomovou práci studentka muzikologie v Olomouci Helena Pavličíková.⁴ Následuje ambiciózní počín kolektivu autorů – *Folk na Slovensku*. Publikace vyšla v roce 2006 v Bratislavě přináší téma slovenského folku popisnou formou a aspiruje na komplexní uchopení tématu. Přináší výčty událostí, festivalů a především biogramy slovenských interpretů čímž vlastně ukazuje hranice folku i determinuje to, koho a jaká uskupení mezi folkové hudebníky počítat.⁵ Definici se pokouší nalézt (na sedmnácti stranách textu) i Zdeněk R. Nešpor v knize ze stejného roku: *Děkuji za bolest... Náboženské prvky v české folkové hudbě 60. – 80. let*.⁶ Nutno dodat, že kniha je psaná z pohledu sociologie a přináší též podkapitolu věnující se folku slovenskému. Následují publikace Přemysla Houdy – *Šafrán*; pojednávající o volném písničkářském sdružení, které se stalo předobrazem sdružení Slnovrat v Bratislavě⁷ a „Intelek-

⁴ PAVLIČÍKOVÁ, Helena: *Společenská a umělecká pozice českého folku před listopadem 1989 a bezprostředně po něm* (Bakalářská práce). Olomouc 1996., PAVLIČÍKOVÁ, Helena: *Český folk – fenomén hudební i sociální* (Diplomová práce). Olomouc 1998.

⁵ JANOUŠEK, Miloš, DAUBEROVÁ, Hana, DROBNÝ, Juraj a kolektiv: *Folk na Slovensku*. Bratislava 2006.

⁶ NEŠPOR, Zdeněk R.: *Děkuji za bolest... náboženské prvky v české folkové hudbě 60. – 80. let*. Brno 2006.

⁷ HOUDA, Přemysl: *Šafrán – Kniha o sdružení písničkářů*. Praha 2008., HOUDA, Přemysl: *Intelektuální protest, nebo masová zábava? Folk jako společenský fenomén v době tzv. normalizace*. Praha 2014.

tuální protest nebo masová zábava?“ Obě knihy jsou především kulturněhistorická díla zkoumající téma hned z několika perspektiv; o slovenském folku však pojednávají spíše sporadicky (např. Zuzana Homolová – členka Šafránu). Dále samozřejmě existují studie a studentské práce napříč humanitními obory i literatura memoárová či populárně naučná, vzpomínky pamětníků a hudebních publicistů.⁸

Knihy, články a periodika, které vycházely ve zkoumané době, mohou sloužit jako prameny. Jsou jimi například oficiální československé časopisy, zabývající se populární hudbou (*Melodie, Populár...*), také více tendenční tisk (*Rudé právo, Tribuna, Pionýr...*), ale i tuzemský samizdat či tisk vycházející za hranicemi (*Svědectví...*). K nim můžeme připočítat i autorské knihy a texty vydané po „listopadu“ nebo vzešlé na začátku 90. let, na které, jak se domnívám, je třeba rovněž pohlížet jako na prameny.⁹ Rovněž existuje poměrně velké portfolio literatury, kde se daná problematika objevuje jen místy, nebo se zabývají obdobnými fenomény ať už z hlediska antropologického, historického nebo sociologického.¹⁰ Nejnovější studie

⁸ ŠLOSAROVÁ, Petra: Sociologie hudby: případ folku v českém prostředí (Diplomová práce FF UK). Praha 2010., JEŘÁBKOVÁ, Kamila: Česká folková scéna a politická persekuce po roce 1977 (Diplomová práce KTF UK). Praha 2017., VLASÁK, Vladimír: *Folkari. Báječní muži s kytarou, kteří psali dějiny*. Řitka 2008., KONEČNÝ, Michal: *Průlety folkovou pamětí*. Praha 2018., BLAŽEK, Petr: „Dobry večer po dvaceti letech“ festival nezávislé kultury v polské Vratislavi v listopadu 1989. In: *Česká polonistická studia: tradice a současnost* : (filologie, historie, politologie, právo). Praha 2014 s. 181-205., ONDŘEKOVÁ, Veronika: *Srovnání českých a polských představitelů zpívané poezie ve společenském a historickém kontextu* (Bakalářská práce FF UP). Olomouc 2013., STÝBLOVÁ, Hana: *Role písňových textů v době stagnujícího zájmu o poezii* (Bakalářská práce PF UK). Praha 2010., Kolektiv autorů: *Kmeny 0. Městské subkultury a nezávislé společenské proudy před rokem 1989*. Praha 2013., MADEROVÁ, Blanka, JURKOVÁ, Zuzana, VESELÝ, Karel: *Dotknout se světa. Česká hudební alternativa 1968-2013*. Praha 2013., PROKEŠ, Josef: *Česká folková píseň*. Brno 2011.

⁹ gfm (krycí jméno) = HANZEL, Vladimír: *Folkové rozjímání*. In: *Svědectví. Čtvrtletník pro politiku a kulturu*. XIX, číslo 76/1985., MERTA, Vladimír: *Zpívaná poezie*. Praha 1990., MERTA, Vladimír, DĚDEČEK, Jiří, TŘEŠNÁK, Vlastimil, JANOUŠEK, Miroslav, KRYL, Karel, PROKEŠ, Josef: *Nebýt stádem Hamletů*. Brno 1994., ČERMÁK, Miloš, KRYL, Karel: *Půlkacíř* (rozhovor Miloše Čermáka s Karlem Krylem). Praha 1993.

¹⁰ ALAN, Josef: *Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945 – 1989*. Praha 2001., CHADIMA, Mikoláš, *Alternativa*. Brno 1992., Vaněk, Miroslav: *Byl to jenom Rock'n'roll? Hudební alternativa v komunistickém Československu 1956 – 1989*, Praha 2010., POSPÍŠIL, Filip, BLAŽEK, Petr: *„Vraťte nám vlasy“ První máničky, vlasatci a hippies v komunistickém Československu*. Praha 2010. a další.

zabývající se mimo jiné i slovenským folkem, sepsaná Yvettou Kajanovou, půjde do tisku letos (2019).¹¹

Pro výzkum kulturních fenoménů v socialistickém Československu (a kulturních dějin obecně) se nabízí hned několik typů pramenů. První skupinou jsou samozřejmě archivní materiály (spisy státních úřadů a institucí, bezpečnostní složek, soukromých archivů aktérů ale také fotografie, videozáznamy, zvukové stopy a nahrávky, všemožné deníky, hospodářské dokumenty nebo i obecní kroniky) druhou hlavní skupinou jsou vzpomínky pamětníků (neboli též respondentů či narátorů pořízené dodatečně metodou orální historie). K těm je třeba přistupovat ještě obezřetněji než k pramenům dobovým, bez nich by se ale v žádném případě nedala doba nedávná konzistentněji zrekonstruovat. Vzpomínky (ať už jde o nahrané rozhovory nebo odpovědi na strukturované otázky apod.) získané formou orální historie nás dokážou dovést k jádrům problémů, poučit o významech a dát dějinám lidský rozměr, přestože mnohdy vypovídají více o době současné. (více o metodě v metodologických příručkách Miroslava Vaňka a Pavla Mückeho)¹²

Pro potřeby této sondy do folkové scény na Slovensku do roku 1989 jsem v letošním (2019) a loňském roce pořídil sedm nahrávaných rozhovorů, které měly podobu volného vyprávění pamětníka či strukturovaného rozhovoru. Setkání proběhlo povětšinou jedinkrát a délka rozhovoru se pohybovala od desítek minut až po několik hodin, následně jsem použitelné úseky přepsal do textového souboru pro další zpracování.¹³ Vzorek vzešlý především z tipů Petra Janků zahrnoval jak hudebníky, tak organizátory festivalů a koncertů.¹⁴

¹¹ KAJANOVÁ, Yvetta: Subkultúry II. Tramp, jazz, šansón, gospel, rock, folk, hip-hop. In: BARTOVÁ, Jana a kolektiv: *Hudobná história Bratislavy*. Bratislava 2019.

¹² VANĚK, Miroslav, MÜCKE, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha 2015.

¹³ Přepisy textů z rozhovoru mohou mít vzhledem k zachování původního znění mnoho nedostatků; ať jde o neukončené věty, gramatické nejasnosti nebo mix slovenštiny a češtiny, který vzešel ze spontánní konverzace s česky hovořícím autorem. Výskyt třech teček (...) obvykle značí odmlku respondenta, po které mohlo dojít ke změně tématu.

¹⁴ Miloš Janoušek (1952) – k folkové hudbě se dostal během studií v Praze; po návratu do Bratislavy se věnuje písničkářství a divadlu; 1976 vystupuje na Koncertu mladosti v Pezinku; jeden ze zakládajících členů písničkářského sdružení Slnovrat; zapojen do

Vedle paměti živé (paměti, která si po léta žila vlastním životem v mysli jednotlivce, nebo se přepisovala v rozhovorech či ve světle televizorů) zde máme paměť archivů. Pod prachem, dnes již desítek let, se dá nalézt druhá část obrazu, kterému říkáme dějiny. Jak si záhy ukážeme, archivní data, která by nám mohla mnohé objasnit, jsou však nežírdka dosti prořídlá, neutříděná a nezpracovaná. První možnost, která se nabízí je (v tomto případě) Archiv Ústavu paměti národa v Bratislavě; zde je poté nejjednodušší pokusit se dostat k policejním spisům na jednotlivé aktéry (prověřovaná osoba, nepřátelská osoba, důvěrník, agent ...). Tímto způsobem lze často sestavit seznam vazeb mezi ŠtB, organizátory a vystupujícími a tím nahlédnout do zákulisí jak součástí „socialistické“ kultury pořádaných pod oficiálními institucemi (zpravidla Socialistickým svazem mládeže SSM, resp. SZM), tak k akcím neoficiálním (soukromým, ilegálním ...). Úskalí této možnosti je ovšem prořídlost spisů způsobená jejich hojným likvidováním po listopadových událostech.¹⁵ Přesto tento způsob bádání může přinést cenná zjištění.

ekologických aktivit a Jazzové sekce; jeden z autorů publikace *Folk na Slovensku*; viz *Folk na Slovensku* 2006, s. 174-176.

Zuzana Homolová (1948) – pedagogická fakulta v Prešově; zájem o slovenské lidové balady vyústil v jejich interpretaci; navázání kontaktů v Prahou (Hutka) a členství ve sdružení Šafrán; působení v Bratislavě; viz *Folk na Slovensku* 2006, s. 163-164.

Eduard Kléna “Edo” (1963) – spjat s Prešovem; původně rockový hudebník; po vojně začal hrát folk s kytarou; mezi slovenskými písničkáři vynikal přímočarostí textů; v druhé polovině 80. let koncerty v českých zemích i na Slovensku. Viz *Folk na Slovensku* 2006, s. 188-190.

Peter Janků (1974) – kariéru folkového zpěváka započal na sklonku 80. let – 1987 umístění na druhém místě v pěvecké soutěži Kremnický dukát; viz *Folk na Slovensku* 2006, s. 173-174.

Ladislav Snopko “Agnes” (1949) – archeolog, dramaturg, publicista, politik; 1970 příchod do Bratislavy; organizátor koncertů – Koncert mladosti, Blues na Dunaji, Folkforum, Gitariáda... viz <https://www.upn.gov.sk/sk/ladislav-snopko-1949/>

Pavol Maruščák (1964) – organizátor koncertů a festivalů; po čas studií pořádal koncerty zejména v bratislavském vysokoškolském prostředí (koleje Mladá Garda, festival Folková zima), festival Čertovo kolo... viz <https://kultura.sme.sk/diskusie/1693415/1/> Vydavatel-Pavol-Maruscak-Za-dvadsatpat-rokov-tisic-koncertov.html

Luba Wágner “Puky” (1958) – organizátor koncertů v žánrech folk, country a trampská hudba; hlavní organizátor festivalu Zaprášenými cestami v Bánské Bystrici; viz *Folk na Slovensku* 2006, s. 54-56.

¹⁵ Žádost o zpřístupnění spisů (které figurují v elektronické databázi) pak může vypadat následovně: Snopko – zvázok zničený 12.12.1989, Kléna – zvázok zničený 8.12.1989, Hoffman – zvázok zničený 4.12.1989, Michalovič – zvázok zničený 7.12.1989, Wágner – zvázok zničený, Bindzár – zvázok zničený 7.12.1989, Tibor Sedlický – zvázok zničený; v mém případě jsem se

Kromě procházení svazkové agendy se v archivech bezpečnostních složek nachází i další fondy, které mohou obsahovat cenné informace, vyžadují ovšem vyšší praxi v bádání, dobrou orientaci ve fondech a hodně času.¹⁶ Následuje pochopitelně i soustava státních archivů ať už lokálních či oblastních, které mohou objasnit zejména otázky organizace událostí v lokálních domech kultury, dokumenty vzešlé z činnosti místních organizací SSM, usnesení například Okresních národních výborů a odborů kultury i jiné záležitosti; je třeba ovšem počítat s neuspořádáním značného kvanta materiálů a nejasností výsledku badatelského úsilí.

Ke kořenům

Než se pustíme do dalších částí studie, podíváme se jen ve stručnosti na předcházející vývoj folkové hudby a písničkáření ve světě a na území bývalého Československa. Na základě literatury a rozhovorů s respondenty se zaměříme na to, kudy vedly jejich inspirační zdroje, jak našli cestu k folku a co si pod tímto slovem představují.

Co se týče etablování folkové hudby (v našem pojetí) jako plnohodnotného hudebního žánru, bylo napsáno dosti. O vývoji folku v anglosaském prostředí pojednávají první z knih zmíněných v předchozí kapitole.¹⁷ Ty – stejně jako mnozí z respondentů – vidí jasnou linii Woody Guthrie, Pete Seeger, Bob Dylan, Leonard Cohen, Donovan...,¹⁸ další při rozhovoru vzpomínají i na jiné „kmotry“ folkové hudby; v podání vývoje se podle folku Luby Wágnera například na místo písničkářských průkopníků derou Ludovít Štúr a Karel Havlíček Borovský.¹⁹ Kromě oné skupiny písničkářů ze Spojeného králov-

tedy dostal ke dvěma svazkům z devíti (Farský – kulturní pracovník v Martine a Valúch – písničkář Bratislava).

¹⁶ Např. Ústředné útvary štátnych a bezpečnostných orgánov, Teritoriálne útvary bezpečnostných orgánov, Evidenčný materiál – kartotéky, Teritoriálne útvary ZNB - VB a ich predchodcovia nebo fondy archivu druhého ze státu bývalého Československa.

¹⁷ K tématu též publikace: DUNAWAY, David K., BEER, Molly: *Singing Out: An Oral History of America's Folk Music Revivals*. Oxford 2011.

¹⁸ Nutné dodat, že folkoví umělci v USA vzešli z absolutně jiného společenského prostředí a svými tzv. protest songy (nově vzniklý termín) reagovali na jiné potřeby a společenské problémy. Písničkáři typu Pete Seegera a další byli také výrazně levicového smýšlení.

¹⁹ Rozhovor s Lubou Wágnerem v Bánské Bystrici dne 21.4.2018.

ství a USA byli mnozí českoslovenští písničkáři ovlivněni též sovětskými bardy Vladimírem Vysockým či Bulatem Okudžavou, hudebně vycházeli často i z tuzemské lidové hudby či šansonu. Písničkářství jako takové se začalo v Československu objevovat v 60. letech při divadlech malých scén (Kryl, Zuzana Homolová) nebo v hloučících mladých například na Karlově mostě v Praze (Hutka, Merta, Třešňák...); je ovšem nepopíratelné, že velké množství písničkářů vzešlo (nebo bylo ovlivněné), ze specifického tuzemského fenoménu – tramského hnutí, o kterém již minimálně na české straně existuje řada studií a publikací. Tento fakt vedl i k tomu, že – ačkoliv folkoví umělci často protestují – byla scéna folku, tramské písně a country tzv. FTC integrována do jedné kategorie, žánry se hrály na stejných festivalech a někteří posluchači dodnes mezi těmito žánry nereflktují rozdíly.²⁰ (viz kapitola: Identita)

Pravděpodobně se málo písničkářů, fanoušků a teoretiků shodne na jednotné historické linii stejně jako na hodnocení jednotlivých interpretů, a rovněž i definice folku bude podléhat jejich vkusu. O definici folkové hudby v československém prostředí se pokoušelo už několik autorů. Například Přemysl Houda předkládá definici na zhruba pěti stranách; Zdeněk nešpor dokonce na sedmnácti (následují definice encyklopedické, slovníkové i ze zahraniční literatury). O podobnou věc se v úvodní kapitole pokouší Miloš Janoušek.²¹ Hranice folku hledají na základě autora textu a interpreta v jedné osobě, užití akustické kytary nebo protestního náboje vyvěrajícího z písní; tato hlediska jsou ovšem více či méně napadnutelná. Při pokusech o definici folku hraje zřejmě největší význam sama jedinečná identifikace jednotlivce a jeho osobitý vkus. Vzhledem k rozsahu studie se ovšem nebudu definicí příliš zabírat; místo toho budu citovat samotné aktéry a jejich vyjádření, jak fenomén folkové hudby vnímají sami.²²

²⁰ RANDÁK, Jan: Počátky československého trampingu: Fenomén jako vůle a představa? In: *Ve službách česko-slovenského porozumění/porozumenia. Pocta Vojtovi Čelkovi*, Praha 2016, s. 141–153.

²¹ *Folk na Slovensku* 2006.

²² Jak jsem již avizoval v předchozím textu, publikace *Folk na Slovensku* 2006 fakticky definuje folkové umělce v kapitole Kto je kto v slovenskom folku; z toho také budu v následujícím textu vycházet.

To je problém definovať folk, pretože myslím, že úplne iný folk je u nás a úplne iný význam má v Anglicku, úplne iný má v Amerike. ... V Československu to bol jednoznačne sociologický fenomén, kde sa išlo hlavne po tých textoch. Je vždycky problém povedať čo to je folk, pretože dlho som narážal, keď som ešte robil reláciu a pokúšal sa niečo organizovať, „tak čo je to folk?“... pre mnohých ľudí je folk to, čo je gitara – takže spadli do toho Meko Žbirka, Karel Zich... toto boli všetko folkeri lebo hrali s gitarou?... a čo Honza Burian? Ten je klavirista a robí hlavne folk... pesničkár je taký vhodnejší termín. ... Je to taký neohraničený žáner, ale tá výpoveď je primárna.²³

Miloš Janoušek podotýká základní fakt, a to ten, že nemůžeme folk charakterizovat na základě formálních rysů nebo dle nástrojového obsazení. Navrhuje poté jako vhodnější termín písničkář (ang. singer-songwriter) – písničkář může postupovat různými podobami hudby napříč žánry, ale základ je (jak už jasnější anglické označení napovídá), že jde o osobu, která si repertoár, jeho obsah a formu sama vytváří. Co ovšem s našimi písničkáři, kteří si často materiál sami nevytvářejí? Někteří čeští písničkáři kromě jiného reprodukovali písně, na kterých se autorsky podíleli jen částečně nebo vůbec, například Hutka v jisté době interpretoval lidové písně.²⁴ Slovenská písničkářka Zuzana Homolová rovněž oživovala staré slovenské balady nebo přijímala texty vytvořené jinými autory. To nás nutí uvažovat o tom, že autorství nemůže být chápáno jako klíčové. Zde se plně vyjevuje sociální a symbolická rovina folku: to co mohlo být neskutečně přitažlivé na baladách Zuzany Homolové, byla ignorace programového optimismu v hudební kultuře (zejména té folklorní) i jisté antimilitantní postoje, vyvěrající z určitého typu lidových balad, či akt svobody uměleckého projevu. *Ja sama mám taký odstup ku kategorizovania a špecifikovania žánru ako takých. ... Bol to vždycky odraz neoficiálnej hudobnej scény; otvorene vyjadrovala pocity ľudí – samozrejme väčšinou mladých ľudí, ktorý sa s ňou stotožňovali... bolo to vyjadrení slobody... to čo v oficiálnej scéne nebolo skrátka.²⁵*

²³ Rozhovor s Milošem Janouškem v Bratislavě dne 23. 4. 2018.

²⁴ Nutné zdůraznit, že folk v USA byl hnutím za obrodu lidové písně; takže zařazování (neautorských) lidových písní do repertoáru by nemělo být stěžejní kritérium definující to, co folkem je či nikoliv.

²⁵ Rozhovor se Zuzanou Homolovou v Bratislavě dne 24. 4. 2018.

*Folk je spôsob vyrovnávania sa s problémami života formou vlastných spievaných textov, úvah, ktoré častokrát vyslovuje myšlienky za tých, ktorým sú spievané... ktorý sa s nimi stotožňuje; tak sa môžu v rámci spoločenstva zbaviť nejakých problémov. Folk je ten, ktorý má tú odvahu, má ten talent... má tú danosť – v mojom prípade od boha, ktorý tie myšlienky dokáže spracovať do poetického tvaru, dať im melódiu a byť tým bodom, ktorý ide s vlastnou kožou na trh aby častokrát háklivé témy vyslovil i za tých ostatných.*²⁶ Peter Janků ve své definici neopomenul otevřít otázku vztahu mezi zpívajícím a auditoriem, posluchačstvo často až „spiklenecky“²⁷ nalézající ztotožnění s písničkářem a v případě podmínkách reálného socialismu hledající narážky a alternativní výklad reality, jehož se jim v médiích a ve veřejném prostoru nedostává. „Jít s kůží na trh“ – toto připodobnění a jeho slovenská verze se v rozhovorech neztřídky objevovaly; písničkáři – pro mnohé posluchače morální ikony – za své texty museli plně ručit vlastním postojem a nést plně následky tohoto postavení včetně zvýšené pozornosti ze strany úřadů.

Jednodušeji, ovšem neméně autenticky se s odpovědí na otázku – Co je to folk? – vypořádal organizátor koncertů a festivalů 80. let v Bratislavě Paľo Maruščák.

*To je výpoveď o dobe, o pocitoch, hlbšia výpoveď.*²⁸

*Folk rozhodne nie je country! Folk je vyjadrenie svetonázoru pesničkou zväčša komorného charakteru. Tradíciu poznáme od Arla Guthrieho a toto je folk... to ťažisko je muž alebo žena s gitarou, či že rovnako Joni Mitchell ako Dylan ako Cohen ako Donovan... to boli pesničkári, ktorí sa vyjadrovali k tomu, čo sa okolo nich deje, či citovej podobe alebo spoločenskej podobe, ale vždycky mali jasné stanovisko.*²⁹ Kromě rozšíření vzorku inspirativních písničkářů ze západních zemí citace zdůrazňuje již nastíněnou problematiku; (v následné podkapitole se ji pokusím dále rozvíjet) – a to pokojně i problémové soužití folku s trampskou písní a československým country.

²⁶ Rozhovor s Petrem Janků v Bratislavě dne 23. 4. 2018.

²⁷ Slovo vypůjčeno z proslavu Václava Havla na festivalu Folková Lipnice 1988.

²⁸ Rozhovor s Pavlom Maruščákem v Bratislavě dne 25. 4. 2018.

²⁹ Rozhovor s Ladislavem Snopkem v Bratislavě dne 26. 4. 2018.

Identita

Ked' som sa vrátil z vojenčiny... to bolo v 84., tak všetci moji kamaráti boli folkáci, to ma šokovalo. Mali zelené bundy, proste všetci boli hipisáci a všetci spievali Nohavicu, č. P. 8, ...³⁰ Samozrejme dlhé vlasy, zelená vetrovka... ale to čo robí rockeri... Vo folku sa bolo v civile... preto nám boli smiešni tí „kovboji“, tie sombrera... (smích – poznámka autora).³¹

Problematika identity folkových umělců, jejich posluchačů a podporovatelů byla už z několika aspektů otevřena. Zda se dá folková komunita vnímat jako subkultura je otázka spíše pro sociology; nicméně posluchači folkové hudby jeví hodně známek subkultury; což neznamená, že by nemohli být integrovaní i v jiných subkulturách nebo společenských proudech. Slovenský sociolog Roman Džambadovič říká: *Pre členov a členky subkultúr v období socializmu bola subkulturálna identita tou hlavnou identitou, ktorú mali, mali vysoký stupeň stotožnenia ... tak sa obliekali, tak sa správali, takým spôsobom trávili svoj voľný čas. Stretávali sa z ľuďmi s tej istej subkultúry, utvárali si tú skupinovú identitu, ktorá bola veľmi dôležitá preto, aby cítili tú spolupatričnosť. Čiže na jednej strane to bola snaha byť iným, odlišným, na druhej patriť do nejakého väčšieho celku.*³²

Jako subkulturou se folkem zabývá i česká publikace *Kmeny 0*,³³ kde je také patrné, že (na rozdíl od folku v anglofonní oblasti, kde má folk blízko k hudbě rockové), v Čechách i na Slovensku je historicky přiřknut k hudbě tramské a country. Jak už bylo několikrát řečeno, žánry spojovala stejná pódia, velká část posluchačů, zjevná hudební podobnost a rovněž interpreti, kteří překračovali hranice svého žánru. Jak bude v následných ukázkách demonstrováno, identita se ponejvíce utváří vymezováním vůči těm druhým (ať jde o kohokoliv či cokoliv). V první ukázce respondent hledá důvod koexistence žánrů ve strategii kulturní politiky režimu:

Country je o niečom inom aj hudobne aj obsahom. ... Porta neje folkový festival ... myslím si že spájať folk a country je hrubá nevedomosť. ... Bolo to i o tom, že ten bolševik potreboval jedným žánrom vytláčať druhý

³⁰ Rozhovor s Eduardem Klenou v Popradě dne 13. 6. 2019.

³¹ Rozhovor s Milošem Janouškem v Bratislavě dne 23. 4. 2018.

³² Z televizního pořadu: *Fetiš socializmu – subkultury*, Rozhlas a televízia Slovenska 2014.

³³ Kolektiv autorů: *Kmeny 0. Městské subkultury a nezávislé společenské proudy před rokem 1989*. Praha 2013.

*a tým country, ktoré posvätil akousi oficialitou vytláčal folk, ktorý mu robil problémy. ... Dať to pod jednu strechu, aby sa povedalo, to je pesníckárstvo jedno i druhé... Po novembri 89 ten problém odpadol a postmoderna tie žánre mieša, ale obdobie, o ktorom hovoríme, bolo takto definovateľné. ... Myslím, že country ako žáner nemalo problém s folkom, to folkári sa vymedzovali.*³⁴

I ďalší narátori potvrdzujú rozdiely, ktoré si uvědomovali. Zároveň ale dokáži pochopiť onu integráciu, ktorá mohla byť konsenzom, jenž prakticky vyhovoval jednotlivým žánrom a možná i štátnym inštitúciám. Zejména pro tzv. folkaře ovšem bylo (a je) značně důležité se proti zbývajícím žánrům vymezovat.

*Vlastne ani neviem, asi tá gitara to spájala. Tá country mala samozrejme v Čechách veľkú históriu... Celé to hnutie víkendové s tými ešusmi... to bolo vždycky spojené s tou gitarou a s tou pesničkou pri ohni. Takže, to úsilie to dať pod jednu strechu... možná na pôde toho vyrastal folk.*³⁵ *Režim zhlukoval ľudí, o ktorých on síce mal pocit, že sú proti režimu, ale ich zhlukoval do kopy a tým vytvoril silu, ktorá by sa za prirodzených okolností nebola spojila. Tramp, folk, country... to sú samostatné žánre, len okolnosti spôsobili to, že sa spojili. Každý vychádzal z úplne iného sociálneho prostredia. ... Folk vychádzal zo spoločenskej situácie a reflektoval to, čo sa deje... nemal tieto vzory či už tulácke alebo countryové... Áno, jasné, vedeli o Dylanovi, Donovanovi..., ale nikdy netextovali ako v prípade trampu – tulácky sentiment...*³⁶

*Takže trampská, country a folk... tá Porta to spájala. Nemá to spolu čo robiť, podľa mňa má byť folk s rockom.*³⁷ *Trampi nechápali, čo my rozprávame o meste a bežných starostiach a oni spievali zas o tom, ako „teskné hučí Niagara“.*³⁸

Ve zkoumání identity můžeme jít samozřejmě dále. Zkoumat postoje posluchačů folku ke zcela jiným proudům v populární kultuře, posuzovat ji na základě hodnot deklarovaných v textech nebo se zaměřit na to, z jakého sociálního prostředí se umělci nebo i posluchači rekrutovali. To už ovšem není téma jen pro historiky, ale i antropology či sociology, věnující se například problematice kolektivní identity.

³⁴ Rozhovor s Ladislavem Snopkem v Bratislavě dne 26. 4. 2018.

³⁵ Rozhovor se Zuzanou Homolovou v Bratislavě dne 24. 4. 2018.

³⁶ Rozhovor s Lubou Wágnerem v Banské Bystrici dne 21. 4. 2018.

³⁷ Rozhovor s Eduardem Klenou v Popradě dne 13. 6. 2019.

³⁸ Rozhovor s Milošem Janouškem v Bratislavě dne 23. 4. 2018.

Příchod

Zatímco v 60. letech si folková hudba na západě prožila svůj pomyslný vrchol, v Československu se teprve začala rodit. Hodně tomu napomohly koncerty Peta Seegera v Československu (1964), kde se písničkářovy levicové vize setkaly s realitou socialismu.

První krůčky slovenského folku proběhly už na přelomu 60. a 70. let, ale na svůj vrchol si musely ještě dlouho počkat; tím byl dle mého názoru listopad 89, náměstí SNP a Ivan Hoffman; jeho píseň se na krátkou chvíli stala takřka hymnou. Stejný moment lze chápat i jako začátek stahování folkové hudby z veřejného prostoru. Ale, teď se vraťme do konce 60. let k prvním impulsům. Značná část počátků slovenského folku je úzce spojena s pobytem jeho interpretů v českých zemích, nebo ve vzdálenějším zahraničí. Klíčová místa byla tam, kde se střetávali mladí obou národů. Nemalou zásluhu na zrodu slovenské scény měly i časopisy věnující se populární hudbě a pořady v rádiu (ať už na československých či západních stanicích). Počátkům slovenského folku se podrobně věnuje kapitola Miloše Janouška a Hany Daubnerové v publikaci *Folk na Slovensku*; autoři popisují chronologicky na 23 stranách vývoj do roku 1989 (následně pak pokračují kapitolou o 90. letech). Scénu do „listopadu“ rozdělují na dvě vlny, z nichž první odpovídá zhruba 70. a druhá 80. létům. (Specifickou částí je pak křesťanský folk a gospel,³⁹ kterému se ovšem ve studii věnovat nebudu.)

*Tak v Prahe bol ten Hašler, ale i treba na Slovensku existovali pesničkári. Existoval Jakub Bindzár, ktorý bol Pezinčan, režisér divadelný a filmový... on zložil viacero pesničiek, ktoré sa dneska hrávajú pri táboráku a nikto nevie, že to zložil Jakub Binzdár... robil piesne Boba Dylana a spieval je v Pezinskom dialekte.*⁴⁰

Jedni z prvních průkopníků slovenského folku byli rodáci z Ružomberku Samuel Ivaška a Zuzana Homolová. Samuel Ivaška se pravděpodobně k folku dostal v Čechách, kde navštěvoval rybářskou střední školu a poté vykonával vojenskou službu. Zuzana Homolová se folkové hudbě začala věnovat po pobytu ve Francii, interpretovala staré slovenské lidové balady a navázala kontakt s praž-

³⁹ KAJANOVÁ, Yveta: *Gospel music na Slovensku*. Bratislava: CoolArt 2009.

⁴⁰ Rozhovor s Milošem Janouškem v Bratislavě dne 23. 4. 2018.

skými písničkáři (stala se dokonce členkou Šafránu). Samo i Zuzana byli úzce spojeni i s divadlem – stejně jako mnozí jiní písničkáři. Následují samozřejmě další jména a v 76. a 77. roce věhlasné „Koncerty mladosti“ v Pezinoku, které jsou důležitým místem paměti nejen pro příznivce folkové hudby (rock, jazz atd.). Na jednom pódiu se ukázaly největší hvězdy z Čech (Hutka, Třešňák, Merta ...) ale i začínající slovenští písničkáři tvořící tzv. druhou vlnu převážně městského folku (např. Miloš Janoušek, který se s folkem seznámil během studií v Praze). Dalším klíčovým mezníkem je založení písničkářského sdružení Slnovrat v Bratislavě působícího pravidelně v divadélku U Rolanda (Ivan Hoffman, Miloš Janoušek, Julo Kazimír, Olo Lachký, Pavel Malovič, Martin Mašek, Peter Michalovič, Karol Svozil a Dušan Valúch). Bratislava se stala největším centrem folku na Slovensku, ale rozhodně ne jediným. V 80. letech dochází k nárůstu počtu koncertů, festivalů a objevení dalších výrazných osobností folkové scény.⁴¹ Místo další faktografie nyní opět nechme promluvit vzpomínky narátorů: *...ked' som odišiel do Prahy, tak sem bol na koncerte Jardy Hutku a to bolo pre mňa také osvietenie, že som si uvedomil... toto je hudba ktorá mi je strašne blízka napriek tomu, že ja už som pred tým poznal Peta Seegera, Boba Dylana a tak ďalej. Nikdy som si neuvedomil, že toto by sa dalo nejakým spôsobom hrať s českými... slovenskými texty. A tam ma zaujala u Jaroslava, ale i Petra Lutky... Merty... ta komunikácia s divákmi, to bolo magické.*⁴²

V následující citaci Edo Klena vysvětluje příklon k folku svých přešovských přátel, který zaznamenal po příjezdu z vojny: *Tí chlapi, tí ľudia chodili všetci na Porty, to boli vandráci, čundráci. Oni chodili normálne do lesa a cez túto komunitu tramskú vlastne a cez tu Portu tak vlastne takto hupli na tu folkovú scénu.*⁴³ Už zde je patrný vliv fenoménu trampingu a amatérského hraní s kytarou u ohně. V podobném duchu se nesou i další citace trampa a organizátora festivalu *Zaprášenými cestami* Ľuby Wágnera a organizátora bratislavských koncertů a festivalů Paľa Maruščáka: *Na potlachov* (potlach – tramský sraz –

⁴¹ *Folk na Slovensku* 2006, KAJANOVÁ, Yvetta: Subkultúry II. Tramp, jazz, šansón, gospel, rock, folk, hip-hop. In: BARTOVÁ, Jana a kolektiv: *Hudobná história Bratislavy*. Bratislava 2019.

⁴² Rozhovor s Milošem Janouškem v Bratislavě dne 23. 4. 2018.

⁴³ Rozhovor s Eduardem Klenou v Popradě dne 13. 6. 2019.

poznámka autora) ... *vtedy sa súťažilo v sólo speve, duo speve, veselom správanie... spievali sa veci, autorské. V 79. som bol po prvý na Portě v Olomouci a keď som videl, čo to je, zožral som to i s navijakom. Na Slovensku v tých časoch nebolo nič.⁴⁴ ...Tak k tomu folku som sa dostal už na strednej škole... Kryl sa k nám dostal... to sa nám páčilo, chodili sme do prírody... tak sa veľa hralo na gitare takže trampská / folková pesnička majú veľmi blízko k sebe a hlavne ten Kryl bol taký veľmi zaujímavý, príchut' toho zakázaného.⁴⁵*

Ja som vyrastal skôr v takom tom bigbítovom prostredí, ale s folkovou muzikou sme sa na internáte zoznámili; ja som robil umeleckú priemyslovku (v Kremnici – poznámka autora) a tam sa mi do ruky dostali kazety Karla Kryla, Nohavicu, Nerez... , ale hlavne Karel Kryl, ktorého som si zobral ako svojho autora.⁴⁶ U počátku obliby folkové hudby (stejně jako u Paľa Maruščáka) stál Karel Kryl, respektive jeho nahrávky, které našly cestu i do všech koutů Slovenska, ostatně jak si ještě v následujících kapitolách ukážeme. (Popis setkání s folkem dalších narátorů naleznete v příloze.)

Kanály a inspirace

Tohoto tématu jsme se v předcházejícím textu již párkrát dotkli. Kromě kontaktů osobních to byla média, která přinášela výtobytky (zejména) západní nebo české popkultury na Slovensko. Tato média pochopitelně byla značně nepodobná těm dnešním a informace či nahrávky byly navíc v této době z velké části odkázány na oficiální tisk, rádio a televizi.

V takových situacích museli posluchači brát situaci do vlastních rukou; to spočívalo v kopírování magnetonových pásek, nakupování nosičů v zahraničí, v organizaci poslechových diskoték atd. Mimo to na Slovensko kromě českých písničkářů zavítaly i folkové hvězdy světového významu jako Donovan (1983) nebo Joan Baez (1989). Opět citují pamětníky, jejich nalézání hudebních vzorů a obstarávání si hudby, která se běžně v médiích a obchodech nevyskytovala:

⁴⁴ Rozhovor s Lubou Wágnerem v Bánské Bystrici dne 21. 4. 2018.

⁴⁵ Rozhovor s Pavlom Maruščákem v Bratislavě dne 25. 4. 2018.

⁴⁶ Rozhovor s Petrem Janků v Bratislavě dne 23. 4. 2018.

Pre nás Bratislavčanov bolo to Österreich Drei ... tam boli folkové kluby. ... Čierne burzy... to bolo Korzo, tu sa chodilo v 60., 70. rokoch a tu bola vždy celá Bratislava – táto naša generácia. Tam sa jednak hrávalo... Ursíni, Žbirka – sedeli pri fontáne a hrávali to čo bolo v Čechách. Keď sa zistilo, že toto nie je ojedinelý jav, tak potom policajti vyšli. ... V Juhoslávii vychádzali kvanta, tam som si kúpil päť albumu a bol som v Bratislave za hviezdu. Pretože o Janice Joplin nikto u nás nevedel. ... Potom rádio Luxembourgh, ale to bolo skôr na rockovú hudbu. ... Dôležité boli aj posluchové diskotéky.⁴⁷

V Prešove ti moji kamaráti, tam bol treba Martin Sejk a ešte jeden chlapec – Doležal sa volal myslím. A oni dvaja robili „Stopy folku“ program, kde normálne púšťali túto českú scénu pokiaľ to len šlo. Normálne v Dome kultúry – natovalo už za sociku a tam presne sa púšťali ty veci. Aj zašumené nahrávky... to bol program so vstupným a volalo sa to „Stopy folku“ – bolo to od americkej scény až po československú.⁴⁸

Jak je patrné, mnohdy šlo o oficiálne poslechové diskotéky (nepodobné tým dnešným), ktoré požíadal napríklad hudobní publicista Jiří Černý, ale i ďalší nadšenci na pôde oficiálnych kultúrnych zariadení.

Ja som sa v podstate o Seegerovi dozvedel na hodine angličtiny, ktorú som navštevoval a tam nám pustili práve jeho slávnou plátnu čo vyšla v Supraphoně... to bol prvý kontakt s tou folkovou muzikou ako taký...⁴⁹ V podstate také kontakty s folkom boli samozrejme aj tu, predtým (pred pobytom vo Francii – poznámka autora) vlastne v mediách sa propagoval Bob Dylan, Joan Beazová... ale ako taký antimilitaristický a taký angažovaný... to bol taký jediný možný kontakt... no a v NDR sa vydávali platne; ja som dostala z NDR platňu Joan Beazovej napríklad už dávno pred tým a tak ďalej.⁵⁰

Následne si každý z písničkářů nalezl vlastnú formu hudby i špecifický štýl - ať už na základe vzorů ze zahraničí, Československa, z ľudovej hudby alebo jiných zdrojů. Zo sveta ma Springsteen strašne fascinoval – energia a spájane s rockom... to ma strašne lákalo ale nevedel som ešte ako to urobiť tu energiu. ... Z našej scény, ja mam rád Plíhala, páči

⁴⁷ Rozhovor s Milošem Janouškom v Bratislave dne 23. 4. 2018.

⁴⁸ Rozhovor s Eduardom Klenou v Popradě dne 13. 6. 2019.

⁴⁹ Rozhovor s Milošem Janouškom v Bratislave dne 23. 4. 2018.

⁵⁰ Rozhovor se Zuzanou Homolovou v Bratislave dne 24. 4. 2018.

*sa mi lyrika Nohavicova a všetky ty veci, ale vedel som, že všetko to nebudem takto hrať.*⁵¹

Téma transferu kulturních proudů a vzorců skýtá obrovské množství zkoumání, které pochopitelně překračuje hranice jednoho oboru. Zajímavá je i dokumentace vynalézavosti v obstarávání si běžně nedostupných věcí (v tomto případě nahrávek) či fenoménu, jakým byly černé burzy.

Folk a „socialistická vlast“

Teď patrně čtenář očekává, jak proti sobě postavím odvážné písničkáře a mašinérii uniformovaných i neuniformovaných bezpečnostních složek, ideologů, nomenklaturních kádrů, spolupracovníků a agentů. Ale realita tak jednoduchá nebyla; poněkud příznačnější je představa jakési houpačky nebo spojených nádob – vlastně ani toto není ideální představa, protože evokuje dvě strany. Reálně-socialistická společnost byla výrazně komplikovanější a provázaná nejrůznějšími imperativy, vazbami a motivy. Ta představa oné houpačky by vlastně měla pouze evokovat, že folk (a vše co se k němu váže) by se jen těžko mohl zhoupnout bez společenského systému na druhém konci houpačky; ano, společenské reality, bez které by pouze dřepěl v písku.

Byl to právě citelný tlak ve všech segmentech veřejného života (po tzv. „krizovém vývoji“), který části společnosti naháněl do jakýchkoli alternativních struktur a vně standartního všedního dne. Ať už jde vyloženě o underground, nejrůznější subkultury, náboženská společenství a sekty nebo zkrátka jen pobyty na chalupách nebo vysedávání u táborového ohně. Místo, kde folkoví umělci hráli nebo jen mezi písňemi auditorium bavili či glosovali aktuální dění prostupovalo několika takovými tendencemi. Zprvce posluchači toužili po jakémisi (jak už jsem psal) alternativním (autentičtějším) výkladu reality, která je obklopovala; někteří během produkcí (vytržení ze všedního dne) prožívali pocity sounáležitosti a pochopení, že někam patří, pociťovat mohli i potěšení z jisté formy protestu. V textech, i na místech, kde to ani autor nezamýšlel, hledali náarážky (podobně jako tajní zástupci bezpečnostních složek, cítící v zájmu zúčastněných

⁵¹ Rozhovor s Eduardem Klenou v Popradě dne 13. 6. 2019.

něco nekalého). Také jde o ryze praktické záležitosti, jako (hlavně v menších městech) nedostatek kvalitní zábavy a kulturního vyžití mladých lidí nebo jednoduchost technického zařízení produkce - na rozdíl například od rockových uskupení. Náplň obsahu jednotlivých interpretů se výrazně lišila. Mohlo jít o tvorbu přinášející zkrátka jen upřímné či sofistikované pobavení, sarkasmus a ironii, až po práci s jinotaji, metaforami, zesměšňováním socialistických ikon a slovníku nebo přímo pobuřování proti socialistickému zřízení.⁵²

Ted' k tomu problému s dichotomií (již nastíněnou houpačkou, chceme-li). Existovalo vícero zájmových skupin i motivů. Zaprvé tady máme písničkáře a folkové soubory, kteří chtějí hrát, popřípadě se takto i uživit; dále několik typů organizátorů a pořadatelů. To mohou být nadšenci ať už z řad studentstva, reprezentantů z jiných vrstev společnosti, kteří se snaží sehnat prostor, vybavení a potřebné krytí některou z institucí (především SSM nebo jinou složkou Národní fronty), nebo přímí zaměstnanci kulturních zařízení. V zájmu těchto organizací je získávat popularitu a vykazovat návštěvnost; zároveň minimalizovat možné problémy (což se ovšem nedalo čekat od některých písničkářů nebo anonymních posluchačů). Třetí skupinou jsou poté orgány, které mají dohlížet na formu i obsah akcí, zda nějakým způsobem nevybočují z praxe normalizované kultury. Tato skupina zahrnuje schopné i méně připravené tajné příslušníky bezpečnosti účastnící se produkcí často (podobně jako běžní fanoušci) s nahrávacím zařízením; popřípadě i přímo zasahující příslušníky Veřejné bezpečnosti, ale i politické kádry a další státní instituce, kterým byli příslušníci SNB odpovědní.

Pak existuje i pomyslná čtvrtá kategorie, ve které mohou být jak folkoví umělci, tak posluchači, organizátoři a kulturní pracovníci. Zkrátka jednotlivci, kteří se zjiště, neziště nebo zejména pod nějakou formou nátlaku dostali do zpravodajské sítě Státní bezpečnosti. Někteří se zavázali k nějaké formě spolupráce, jiní byli jen zběžně předvoláni nebo prověřováni. K těmto případům je nutno se věnovat velmi obezřetně, citlivě a individuálně. Všechny tyto a možná i další zájmové podskupiny vytvářely kolem folku velmi nepřehlednou a nejasnou mozaiku osobních vztahů, důvěry i nedůvěry.

⁵² Jak příslušné policejní orgány píší v interních materiálech.

Téma poměru folkové hudby a státní moci samozřejmě nemůžeme determinovat pouze na základě problematiky spojené s hudební produkcí. Abychom mohli problematiku uchopit uceleněji, museli bychom zabrousit i do dalších oblastí kultury, do generační výměny a kolektivních identit nastupujících generací, do školství atd. Nyní však přistupme opět k našim respondentům. Takto popsali výsledch a snahu ŠtB získat aktéry do agenturní sítě: *Ja som to absolvoval trikrát. ... V prvej polovicike 80. rokov. ... Malo to taký stabilný priebeh, že najprv začali oľukávať, potom zistili, kde má človek slabinu, a potom dávali buďto ponuky alebo hrozba. Ja keď som dostal prvé predvolanie, tak ja som šiel za Janom Langošom. On bol už vtedy zbehlý v týchto podzemných štruktúrach a vydal taký samizdat... knižku o tom ako sa správať na výsluchu.*⁵³

Jak je patrné z následující citace, písničkářská činnost často nepatřila k hlavním příčinám kontaktování a snahy o navázání spolupráce. *Vedeli, že ja som v Slnovrate, ja som na tom výskumnom ústavu (který se podílel na publikaci Bratislava/nahlas⁵⁴ – poznámka autora), v Jazzové sekcii a ešte som chodieval na americký konzulát do knižnice, tak pro nich to bolo ako... mali pocit, že keby mňa dostali na spoluprácu, že by to pro nich bolo úžasné terno.*⁵⁵

*...Ma nepovolali, ale môjho muža si povolali na kávičku asi dvakrát a chceli ho ako novinára zaangažovať do špicľovania... jeho sa pýtali na také veci.*⁵⁶ Takto skrz rodinné příslušníky, přátele nebo pracovní kolegy se také státní bezpečnost mohla dostat k informacím, které považovala za důležité. Následuje citace z rozhovoru s Eduardem Klenou – popisuje své potýkání se s policejními složkami a následně se zamýšlí nad pozicí organizátorů v monitorování folkové scény:

*Ale nebolo to nič strašné, raz ma pozvali v Prešove na políciu a to byli nejaký dvaja taký vyobliekaní Raz som bol na polícii, kde mi dohovorili - vše to bolo 87 - 89, malo to rýchly spád - ja som si vyšiel so svojim, nebál som sa... Potom som mal rovnou súd, to ale nebolo za piesne, ale za Niekoľko viet... všetko sa to riešilo v Prešove.*⁵⁷

⁵³ Rozhovor s Milošem Janouškem v Bratislavě dne 23. 4. 2018.

⁵⁴ Nezávislá iniciativa, která vyvrcholila publikací dokumentu, jenž poukazuje nejen na ekologické problémy regionu.

⁵⁵ Rozhovor s Milošem Janouškem v Bratislavě dne 23. 4. 2018.

⁵⁶ Rozhovor se Zuzanou Homolovou v Bratislavě dne 24. 4. 2018.

⁵⁷ Rozhovor s Eduardem Klenou v Popradě dne 13. 6. 2019.

Ja som z týchto kultúrnych pracovníkov mal vždy veľké rozpaky lebo oni pracovali na kultúre, na oddelení kultúry a ma ľudia vraveli z boku, že vlastne k tebe sa tvará ako kamaráti a zároveň o tebe podávajú hlásenia. V Prešove bol Peter Rázus a tiež neviem keď je pozitívne lustrovaný. Vlastne som sa díval. Ale keď s nim žiješ v jednom meste... tak si vravíš... možná mi ani neublížil jen to hlásil... čo ja viem ak to bolo. Aj ten Farský... to mi ten Pepo Zrník (prověřovaná osoba - poznámka autora) hovoril, že ten Farský, že je ŠtBák (rovněž prověřovaná osoba - poznámka autora)⁵⁸

Na koniec kapitoly ještě ukázka přítomností ŠtB na událostech z pohledu organizátorů. (další přepisy v příloze): *„Eštebáci“ tam určite boli v publiku, ale nás nikto nekontroloval. ... Medzi vysokoškólákmi boli asi donášači...⁵⁹ ... Oni sa prezradili sami. Oni chceli placky – na tom festivalu bežalo to označenie pro vystupujúci, organizátori... Takže oni prišli a chceli ty placky. ... „Keby ste prišli skôr, tak sme mohli pripraviť nejakou farbu i pre vás.“ Tak sme to nakoniec uhrali s tým, že dostali voľné vstupenky. ... Oni sú tak arogantní, že oni si ani ten ústrižok nedali. ... Nechceli sa zvädnúť zo stoličky, keď sa odnášali. „My sme ŠtB a my nič nemusíme!“⁶⁰*

Na postavení folkové hudby v pozdním socialismu není jistě jednoduchá odpověď. Zajímavě se tématu dotýká dokumentární série české televize Šedá zóna.⁶¹ Kontroverze bude jistě ještě po mnoho let vzbuzovat angažmá jednotlivců v seznamech tzv. agentů (ať se tam dostali jakkoliv). Rozhodně by se tyto osoby neměly demonizovat, spíše by se měly s pochopením (pokud to bude možné) zjistit jejich motivy, situace, ve kterých se nacházeli atd.⁶²

⁵⁸ Tamtéž.

⁵⁹ Rozhovor s Pavlom Maruščákem v Bratislavě dne 25. 4. 2018.

⁶⁰ Rozhovor s Lubou Wágnerem v Banské Bystrici dne 21. 4. 2018.

⁶¹ Šedá zóna, režie: Vladimír Merta, Česká televize 2013.

⁶² V průběhu výzkumu databáze identifikovaly několik jmen figurujících s popisem agent. Kromě Petra Rázuse (k.j. Turista, Abel), organizátora z východního Slovenska, se v seznamech objevují též jména Juraj Bindzár (k.j. Jakub, Fero – již zesnulý písničkář, režisér), Tibor Sedlický (k.j. Slák, Umelec – organizátor, z oddělení ZUČ DK ROH Banská Bystrica) nebo Peter Michalovič (k.j. Slovák - písničkář ze sdružení Slonovat). Tyto nálezy z databází nelze brát jako absolutně závazné. V některých případech chybí např. datum narození a může tudíž jít i o jmenovce, přesto by bylo vhodné zjistit, jak se jmenovaní do registru dostali. Patrně se mezi spolupracovníky bude nacházet více jmen spojených s folkovou scénou na Slovensku.

Nyní už tuto kapitolu opustíme a podíváme se na dvě konkrétní situace, dva body, ve kterých folková hudba narazila na hranice normalizačního zřízení.

Případ „Edo“

Lokace: Martin (Středoslovenský kraj)

čas: 13. březen 1987 – 28. červenec 1988

Hlavní role:

Ján Farský – “EDO” prověřovaná osoba, zaměstnanec Domu kultury ROH ZŤS Martin, bytem Martin, vedoucí klubu mladých a kandidát KSČ

Eduard „Edo“ Klena – “KLEMO” prověřovaná osoba, folkový zpěvák, dělnická profese, bytem Prešov, již před události opustil KSČ (KSS)

Ján Šesták – “HALIER” kandidát tajné spolupráce, k zjištění povahových vlastností a styků Jána Farského, zodpovědný operativní pracovník

Chren Stanislav – “STANISLAV” důvěrník, zaúkolován kontrolou Jána Farského na pracovišti DK ROH, dle spisu zodpovědný operativní pracovník

nadporučík Peter Paulovič – operativní pracovník O-ŠtB Martin a další.

Nyní máme místo, čas i role. Na názorném příkladu si ukážeme, jakou formou bezpečnostní složky (popřípadě spoluobčané) socialistického Československa střežily “kulturní frontu” a jakým způsobem dění usměrňovaly. Podobných případů se muselo na Slovensku stát desítky (možná i zajímavějších), ale pro názornou ilustraci nám bude tento několikaměsíční příběh dění stačit. Průběh je zachycen ve spise prověřované osoby Jána Farského – příznačně s krycím jménem “Edo” (spis samotného Eduarda Kleny byl v prosinci roku 1989 zničen).

Začínající písničkář má možnost vystupovat v domě kultury, kde místní organizátoři už po léta pořádají (kromě „věhlasného“ festivalu politické písně) také koncerty a festivaly s českými a slovenskými písničkáři pod hlavičkou místní organizace SZM.⁶³ Šlo například o festival Folkfórum.

⁶³ SZM – Socialistický zväz mládeže (podléhal ÚV SSM podobně jako SSM v české části státu)

*Toto bola akcia, ktorá sa robila de facto na kolenne, bolo to pod nejakým SZM ale to bola len skoro oficiálna taká strieška... robilo to v podstate na-koľko ľudí.*⁶⁴ Při jiné části rozhovoru (týkající se přístupu písničkářů k tvorbě a koncertům) Miloš Janoušek dodal: ... *na Slovensku bol zase takou výnimkou Edo Klena, ktorý dokázal byť niekedy dosť jednoznačný.*⁶⁵

Nyní však už ke vzpomínkám samotného písničkáře Eduarda Kleny: ... *To málo fakt veľký úspech, to ja som hral prvýkrát asi na nejakej scéne... strašný rachot tam bol... potom som bol už ostrieľanejší. ...*⁶⁶ Není úplně jasné, zda jde o onen „březnový“ koncert rozbíhající spis Jána Farského, ale je to více než pravděpodobné. Eduard pokračuje: *Prvý taký kontakt* (myšleno – kontakt s hraním na větších akcích – poznámka autora) *to bol ten Folkforum ale to vlastne už vtedy. ...Tam sa bolo možno prihlásiť, človek musel poslať pásku, oni mi potom hovorili, že ma vybrali preto aby som videl ak sa to robí – dopadlo to opačne; ľudia ma zožrali úplne a bol to strašný krik, ale už vtedy mi hovorili (tam bol Vondrák z Brna a popíjali sme a oni hovorili) že to bude problém, že narazím.*⁶⁷

Dle dokumentu ze 17. března 1987 událost vypadala následovně:⁶⁸ V klubu bylo přítomných asi 120 (možná 180 – málo čitelný strojepis). Klena dojel vystupovat na základě pozvání vedoucího klubu Jána Farského. Klena patří mezi folkové zpěváky, kteří zpívají politicky “závadové” písně. ...⁶⁹

„Klena v tvorbě, ktorú predviedol v Martine sa vyjadruje priamo k odstráneniu zbraní a robí slovné útoky na vojsko z pozícií buržoázneho pacifizmu. Seba vyzdvihuje ako bojovníka proti socializmu. Socialistickému zriadeniu vytýka neobjektívnosť informačného procesu, spiatocnícke postupy, potlačenie slobody osobnosti. Ďalej vo

⁶⁴ Rozhovor s Milošem Janouškem v Bratislavě dne 23. 4. 2018., kromě zmíněných jmen v textu studie se na organizaci folkových festivalů podíleli ještě Milan Lesák, Rasťo Piško, Marián Bumbala, Boba Brezinová, Sylvie Hamzová a další (Folk na Slovensku 2006).

⁶⁵ Tamtéž.

⁶⁶ Rozhovor s Eduardem Klenou v Popradě dne 13. 6. 2019.

⁶⁷ Tamtéž.

⁶⁸ Archiv ústavu pamäti národa v Bratislavě, zväzková agenda, Ján Farský “EDO” registrační číslo: 18322, archivní číslo: 029259 (dále jen spis Farský), s. 7.

⁶⁹ Tato část textu zprávy není uvedena doslovně a v kompletní podobě vzhledem k jeho rozsahu a horší kvalitě; parafrázuji v českém jazyce.

svojom prejave napadá internacionálnu pomoc ZSSR v r. 1968. Publikum na jeho vystúpení reagovalo veľmi živo a svojim správaním dávalo najavo súhlas s jeho piesňami. Najväčší úspech mal KLENA pri piesňach v ktorých vystupoval ako pacifista pri napadaní socialistického spoločenského zriadenia. Za vedenie klubu bola prítomna odborná referentka LÁMIOVÁ Alena, členka KSC, ktorá prejavu Kleny nechala voľný priebeh. Vedení DK ROH ZŤS Martin o obsahu prejavu Kleny neinformovalo.“⁷⁰

Následujú informácie o dokumentácii, ktorá bola provedená formou záznamu na magnetofonovú kazetu, autor spisu klade dôrazný apel na prověření styků prověřovaných osob na Chartu 77 a rovněž nutnost zjistit, možnosti jejich působení na mládež (s informací, že ve městě je vysoká koncentrace učňovské, středoškolské i vysokoškolské mládeže) atd.

Náhle se v řešení případu objevuje několikaměsíční odmlka (nebo se zkrátka jen některé dokumenty nezařadily do spisu). Případ „Edo“ už má ovšem jasný cíl. Zaprvé je nutné prověřit, do jaké míry je Ján Farský zodpovědný za březnový koncert Eduarda Kleny, jaké jsou jeho úmysly, kontakty a politické názory (rovněž s ohledem na slibný vývoj pozice Jána Farského v lokální politice a kariéře). Nyní stručně uvedu sérii vyšetřování, sestávající zejména ze záznamů, které vyšetřující sepisoval po jednotlivých schůzkách s informátory. Případ podrobně ukazuje práci tajných bezpečnostních složek i přístup jednotlivých informátorů, z nichž téměř každý zná svoji roli. Nutné je se na obsah dívat značně kriticky.

Záznam ze schůzky uskutečněné **6. 11. 1987** s osobou ve spise označovanou jako: **“VSTUP”**⁷¹ (záznam o jednání ze dne **16. 11.**)⁷² „Pramen“ hodnotí Jána Farského výrazně kladně, nikdy nezaznamenal jakékoliv negativní vyjadřování vůči socialistického zřízení; Jána Farského zná jako zaníceného a obětavého pracovníka.

⁷⁰ Tamtéž, s. 8. (Alena LÁMIOVÁ byla také zaměstnancem domu kultury, odborná referentka).

⁷¹ KTS pravděpodobně: Jan Haliena (1968).

⁷² Záznamy z komunikace s prameny (jak své informátory ŠtB označuje) byly vypisovány zpravidla s odstupem až několik dní. Z dokumentu není patrné, zda si vyšetřovatel jednání s „prameny“ zapisoval či nahrával.

Záznam ze schůzky s **důvěryhodnou osobou A.S.**, uskutečněné **6. 11. 1987** (záznam ze dne **16. 11.**)⁷³ „Pramen“ vyšetřovateli uvedl fakt, že by měl být Ján Farský v srpnu 1988 přijat do KSS – nomenklatury OV KSS Martin. Také, že se uvažuje, že by se mohl stát pracovníkem odboru kultury ONV Martin – úsek mládeže. Poté zdroj vytahuje dílčí problém, který nastal během události SCÉNICKÁ ŽATVA 87: „menovaný si neplnil zverené mu organizačné povinnosti ... privodil si stav opilosti pričom obťažoval účastníkov tohoto podujatia...“⁷⁴ Načež od vedení obdržel pokárání. Dále zdroj upozorňuje na jeho sebevědomé chování zřejmě vyplývající ze skutečnosti, že Klub mladých (KM) při ROH patří mezi tři nejlepší kluby v rámci Slovenska.

Záznam ze schůzky s **důvěryhodnou osobou Ing. M.H.** uskutečněné **1. 12. 1987** (záznam ze dne **3. 12.**)⁷⁵ Pravděpodobně soused Jána Farského vyšetřovateli vyprávěl o jeho rodinných záležitostech (část textu smazána). Také uvedl, že je navštěvován pouze rodinou a často nahlas poslouchá moderní hudbu.

„**STANISLAV**“ Záznam ze schůzky uskutečněné **10. 12. 1987** (záznam z téhož dne) Uvedený hovoří o pracovních záležitostech – systému ideové kontroly textů (který byl po koncertě Kleny upraven) a nechává se slyšet, že od té doby nedošlo k žádnému problému.

(Následuje několik žádostí o lustraci zaměstnanců Klubu mladých.)

„**STANISLAV**“ Záznam ze schůzky uskutečněné **20. 1. 1988** (záznam 21. 1.) Vyšetřovateli je sdělen názor Jána Farského na aktuální politickou situaci (zvolení M. Jakeše za generálního tajemníka). Farský dle zdroje hodnotí pozitivně „konečně už niečo takého udialo, nakoľko si to už vyžadovala doba. Predchádzajúci gener. taj. s. Husák, vraj už mal podľa neho dávno odstúpiť z tejto funkcie.“⁷⁶ Dále zdroj vyšetřovateli sdělil, že Farský v souvislosti s přestavbou očekává konkrétní výsledky, které by měly směřovat k lepšímu.

(Následuje záznam z vykonané prověrky zahrnující informace o jeho rodině: rodiče, sourozenci, manželka a rodiče manželky – 16. 2. 1988.)

⁷³ Osoba neidentifikovaná.

⁷⁴ Spis Farský, s. 13.

⁷⁵ Osoba ze sousedství neidentifikovaná.

⁷⁶ Spis Farský, s. 21. – nutno brát na vědomí, že Farského patrně volně interpretoval „STANISLAV“ a stejně tak „STANISLAVA“ nadporučík Paulovič.

„HALIER“ Záznam ze schůzky uskutečněné **24. 2. 1988** (záznam z téhož dne) „Pramen“ hodnotí Farského výrazně kladně a vyzdvihuje jeho pracovní nasazení a nápaditost; také na jeho obhajobu uvádí, že zpěvák z Prešova (jak ho nyní nadále budou označovat) nezpíval písně se schválenými texty.

Záznam ze schůzky s **důvěryhodnou osobou A.S.**, uskutečněné **15. 3. 1988** (záznam ze dne **16. 3.**) Zdroj se zmiňuje, že v současné době se Farský chová normálně; žádné „výstřelky“ v chování a oblékání (v tomto bodě připomíná Scénické dožínky 87). Kromě jiného A. S. Farského hodnotí velmi pozitivně a podotýká, že od vystoupení zpěváka z Prešova nedošlo k žádným problémům.

„STANISLAV“ Záznam ze schůzky uskutečněné **24. 3. 1988** (záznam 25. 3.) Informátor vypověděl, že Farský nevidí jako dobrý ideologický tah vydání části vzpomínek s. Biľaka v týdeníku Nedělní Pravda v době přestavby. Také sdělil, že nejsou žádné překážky, které by mohly ohrozit přijetí Farského za člena KSČ.

„HALIER“ Záznam ze schůzky uskutečněné **15. 4. 1988** (záznam 3. 5.) Farský údajně „Halierovi“ uvedl, že už nechce mít podobný problém jako se zpěvákem z Prešova, který bez jeho vědomí vystoupil se závadovými písněmi.

„STANISLAV“ Záznam ze schůzky uskutečněné **10. 5. 1988** (záznam 11. 5.) „Pramen“ opět zjistil Farského politické názory. Údajně plně souhlasí s kádrovými změnami, které proběhly na 9. zasedání ÚV KSČ.

Záznam ze schůzky s **důvěryhodnou osobou H. S.** uskutečněné **16. 5. 1988** (záznam z téhož dne)⁷⁷ Zdroj (patrně ze sousedství) hodnotí Farského kladně a zdůrazňuje, že se zúčastnil brigád, pořádaných občanským výborem. (část textu opět vymazána)

„STANISLAV“ Záznam ze schůzky uskutečněné **16. 5. 1988** (záznam 18.5.) Zdroj potvrzuje, že od března 1987 nedošlo k žádným problémům, jejichž důsledkem by mohlo být „negativní“ ovlivnění mládeže.

Dne **28. června 1988** vyšlo **vyhodnocení a závěrečná zpráva**: Farský se ve své činnosti nedopouští trestné činnosti vůči zřízení ČSSR; styky s antisocialistickými a pravicovými osobami neudržuje. Ná-

⁷⁷ Osoba neidentifikována.

sledně byl spis poslán na zařazení do archivu VŠEO ŠtB Banská Bystrica na dobu 5 let a Ján Farský pravděpodobně bez problému vstoupil do KSČ (což bylo pro určité pozice ve veřejném životě nezbytné).

... Za rok za dva som prišiel tam na Folkfórum, a keď sem tak prišiel tak pribehol za mnou Pepa Zrník, kamarát z Hraníc na Morave a hovoril: „Teraz bol za mnou Farský, že nemôžeš hrať.“ Takže ja mal som byť ale ma zrušili tam priamo v Martine tak nakoniec Ivan Hoffman zaspieval nejakou moju pieseň.⁷⁸

Takto tedy skončil případ “Edo”, málokdo ze zúčastněných osob tenkrát předpokládal, že systém, ve kterém prožívaly svůj život, se nedočká konce dalšího roku. Nyní vyvstává otázka, kde bylo ono rozhraní tolerovaného a nepřipustného v socialistické kultuře. Zde pochopitelně to byl písničkář Edo, který vykročil na oficiální scénu bez detailní znalosti křehkého konsenzu, který na rozhraní oficiality a alternativní kultury panoval, zato vybaven velkou dávkou kuráže, což spustilo tento kolotoč událostí, kde se každý zhostil své role ať už pod maskou krycího jména, iniciál nebo služební legitimace (myšleno obrazně). Do cíle této „hry“ se dospělo bez ohledu na to, jak to v realitě nejspíše bylo. ŠtB případ vyřešila, Ján Farský uhájil místo, ve kterém jistě pro slovenskou kulturu vykonal mnoho a patrně v hierarchii kulturních pracovníků postoupil o stupeň výše; informátoři prokázali pravděpodobně přátelství a solidaritu, když vedoucímu KM Farskému kryli záda. V případech jsou ale ovšem i body, kdy jedinci ať už z poctivosti nebo jiných pohnutek okolnosti rozdmýchávali (například ten, kdo ŠtB upozornil na závadový obsah (pokud to nebyl přímo její zaměstnanec) nebo soused/ka upozorňující na jisté rodinné problémy, které si mohl/a klidně nechat pro sebe.

O úroveň nebo několik úrovní výše by tuto studii posunul narativ dalšího ze zúčastněných. Takto ucelený pohled z několika zájmových stran by o závěrečné části socialismu i době dnešní vypověděl mnoho.⁷⁹ Důležité je nebrat obsažené informace jako fakt, jak už jsem avizoval, text ve spisech je interpretací informátorů, které znova i s odstupem dní interpretuje vyšetřující a jak už mnohá bádání ukázala – i to co je psáno, nemusí být vždy podobnější pravdě.

⁷⁸ Rozhovor s Eduardem Klenou v Popradě dne 13. 6. 2019.

⁷⁹ Jána Farského jsem se pokusil dvěma způsoby kontaktovat, zatím ovšem bezúspěšně.

Zajímavé by jistě bylo text spisu analyzovat jazykově (z hlediska slovníku pozdního státního socialismu) a více se zaměřit na klíčové slovo doby „Přestavba“ – všemocný argument. Také by jistě bylo zajímavé se více zaměřit na politické názory Jána Farského, které se skrze informátory a vyšetřovatele do spisu dostali. Jakýkoliv progresivní politický vývoj Farský hodnotí velmi pozitivně – dovolím se domnívat, že transformace v listopadu 89 je jasným vyústěním tohoto názorového proudu „obrat k lepšímu v živote našej spoločnosti“⁸⁰ nebo „...s Prestavbou spoločnosti v našej republike sa teraz budú diať konkrétne výsledky, ktoré by mali smerovať k lepšímu“.⁸¹

Na koniec kapitoly si dovoluji ocitovat část textu písně, která dle Edy Kleny byla nejspíše vnímaná jako výzva k obstarávání si zbraní zmíněná ve zprávě ŠtB:

Predajte to železo
Natreté na zeleno
Veď aj tak je zbytočné
Ukryté tam za plotom⁸²

Případ magnetonové pásky

„Podotkol, že ak by mu bol niekto tieto veci vysvetlil už predtým, určite by si ich nebol nahral. Záujem o tieto nahrávky pramenil u neho hlavne z toho, že sa mu páčila ich melodická stránka“⁸³ (poručík Sivák 6. 12. 1979 Žilina).

Jednadvacetiletý student Vysoké školy dopravní Igor Piatrov se po písemném předvolání dostavil na O-ŠtB Žilina, kde ho už čekal poručík Sivák a nadporučík Švirec. Student, o kterém bylo agenturní cestou zjištěno držení magnetonového kotouče se závadným obsahem, se nyní stal předmětem neboli preventivního výchovného opatření (PVO), které by mělo studenta odradit od další „protispolečenské“ činnosti.

⁸⁰ Spis Farský, s. 33.

⁸¹ Spis Farský, s. 21.

⁸² Soukromý archiv Eduarda Kleny, text je zřejmě mířený nespecifikovaným autoritám a tato část pojednává o zbraních a zpochybňuje jejich existenci.

⁸³ Archiv ústavu paměti národa v Bratislavě, OS ZNB Žilina B 9, 13/III inv. č. 8., PIATROV Igor, študent VŠD v Žiline, držiteľ a rozširovateľ magnetofónovej pásky so závodovými pesničkami z obdobia rokov 1968/9 (1979), s. 6.

Jak už stálo v předchozích kapitolách, prvotní centra, kde se na Slovensku prosazovala folková hudba (ať už formou nahrávek či hudebních produkcí) byla spojena buď s kontaktem Slováků s lidmi z českých zemí, nebo ji zprostředkovávalo vysokoškolské prostředí. Také jsem již uvedl i na příkladech respondentů, že první impulzy k dalšímu zájmu o folkovou hudbu vedly také přes tvorbu moravského písničkáře Karla Kryla. V uváděném případě magnetonové pásky se všechna tato tři fakta spojují: Vysoká škola dopravní v Žilině byla jediná svého druhu v ČSSR a hostila tedy výraznou část studentů z českých zemí; pod označením „závodové pesničky z obdobia rokov 1968/9“ se samozřejmě neskrývá nic jiného než reprodukováné nahrávky emigranta K. Kryla.

První zdokumentovaná přehlídka v Žilině byla „Folk V“.⁸⁴ *Ak je ta škola dopravná... a to bola ta výhoda, že to bola jediná výška dopravná v Československu, takže tam chodili aj z Čech chlapci študovať. ... To bolo asi 4 – nebo 5 ročníkov a v polovici 70. rokov to zakapalo. ... Za tím stáli hlavne Česi a Moraváci čo tu boli na škole. Organizoval to vysokoškolský výbor ZSM. ... Tam sa prihlásil veľmi skromne Jarda Hutka, mám doma rukopis... tam sa veľmi skromne prihlásila Zuzana Michnová – Marsyas... proste všetci, ktorý začínali s folkom v Čechách.*⁸⁵

Nyní zpátky k případu: V první části útlé dokumentace poručík Sivák sepisuje situaci a navrhuje preventivní opatření. Píše, že závodové nahrávky jsou na uváděné vysoké škole hojně rozšířené a dále vysvětluje v čem spočívá „závadovost“ obsahu nahrávek. „prehrávaním sú študenti VŠD ideologicky nesprávne ovplyvňovaní...“⁸⁶ Následuje část, kde poručík sepisuje obsahy písní a odhaluje jejich závadovost. Ta dle něj vede od přirovnávání vlády SSSR k vládě katů až po neobjektivně hodnocené postavení důchodců z hlediska sociálního zabezpečení apod.

Vyšetřovatel dle zápisu předpokládá, že nesprávné konání Igora Piatrova pramení z jeho věku a životní nezkušenosti. Předpokládá,

⁸⁴ *Folk na Slovensku* 2006, s. 39., zmínění účinkující: Marsyas, Kapitán Kid, Bohdan Mikolášek, Pepa Nos...

⁸⁵ Rozhovor s Ľubou Wágnerem v Banské Bystrici dne 21. 4. 2018.

⁸⁶ Archiv ústavu pamäti národa v Bratislavě, OS ZNB Žilina B 9, 13/III inv. č. 8., PIATROV Igor, študent VŠD v Žiline, držiteľ a rozširovateľ magnetofónovej pásky so závodovými pesničkami z obdobia rokov 1968/9 (1979), s. 2.

že navrhované preventivní opatření a poučení studenta bude dostačovat, a on se už podobného konání nedopustí. Jedním z dílčích cílů opatření je i skrze jmenovaného vnést mezi další vlastníky „závadových nahrávek“ psychózu obavy z jejich rozšiřování a přehrávání.⁸⁷

Během předvolání zástupci ŠtB studentovi vysvětlili, v čem spočívají negativa nahrávek a čeho se vlastně (zřejmě vinnou své nevědomostí) dopustil. Igor Piatrov reagoval, že si plně neuvědomoval dosah svého konání a pokračoval v duchu citace na začátku kapitoly. Přítomní vyšetřovatelé v preventivním výchovném opatření pokračovali. Student uvedl, že všeho velmi lituje – včetně toho, že vůbec s nahrávkami přišel do styku; uvedl číslo pokoje, kde si je nahrál, majitele ovšem nedokázal plně identifikovat, ač předpokládal, že jde o jistého Dušana Detvana (materiál nahrál bez jeho vědomí). Poté Piatrov policisty ubezpečil, že už se nic podobného opakovat nebude a pásku jim odevzdal.

Při PVO zástupci ŠtB brali jako polehčující okolnost otázku třídního původu Igora Piatrova (otec byl příslušníkem Zboru národnej bezpečnosti – zemřel) a též jeho mladý věk. V závěru dokumentu stojí, že pro další kontrolu bude po dobu šesti měsíců užito TS (tajného spolupracovníka) DETVANA (ano, nejspíše stejného, od kterého dle výpovědi mohla být nahrávka); ten pak bude monitorovat Piatrovo chování, zejména zda se nebude nadále zaobírat závadovými nahrávkami.⁸⁸ Na provedené PVO byl upozorněn děkanát školy; proděkan pro politicko-výchovnou práci doc. Kolář vyšetřovatelům poděkoval za dobře odvedenou práci a projevil ochotu být v podobných případech nápomocný.

Případ magnetonové pásky velmi přesně ilustruje způsob práce ŠtB ve vysokoškolském prostředí. Také ukazuje „měkkou sílu“ vyšetřovatelů, kteří se snaží mladému studentovi vše otcovsky vysvětlit a navést jej do „správných“ kolejí. Igor Piatrov zase nejspíše zvolil obvyklou taktiku, kde je základem působit spíše hloupě nežli bystře a vědět spíše méně než více – mimochodem rozumné jednání s autoritami napříč režimy. Zajímavá je v tomto případě role Dušana De-

⁸⁷ Tamtéž, s. 3.

⁸⁸ Archiv ústavu pamäti národa v Bratislavě, OS ZNB Žilina B 9, 13/III inv. č. 8., PIATROV Igor, študent VŠD v Žiline, držiteľ a rozširovateľ magnetofónovej pásky so závodovými pesničkami z obdobia rokov 1968/9 (1979).

tvana; byl to distributor závadové hudby? volavka ŠtB? Podobný případ jako Igor Piatrov? Nebo vše dohromady?⁸⁹

Závěr nebo počátek?

Ještě než se pustíme do závěrečných řádků, není od věci zamyslet se nad místem listopadu 1989 ve vývoji folkové hudby. Jak už jsem výše naznačil, dosah československého folku dosáhl jistého vrcholu, kdy se z nekvalitně nahraných písní na kazetách staly hromadně zpívané chorály, zaznívající v centrech dění (například Festival československé nezávislé kultury ve Vratislavi na začátku měsíce, poté Praha, Bratislava a další města). Folkoví umělci, jak ti navráťivší se z emigrace, tak ti místní zaplnili veřejný prostor, tisk a nyní už nic nestálo v cestě tomu, aby nahrávali a vydávali svou tvorbu. Tak v rámci krátké doby československý folk prožil svůj triumf a pád (nebo méně dramaticky – opadnutí). Tak onu dobu hodnotí pamětníci:

To bol totálny krach... prestali ľudia chodiť na koncerty, do divadiel... v podstate prestala byť zaujímavá celá tato scéna. V novinách dostali všetko na plnú hubu a otvorene sa kritizovalo... v 89. sa ponahrávaly niektoré platne ktoré vyšli v 90. a už to nikoho nezajímalo. Potom sa to predávalo za 5 korún vo výpredajoch.⁹⁰ Zuzana Homolová vzpomíná: Ono to vyzeralo tak, že je to jasné, je to fajn, takže teraz už to netreba a zrejme v súlade s tým bohužiaľ zanikli ty miesta kde sa to odohrávalo... V Bratislave ti chalani, ktorý sa takto angažovali v tých študentských kluboch, tých zväzáckych ... začali podnikat'.⁹¹ Luba Wágner reflektuje následovně: Folkáci sa prvý odtrhli, si mysleli čo teraz po 89... a dnes nemajú kde hrať, pretože kluby sú v ťahu. ... Country, ty hrávaj po krčmách... nie, že rezignovali... a trampy sa stiahli k ohňom.⁹²

Jestliže se komunisté v 50. letech řídili doktrínou „Kdo není s námi, je proti nám!“, tak během normalizace už platilo spíše: „Kdo není proti nám, je s námi!“. Tento přístup dal vzniknout velké plejádě apolitických, nezávislých iniciativ a kulturních úkazů, které nebyly utlumovány v samotném zárodku. V normalizační éře tedy na

⁸⁹ Igor Piatrov (narozen 1958 ve Zvoleni) – bylo by výborné ho nalézt a zaznamenat vzpomínky z jeho pohledu.

⁹⁰ Rozhovor s Milošem Janouškem v Bratislavě dne 23. 4. 2018.

⁹¹ Rozhovor se Zuzanou Homolovou v Bratislavě dne 24. 4. 2018.

⁹² Rozhovor s Lubou Wágnerem v Bánské Bystrici dne 21. 4. 2018.

pokraji oficiality zůstalo nepříliš velké místo pro folkovou hudbu a písničkářství, které přes všechny peripetie a „vyhazovy“ za oponu přežilo a naopak v 80. letech pak prožívalo další rozkvět. Jistě splnilo svou funkci a statisíce Čechů a Slováků zná nazpaměť písně, vzešlé z tohoto prostředí.

Možnosti odborného výzkumu tématu slovenského folku jsou obrovské. V této studii jsem například zcela vynechal rozbor obsahu textu písní, které slovenští písničkáři před „listopadem“ složili stejně jak zkoumat například ideje a myšlenkové směry, které za nimi často stojí; deklarované hodnoty mezi jejich řádky, nebo hledat identitu mladého člověka éry reálného socialismu na základě textové analýzy. Pro inspiraci může posloužit zahraniční i česká literatura.⁹³ Jak už jsem v textu studie naznačoval, předkládané téma není doménou jednoho oboru, ale pohybuje se v prostoru interdisciplinárních kontextech na hranicích historie, antropologie, sociologie, muzikologie, jazykovědných nebo umělecko-vědních oborů. Dovolím si tvrdit, že fenomén slovenského folku poskytne množství poznatků, které mohou o době normalizace na Slovensku ještě hodně vypovědět. Pokud jde o metodu, lze bádát mikro-historickými sondami, vázanými například ke klubům (například Divadélko U Rolanda), jednotlivých festivalům nebo zmapování historie a funkce černých burz s hudebními nosiči.

Jelikož tato studie, jak jsem stanovil v úvodu je především otevřením tématu na Slovensku a ukázkou toho, jaké metody užít nebo na co se zaměřit, nepřísluší mi zde formulovat definitivní závěry. Mimoto historie není dogma – je to živá diskuze, přidejte se.

⁹³ Například uvedené knihy Josefa Prokeše, Zdeňka Nešpora a Přemysla Houdy.

**„Opus pulchrum“. Pôsobenie Spoločnosti Ježišovej v Banskej
Bystrici (1648 – 1773) v kontexte umeleckých objednávok
pre tamojšiu komunitu**

BARBARA HODÁSOVÁ

*Ústav dejín umenia, Centrum vied o umení Slovenskej akadémie vied;
Katedra pedagogiky výtvarných umení, Pedagogická fakulta,
Trnavská univerzita*

**„Opus pulchrum“. Activities of the Society of Jesus in Banská Bystrica
(1648–1773) and the works of fine art and architecture for local
community**

Abstract: A book from the Anglo-American environment by the respected Canadian historian Paul Shore with the title *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* can be regarded as the starting point for my study. The book made a significant impact on the academic community, especially in the English speaking countries. Shore's work presents a narrative of the activity of the Society of Jesus in the former Kingdom of Hungary during the Early Modern period, and is based mainly on the stories of specific members of the order, or minor stories and curiosities, especially „in the peripheries of the Habsburg Realms“. Since I very strongly disagree with the conception of Paul Shore's work, the study is an attempt to create a parallel narrative on the activities of the Society of Jesus in Banská Bystrica in the period 1648 – 1773. The sources for this concept were detailed research on the textual sources both in local archives and in the Archivum Romanum Societatis Iesu Roma, as well as investigation of the surviving visual works from the categories of fine art and architecture in relation to my professional profile. Such a concentrated view and the partially uncovered realities of the activities of the Society of Jesus in Banská Bystrica made Paul Shore's articulated and constantly mentioned „*Eastern peripheries of the Habsburg realms*“ and the adversities of members of the order look ever more indefensible. Various visual traces of the activities of the Jesuits in Banská Bystrica can be described as significant Baroque works created in the international Central European framework thanks to various patrons from various European regions. They undoubtedly represent the successful construction of a Central European Baroque sacred landscape and the visual identity of the Catholic space of the Habsburg Monarchy.

Keywords: East Central Europe, Habsburg Empire, Austrian Province of the Society of Jesus, Paul Shore, Baroque art and architecture in Central Europe, art patronage.

Keď v roku 2012 vydal kanadský historik Paul Shore svoju prácu *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*,¹ už vzápätí sa na ňu objavilo množstvo recenzií jednak v „západnej“, jednak vo „východnej“ Európe² a to snáď aj vďaka tomu, že „západný“ autor s „his authority as a scholar of the activities of the Society of Jesus in the eastern territories of the Habsburg Empire“³ skonštruoval v jazyku zrozumiteľnom pre anglo-americké prostredie obraz jezuitského účinkovania v (stredo-)východnej Európe a kniha bola v jeho domovskom výskumnom priestore široko

¹ SHORE, Paul: *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*. Budapest; New York : Central European University Press, 2012.

² DELETANT, Dennis: Shore Paul. *Narratives of Adversity: Jesuits on the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*. Central European University Press, Budapest and New York, 2012. x + 384 pp. Notes. Bibliography. Index. Register of geographical names. £50.00. In: *The Slavonic and East European Review*. tom. 91, vol. 2, 2013, s. 351 – 353. MURDOCK, Graeme: *Narratives of Adversity: Jesuits on the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* by Paul Shore (review). In: *The Catholic Historical Review*. tom. 99, vol. 3, 2013, s. 568 – 569. PEASE, Neal: *Narratives of Adversity: Jesuits on the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*. By Paul Shore. Budapest: Central European University Press, 2012. x, 384 pp. Notes. Bibliography. Index. Tables. \$60.00, hard bound. In: *Slavic Review*. tom. 72, vol. 3, 2013, s. 604. KLUETING, Harm: Paul Shore, *Narratives of adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*. Budapest, New York: Central European University Press, 2012. Pp. 384. Hb, 55.00 Euros. In: *Journal of Jesuit Studies*. tom. 1, vol. 3, 2014, s. 497 – 499. KUDELIĆ, Zlatko: Paul Shore, *Narratives of adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*, Budapest-New York: Central European University Press, 2012., 394 str. In: *Povijesni prilozi*. tom. 47, 2014, s. 239 – 244. PO-CHIA HSIA, Ronnie: Shore Peter. *Narratives of Adversity: Jesuits on the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*. Budapest/New York: Central European University Press, 2012. Pp. 384, tables. In: *Austrian History Yearbook*. tom. 45, 2014, s. 253-254. STRASSER, Ulrike: *Narratives of Adversity: Jesuits on the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*. By Paul Shore. In: *The Journal of Modern History*. tom. 86, vol. 2, 2014, s. 475 – 476. WRIGHT, Jonathan: *Narratives of Adversity: Jesuits on the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*, by Paul Shore (Budapest: CeU Press, 2012; pp. 384. £50); *Jesuit Civil Wars: Theology, Politics and Government under Tirso Gonzalez (1687 – 1705)*, by Jean-Pascal Gay (Farnham: Ashgate, 2012; pp. 323. £75). In: *The English Historical Review*. tom. 129, vol. 541, 2014, s. 1502 – 1504. ZOUHAR, Jakub: Paul J. Shore, *Narratives of Adversity. Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*, Budapest: Central European Univ. Press, 2012. In: *Český časopis historický*. tom. 112, vol. 4, 2014, s. 767 – 770.

³ DELETANT, D.: Shore, s. 351.

distribuuovaná. Adjektívum „západný“, resp. „(stredo-)východný“, čo je dnes, samozrejme, prežité označenie z obdobia studenej vojny sa bude objavovať v celom texte predkladanej štúdie, no v kontexte metodológie je stále najvýstižnejšie a nateraz je pre orientáciu v európskom priestore stále vhodnejšie ako „demokratický“ vzťah človeka 21. storočia voči všetkým štyrom svetovým stranám v rámci „Global Turn“.⁴ Kým „západné“ recenzie na Shoreho knihu boli väčšinou pozitívne a vyzdvihovali, zvlášť pre anglicky hovoriace publikum, možnosť zoznámiť sa s históriou Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej v krajinách bývalého Uhorského kráľovstva,⁵ publikované stanoviská českých či chorvátskych kolegov boli opatrné, vo vybraných komentároch až kritické. V tejto polemike však určite treba zohľadniť fakt, že „západní“ autori majú obvykle veľmi sťažennú výskumnú úlohu v tom momente, keď vstupujú na pôdu obsadenú domácimi historikmi, hoci treba pripomenúť, že pozícia Paula Shorea bola predsa len niekde na pol ceste vďaka jeho viacerým dlhodobým výskumným pobytom v strednej Európe či profesijnému účinkovaniu v Prahe alebo Budapešti.⁶ Pre mňa osobne sa stala Sho-

⁴ SUMMERS, David: *Real Spaces. World Art History and the Rise of Western Modernism*. London; New York : Phaidon, 2003, s. 184 – 186. Porovnaj *Art and Globalization*. eds. J. Elkins – Z. Valiavicharska – A. Kim, The Pennsylvania State University : The Pennsylvania State University Press, 2010. *Circulations in the Global History of Art*. eds. T. Da-Costa Kaufmann – C. Dossin – B. Joyeux-Prunel, Farnham : Ashgate, 2015.

⁵ „Shore has ... done a great service to English-language readers by providing them with a survey of Jesuit activities on the Habsburg borderlands ...“ STRASSER, U.: Narratives, s. 475. Hoci nateraz existuje množstvo parciálnych výskumov dokumentujúcich pôsobenie jezuitov na území bývalého Uhorska v ranom novoveku, je pravda, ako pripomína v recenzii Shoreho knihy český historik Jakub Zouhar (ZOUHAR, J.: Paul J. Shore, s. 770), že komplexnejšie „moderné“ dielo k tejto problematike stále chýba. Porovnaj napríklad *Bohemia Jesuitica 1556 – 2006 I. – II.* eds. P. Cemus – R. Cemus, S. J., Praha : Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2010. Prehľad lokálnych prác k dejinám uhorských jezuitov do roku 1991 pozri JANKOVIČ, Vendelín: Jezuiti v slovenskej a maďarskej historiografii. In: *Viera a život*. tom. 1, vol. 2, 1991, s. 121 – 129.

⁶ Jeho osobný profil vo vzťahu k strednej Európe pozri *Scholars of Bohemian, Czech and Czechoslovak History Studies III. (R–Z)*. eds. J. Pánek et al., Prague : Institute of History, 2005, s. 116 – 117 [č. 379]. Pozri tiež jeho ďalšie práce SHORE, Paul J.: The Suppression of the Society of Jesus in Bohemia. In: *Archivum historicum Societatis Iesu*. tom. 65, 1996, s. 138 – 156. Idem: The Society of Jesus and the Culture of the Late Baroque in Bohemia. In: *East European Quarterly*. tom. 34, vol. 1, 2000, s. 1 – 19. Idem: Cluj: A Jesuit Outpost in Eighteenth-century Transylvania. In: *Catholic Education*. tom. 5, vol. 1, 2001,

reho kniha veľmi inšpiratívnou, a to zvlášť ako štartovací bod pre paralelný naratív k prvej časti ôsmej kapitoly s názvom *Jesuits in Banská Bystrica, Kláštor pod Znievom, Sárospatak and Levoča* venovanej jezuitom v Banskej Bystrici.⁷ Vzhľadom na moju profesijnú profiláciu historika umenia bude ťažiskom tohto „rozprávania“ doteraz naj-

s. 55 – 71. Idem: Jesuit missions and schools in eighteenth century Transylvania and Eastern Hungary, 1700 – 1773. In: *Lesestoffe und kulturelles Niveau des niederen Klerus: Jesuiten und die nationalen Kulturverhältnisse*. eds. I. Monok – P. Otvoš, Szeged : Scriptum Rt., 2001, s. 101 – 118. Idem: Universalism, rationalism and the Jesuits of Bohemia 1770 – 1800. In: *Progrès et Violence au XVIIIe Siècle*. eds. V. Cossy – D. Dawson, Paris : Honoré Champion, 2001, s. 71 – 83. Idem: *The Eagle and the Cross: Jesuits in Late Baroque Prague*. St. Louis : Institute of Jesuit Sources, 2002. Idem: Jesuitae Fabri: The Society Constructs a Presence in a Transylvanian City, 1693 – 1773. In: *Archivum Historicum Societatis Iesu*. tom. 148, 2005, s. 299 – 328. Idem: Baroque Drama in Jesuit Schools of Central Europe, 1700–1773. In: *History of Universities*. tom. 20, vol. 1, 2005, s. 146 – 179. Idem: Charissimi Fratres: Jesuit Brothers of the Bohemian Province. In: *Kosmas*. tom. 18, vol. 2, 2005, s. 1 – 14. Idem: Fragmentum annuarium Collegii Societatis Iesu Claudiopolitani: The Account of a Jesuit Mission in Transylvania, 1659 – 1662. In: *Reformation and Renaissance Review*. tom. 8, vol. 1, 2006, s. 83 – 106. Idem: Midwifery Education at the Prague University in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. In: *Kosmas*. tom. 21, vol. 1, 2006, s. 27 – 39. Idem: Il destino degli ex gesuiti di Cluj, in Transilvania, dopo la Soppressione. In: *Morte e Resurrezione di un Ordine Religioso: Le Strategie Culturali ed Educative della Compagnia di Gesù Durante la Soppressione*. ed. P. Bianchini, Milano : Vita e Pensiero, 2006, s. 155 – 180. Idem: *Jesuits and the Politics of Religious Pluralism in Eighteenth-Century Transylvania*. Aldershot : Ashgate; Roma: Institutum Historicum Societatis Iesu, 2007. Idem: Antonín Koniáš, The Jesuits of Prague, and the Extirpation of Heresy in Eighteenth-century Bohemia. In: *Kosmas*. tom. 22, vol. 1, 2008, s. 17 – 33. Idem: The Unknown Brethren of Cluj: Jesuit coadjutores temporales in the Heart of Transylvania, 1690 – 1773. In: *Historical Yearbook*. tom. 5, 2008, s. 3 – 12. Idem: The Life and Death of a Jesuit Mission: The Collegium in Uzhgorod, Transcarpathia (1650 – 1773). In: *Slavonic and East European Review*. tom. 18, vol. 4, 2008, s. 601 – 633. Idem: Mission Mostly Accomplished: Narratives of Jesuit Successes and Failures in Hungary and Transylvania, 1640 – 1772. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis*. tom. 15, vol. 2, 2010, s. 181 – 194. Idem: Counter-Reformation Drama: The Special Case of Hungary. In: *The Ashgate Research Companion to the Counter-Reformation*. eds. A. Bamji – G. Janssen – M. Laven, Aldershot : Ashgate, 2013, s. 355 – 372. Idem: Martinus Cseles, SJ, Brother Julian, and the Rediscovery of Magna Hungaria. In: *Exchange of information and knowledge between Europe and divided Hungary, 1541–1699*. eds. I. Horn – Á. Várkonyi, Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing, 2014, s. 183–199. Idem: Enduring the Deluge: Hungarian Jesuit Astronomers from Suppression to Restoration. In: *Jesuit Survival and Restoration*. eds. R. Maryks – J. Wright, Leiden : Brill, 2015, s. 148 – 161.

⁷ SHORE, P.: *Narratives*, s. 173 – 184.

menej uchopená, či vôbec nespracovaná historiografia lokálneho výtvarného umenia a architektúry, z veľkej miery tak negujúc támojšie jezuitské školstvo, literatúru, divadlo či hudbu. Moju prácu rovnako nemožno považovať za vyčerpávajúci pohľad na účinkovanie Spoločnosti Ježišovej v oblasti dnešného stredného Slovenska, je totiž skôr komentárom tematických okruhov artikulovaných knihou Paula Shorea. Pre „západné“ prostredie, rovnako ako pre historiografiu „našich (stredo-)východných končín“ je totiž kľúčové viaceré premisy historikovej práce vysvetliť, resp. ako problematické komentovať a prehodnotiť, a to tak z faktografického, historiografického, ako aj z metodologického hľadiska, a ukázať tak nebezpečenstvo „západných“ koloniálnych a exploatačných stratégií, a to prekvapivo na začiatku globalizovaného 21. storočia. Je bez akýchkoľvek pochybností, že pri niektorých častiach tohto neprimerane rozsiahleho textu sa bude čitateľ nudiť, argumentácia mojej interpretačnej línie je však postavená na faktoch, ktoré sú z podstatnej miery výsledkom autentického a originálneho výskumu a nateraz neboli nikde publikované.

Makro-topografie a mikro-topografie

In medias res kritický komentár k topografii priestoru: vo viacerých hodnoteniach knihy *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* vyčítajú recenzenti publikácii Paula Shoreho absenciu mapy komentovaného územia,⁸ oproti tomu ale oceňujú tabuľku s historickými názvami v texte zmieňovaných lokalít.⁹ Táto ale neobsahuje ich latinské ekvivalenty, ktoré sú pre porozumenie ranonovovekých jezuitských prameňov zvlášť dôležité.¹⁰ Knihe tak na jednej strane chýba istá makro-topografia, t. j. celková predstava čitateľa o popisovanom priestore „*Habsburg realms*“, no rovnako aj mikro-topografie konkrétnych lokalít či území, ktorým sú venované jednotlivé kapitoly či už v nákrese, alebo len verbálnom popise. Tieto mikro-topografie môžu byť, a to je

⁸ KLUETING, H.: Paul Shore, s. 499. PEASE, N.: *Narratives*, s. 604. STRASSER, U.: *Narratives*, s. 476.

⁹ SHORE, P.: *Narratives*, s. 380 – 384.

¹⁰ V prípade Banskej Bystrice uvádza Paul Shore namiesto jej latinského názvu adjektívum *Neosoliensis*. SHORE, P.: *Narratives*, s. 173.

prípád Banskej Bystrice, veľmi dôležité, pretože vytvárajú diametrálne odlišný obraz tejto „periférnej“ lokality, ako ju v krátkej, niekoľkostranovej pasáži vo svojej knihe charakterizoval a artikuloval Paul Shore. Čo totiž autor v texte nijako nespomenul je, pre Spoločnosť Ježišovu typické, lúčovité štiepenie jej účinkovania aj v rámci Rakúskej provincie založenej v roku 1563, pod ktorú patrilo územie historického Uhorska, a to smerom z Banskej Bystrice ako lokálneho centra v rámci rozsiahlejšieho priestoru stredoslovenských banských miest.¹¹ Za pozvaním jezuitov do Banskej Bystrice stál rímsky cisár a uhorský kráľ Ferdinand III. (1608 – 1657), ktorý 1. novembra 1647 daroval Spoločnosti Ježišovej jeden z dvoch tamjších domov vo vlastníctve cisársko-kráľovskej komory,¹² 17. januára 1648 rozhodol viedenský provinciál Juraj Turkovich [Turkovics, Turcovich] (1595 – 1654) o vyslaní dvoch pátrov a 1. mája 1648 boli v Banskej Bystrici inštalovaní Pavol Hellesfényi (1610 – 1671)¹³ a

¹¹ Základný prehľad účinkovania Spoločnosti Ježišovej na dnešnom území Slovenska, a to aj s referenciami k publikovanej literatúre a pramennému materiálu, pozri KRAPKA, Emil, S. J. – MIKULA, Vojtech, S. J.: *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*. Cambridge, Ontario : Dobrá kniha, 1990, s. 111-115. V prípade banskobystrického kolégia vychádzali autori najmä z dizertačnej práce Mons. ThDr. Antona Boteka, po roku 1952 pôsobiaceho v emigrácii, obhájenej na Univerzite Komenského v Bratislave v roku 1946. Pozri BO-TEK, Anton: *Zrušenie kolégia jezuitov v Banskej Bystrici*. Doktorandská dizertačná práca. Bratislava : Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta UK, 1946). Paul Shore túto prácu nepozná a necituje, rovnako ako neuvádza ďalšiu dôležitú prácu k dejinám banskobystrického kolégia postavenú na primárnom pramennom výskume JURKOVICH, Emil: *A beszterczébányai kir. kath. főgymnasium története*. Beszterczébánya : Singer és Sonnenfeld, 1895. K banskobystrickému kolégiu pozri tiež UHRIN, Jozef: O činnosti jezuitov v Ban. Bystrici v XVII. a XVIII. storočí. In: *Stanislavovské zvesti*. tom. 14, vol. 4, 1941, s. 53 – 58; tom. 15, vol. 1, 1942, s. 6 – 13. Aktuálnejšia historiografia účinkovania Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici, žiaľ, chýba.

¹² „...und Ihnen ein auss zweyen Uns zugehörigen Haysern, neben einen orth pro Collegio et scholis assignirt werden wolte...“ cit. podľa JURKOVICH, E.: *A beszterczébányai*, s. 5 – 6.

¹³ V doteraz publikovanej literatúre je chybné uvádzaný ako Paulus Hellenstein, Hellesstein alebo Hellestim. Táto nepresná identifikácia vychádza z rukopisu *Synopsis Rerum Memorabilium Collegii S. I. et Parochiae Neosoliensis Ab Anno 1648* (ďalej *Synopsis*) uchovávaného v Archíve Rímskokatolíckeho farského úradu v Banskej Bystrici (ďalej ARKFÚ Banská Bystrica). Z detailnej kritickej analýzy tohto rukopisu je zrejmé, že text do roku 1750 je prepisom buď staršieho prameňa, resp. je sekundárne vytvorený podľa starších zdrojov, a to práve niekedy okolo roku 1750; pri križovej kontrole s inými prameňmi sa v ňom objavujú niektoré nepresnosti, ktoré je však možné korigovať.

Matej Faber (1587 – 1653).¹⁴ K ich usídleniu vydal súhlasné stanovisko aj ostrihomský arcibiskup Juraj Lippay [Lipai] (1600 – 1666) a jezuitskí pátri dostali do správy miestnu faru a plat predchádzajúceho katolíckeho farára Matúša Schlegela („*Schlegeln Salario*“).¹⁵ V nasledujúcom roku 1649 mala banskobystrická základňa Spoločnosti Ježišovej štyroch členov, a to menovite: predstavený páter Juraj Hölgý (1605 – 1655), kazateľ páter Matej Faber, páter Jakub Entholzer (1613 – 1649) a kuchár a zásobovač laický brat Juraj Lucich (1618 – 1679).¹⁶ Zásadnú podporu pri inštalácii preukázal jezuitom Oldřich Adam Popel z Lobkowicz (1610 – 1649), mincmajster českého kráľovstva a v tom čase cisársky komisár stredoslovenskej banskej ob-

¹⁴ ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 93.

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Budapest (ďalej MNL Budapest), Magyar Országos Levéltár (ďalej MOL), E (Magyar Kamara archivuma), E 152 (Acta Jesuitica), E 152_I._a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 7, Nro 41. Je pravdou, že o tento plat museli jezuiti v prvých rokoch svojho účinkovania tvrdo bojovať. MNL Budapest, MOL, E 152_I._a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 7, Nro 11.

¹⁶ LUKÁCS, Ladislaus, S. J.: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. III. (1641 – 1665)*. Roma : Institutum Historicum S. I., 1990, s. 244. Na základe mandátu cisára Ferdinanda III. z 29. októbra 1649 financovala cisársko-kráľovská komora štyroch pátrov v Banskej Bystrici a dvoch pátrov v Banskej Štiavnici, a to na katolícku administráciu Banskej Bystrice, Banskej Štiavnice a Kremnice, tam sa ale ešte v tom istom roku usadili františkáni. MNL Budapest, MOL, E 152_I._a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 7, Nro 53. Na základe mandátu cisára Leopolda I. z 15. januára 1661 financovala cisársko-kráľovská komora 175 zlatými ročne banskobystrickým jezuitom aj „*Unius Germanicus Ludi-Magister*“ (jedného nemeckého učiteľa). MNL Budapest, MOL, E 152_I._a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 7, Nro 46. Postupné rozširovanie počtu členov banskobystrickej rezidencie je zrejmé napr. z roku 1662, kedy v Banskej Bystrici a Banskej Štiavnici pôsobilo spolu 10 členov Spoločnosti Ježišovej, a to superior Leopold Roth (1620 – 1689), ďalej nemecký kazateľ a misionár pre Španiu Dolinu Sebastián Kneisl (1629 – 1682), slovenský kazateľ a misionár Štefan Vizszechani [Vysočáni] (1611 – 1662), pedagógovia „*poeta, syntaxista, visitator examinum*“ Peter Godi (1637 – 1710) a „*grammatista, principista, visitator orationis*“ Ignác Lode (1637 – 1664), a nakoniec *coadiutores* Ján Paner a Michal Pinter. V Banskej Štiavnici pôsobili traja pátri Juraj Weber (1628 – 1679), Fridrich Percovich [Perkovitsch] (1627 – 1679) a Juraj Gullik (1627 – 1686). LUKÁCS, L.: *Catalogi III.*, s. 717 – 718. Pozri tiež LUKÁCS, Ladislaus, S. J.: *Catalogus generalis, seu, Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551 – 1773) I. – III.* Roma : Institutum Historicum S. I., 1987 – 1988. LUKÁCS, Ladislaus, S. J.: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. II. (1601 – 1640)*. Roma : Institutum Histori-

lasti.¹⁷ Zakrátko po príchode jezuitov do Banskej Bystrice tam bola zriadená katolícka škola po triedu syntaxe,¹⁸ pričom do nej hneď nastúpilo 30 žiakov,¹⁹ a v roku 1664 fungovali už všetky triedy gymnázia. Banskobystrická rezidencia bola povýšená na kolégium 30. októbra 1701²⁰ a od roku 1712 sem prichádzali členovia Spoločnosti Ježišovej na ročné „preverovanie“ pred záverečnými sľubmi (tzv. tretia probácia).²¹ Už 19. novembra 1649 vyslali jezuiti z Banskej Bystrice misiu dvoch pátrov Mateja Fabera a Jána Manna (1610 – 1663) aj do ďalšieho významného banského mesta, Banskej Štiavnice. V roku 1688 bola z banskoštiavnickej misie vytvorená samostatná rezidencia, a podobne ako v Banskej Bystrici tu bolo zriadené tzv. nižšie gymnázium.²² Z týchto dvoch, v polovici 17. storočia kreovaných lokálnych jezuitských centier sa ďalej od Banskej Bystrice už v roku 1652 odčlenila administrácia malej dvojčlennej misie v Španej Doline, ktorá spravovala aj oblasť Starých Hôr a Motyčiek, kde jezuiti vybudovali v roku 1754 osobitný misijný dom.²³ Ako fundáciu určenú na

¹⁷ JURKOVICH, E.: *A beszterczebányai*, s. 13. JANKOVIČ, Vendelín: *Dejiny jezuitov v Banskej Štiavnici. Príspevok k náboženským dejinám mesta od XVI. storočia do konca XVIII. storočia*. Bratislava : Filozofická fakulta Slovenskej univerzity, 1941, s. 43 – 47.

¹⁸ „Anno 1651 et 1652. Inchoatae publicae Scholae usque ad Syntaxim inclusivè.“ (Rok 1651 a 1652. Začala verejná škola až po triedu syntaxistov, vrátane.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 93.

¹⁹ JURKOVICH, E.: *A beszterczebányai*, s. 38. V 17. storočí varioval počet študentov do stovky, pričom v 18. storočí sa pohyboval už medzi 150 až 200; napr. v roku 1700 to bolo 86 žiakov, v roku 1706 171 žiakov, v roku 1729 192 žiakov, v roku 1740 213 žiakov, v roku 1750 182 žiakov, v roku 1760 163 žiakov a v roku 1773 105 žiakov. Citované Jurkovichom podľa *Numerus studiosorum ex matricula extractus, qui Gymnasium Neosoliense frequentarunt. Et quia antiquior inscriptionis liber bellorum tempore perivit, ab anno 1700 est sequens*.

²⁰ „Anno 1701. Collegium Neosoliense renunciatur 30 octobris, primo ejus Rectore R^{do} P. Joanne Häffel Austriaco Viennensi, qui pluribus annis Residentiae huic cum annexis praefuit et praecipuus author ac architectus hujus Collegii extitit.“ (Rok 1701. Banskobystrické kolégium bolo vyhlásené 30. októbra, jeho prvým rektorom bol ctihodný páter Ján Häffel, Viedenchán z Rakúska, ktorý stál po mnohé roky na čele tejto rezidencie s pripojenými stanicami a bol aj hlavným autorom a architektom tohto kolégia.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 97.

²¹ Paul Shore z neznámeho dôvodu uvádza až rok 1724. SHORE, P.: *Narratives*, s. 174.

²² JANKOVIČ, V.: *Dejiny*, s. 93 – 95.

²³ 23. novembra 1755 bola ustanovená ročná donácia 350 zlatých vyplácaných cisársko-kráľovskou komorou pre dvoch misionárov usadených v Motyčkách, resp. aj

zabezpečenie tretej probácie dostala banskobystrická rezidencia dekrétom rímskeho cisára a uhorského kráľa Leopolda I. (1640 – 1705) z 28. decembra 1688 do svojho vlastníctva Prepošstvo Nanebovzatia Panny Márie v Šahách,²⁴ v tureckom područí do roku 1685, kde bol rovnako zriadený misijný dom s viacerými členmi rehole, obvykle tam pôsobili dvaja až traja pátri a jeden jezuita ekonóm.²⁵ V čase rozpustenia Spoločnosti Ježišovej v roku 1773, t. j. 125 rokov od inštalácie v stredoslovenskej banskej oblasti, malo banskobystrické kolégium podľa detailného súpisu 38 členov vrátane šahanskej prepozitúry,²⁶ z toho 28 pátrov, z ktorých desiat boli vedení v tretej probácii, a v Motyčkách pôsobili ďalší traja a v Španej Doline dvaja pátri. Vzhľadom k národnostnému určeniu eviduje súpis 11 Slovákov, 8 Nemcov, 5 Maďarov a v štyroch prípadoch národnosť nebola uvedená.²⁷ Identickým štiepením sa od banskoštiavnickej rezidencie v roku 1746 odčlenila rezidencia vo Vindšachte, historickej časti blízkych Štiavnických Baní. V roku 1773 bolo v Banskej Štiavnici vedených 16 členov Spoločnosti Ježišovej, z toho 13 pátrov, pričom vo Vindšachte pôsobili ďalší traja pátri.²⁸ Z jezuitskej misie dvoch členov, ktorí prišli do Banskej Bystrice v roku 1648, stúpol ich stav v priebehu jeden a štvrtstoročia na 62 členov Spoločnosti Ježišovej aktívnych na strednom Slovensku v roku 1773.²⁹

V stredoslovenských banských mestách mali jezuiti už od začiatku svojho účinkovania v správe mestské farnosti Banskej Bystrice a Banskej Štiavnice a postupné geografické rozširovanie ich pôsobenia

pre tamojšiu školu, rovnako ako donácia 150 zlatých pre konfraternitu v Starých Horách. MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 8, Nro 9.

²⁴ Archivum Romanum Societatis Iesu Roma (ďalej ARSI), *Austr.* 225 (*Fundationes*), fol. 38r – 40r, 48r.

²⁵ KRAPKA, E. – MIKULA, V.: *Dejiny*, s. 220.

²⁶ Napríklad v roku 1725 pôsobili v Banskej Bystrici 8 pátri a ďalší 14 v tretej probácii, 3 magistri a 6 laickí bratia. Egyetemi Könyvtár Budapest (ďalej EK Budapest), sign. Ab. 94, *Diarium domus Neosoliensis Societatis Jesu*, Tom. I (1719 – 1729), s. 195.

²⁷ Pozri BOTEK, A.: *Zrušenie*, s. 47 – 62.

²⁸ KRAPKA, E. – MIKULA, V.: *Dejiny*, s. 287.

²⁹ Komplexnú situáciu v rámci celej rakúskej provincie pozri SZILAS, Ladislaus, S. J.: Die österreichische Jesuitenprovinz im Jahre 1773. Eine historisch-statistische Untersuchung. In: *Archivum Historicum Societatis Iesu*. tom. 47, 1978, s. 97 – 158. Túto zásadnú prácu Paul Shore necituje.

je zrejme z pátrami vedených katolíckych matrik krstených, sobášených a zomrelých už od polovice 17. storočia či z kanonických vizitácií Ostrihomskej arcidiecézy, pod ktorú patrili správne jednotky Zvolenskej, Hontianskej a Tekovskej stolice, geograficky sa prekrývajúce s jezuitským účinkovaním v banských mestách terajšieho stredného Slovenska. Lokálne centrá Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici a Banskej Štiavnici zabezpečovali jednak rozsiahlu pastoračnú činnosť v dedinách patriacich pod obe mestské farnosti či vo farnostiach v bezprostrednom okolí, a to z Banskej Bystrice v dedinách Kostiviarska, Kynceľová, Majer, Nemce, Rudlová, Sásová s časťou Andrášová, Tajov, Kordíky, Králiky, Podlavice, Riečka, Ulmanka, Harmanec, Svätý Jakub a z Banskej Štiavnice v dedinách Vindšachta (dnes Štiavnické Bane), Schuttersberg (dnes Banky), Štefultov, Teplá, Žakyl a Kolpach (dnes Banský Studenec),³⁰ jednak na sever od Banskej Bystrice v drevorubačských, uhliarskych a baníckych osadách na južnej strane Veľkej Fatry prostredníctvom misií v Španej Doline, Motyčkách a Starých Horách, t. j. dediny a osady Dolný a Horný Jelenec, Prašnica, Valentová, Rybie, Štubne, Jergaly, Môce, Sliachany, Hanesy, Donovaly, Mišúty, Mistríky, Bully, Bukovec, Piesky, Polkanová.³¹ *Feudum* Prepoštstva Nanebovzatia Panny Márie v Šahách tvorilo viacero dedín, viac či menej vzdialených, a to Domadice, Hokovce, Fedemus (dnes Ipelenské Uľany), Jabloňovce, Pečenice, Hontianske Trsfany, Dolné Plachtince a Tešmák, v ktorých jezuiti rovnako spravovali tamojšie farnosti.³² Tieto dediny situované oproti banským mestám na úrodnejšom juhu predstavovali pre banskobystrické kolégium predovšetkým skvelú potravinovú základňu a cennú vi-

³⁰ Banskostiavnickí jezuiti príležitostne spravovali blízku farnosť ďalšieho banského mesta Banskej Belej. KRAPKA, E. – MIKULA, V.: *Dejiny*, s. 214.

³¹ Pozri vizuálny záznam operovania Spoločnosti Ježišovej v oblasti Španej Doliny a Starých Hôr z roku 1761. Prímási Levéltár Esztergom (ďalej PL Esztergom), *Visitatio Canonica*, Fasc. XI, Lib. 51, *Districtus Superioris Comitatus Zoliensis 1761*, voviazané za s. 495.

³² Pozri napr. komplexnú správu o týchto dedinách z roku 1710; MNL Budapest, MOL, E 152_II._a. Irregestrata, Coll. Neosol., Fasc. 5, Nro 13, *Inutilia Neosolien. Collegii Nro 295*; alebo ich súpis a ocenenie v roku 1773; MNL Budapest, MOL, E 152_I._a. Regestrata, Coll. Neosol., Fasc. 17, Nro 112, *Conscriptio Bonorum Praepositae B. M. V. de Ipoly Ság huxta receptam, et praescriptam Normam Cameralem elaborata*. Zo zachovanej administratívnej korešpondencie je zrejmé, že v dedinách Hontianske Trsfany, Domadice, Pečenice, Jabloňovce a Dolné Plachtince žilo najmä slovenské obyvateľstvo.

nársku oblasť; v roku 1776 sa dostali do správy novozriadenej Rožňavskej diecézy. Paul Shore sa však nielen v kapitole o Banskej Bystrici, ale aj celkovo vo svojej knihe *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* o týchto geografických reláciách vôbec nezmieňuje a často sa sústreďuje na najokrajovejšie, viedenskému centru Rakúskej provincie geograficky či mentálne najvzdialenejšie misijné stanice a individuálne osudy jezuitov na týchto „perifériách“ ako na väčšie lokálne centrá Spoločnosti Ježišovej,³³ v našom prípade reprezentované kolégiom v Banskej Bystrici. Panoramatikejší obraz účinkovania Spoločnosti Ježišovej v rámci širšieho kontextu konkrétneho územia historického Uhorska tak chýba. Ak tento fakt komentuje vo svojej recenzii aj český historik Jakub Zouhar a poznamenáva, že z kritického makropohľadu kniha vôbec neprináša dejiny uhorských jezuitov,³⁴ potom možno dodať, že ani v mikropohľade sa skutočne nejedná v Shoreho kapitole *Jesuits in Banská Bystrica, Kláštor pod Znievom, Sárospatak and Levoča* o dejiny banskobystrických jezuitov.

Globálne a lokálne

Tak, ako chýba Paulovi Shoremu jezuitská makrogeografia či mikrogeografia v rámci ranonovovekého územia bývalého Uhorska, chýba mu aj plastickejší náčrt širšieho socio-politického priestoru: jeho výskum s istou štandardizovanou schémou pre každú lokalitu³⁵ zostáva vo väčšine prípadov ustrnutý na prvotnej pramennej mikrobáze.³⁶ Ako zvlášť upozornil jeden z recenzentov na chýbajúci kontext vzťahu cisárovnej Márie Terézie (1717 – 1780) voči Spoločnosti

³³ Porovnaj definovanie „periférie“ v metodologickej zásadnej práci SUMMERS, D.: *Real Spaces*, s. 194 – 197. Pozri tiež CASTELNUOVO, Enrico – GINZBURG, Carlo: *Centre and Periphery*. In: *History of Italian Art I*, preface by P. Burke, Cambridge : Polity Press, 1994 (prvýkrát publikované v Taliansku ako *Storia dell' Arte Italiana*, Giulio Einaudi Editore, 1979), s. 29 – 112.

³⁴ ZOUHAR, J.: Paul J. Shore, s. 768.

³⁵ Zvláštny záujem Paula Shoreho v prípade konkrétnej lokality je vždy v prameňoch sústredený na čarodejnícke a inkvizíčné procesy, kuriozity a marginálie, osudy Židov, prípadne Turkov, etc.

³⁶ Porovnaj sofistikovanú metodiku mikrohistórie GINZBURG, Carlo: *Microhistory: Two or Three Things That I Know about It*. In: *Critical Inquiry*, tom. 20, Autumn 1993, s. 10 – 35.

Ježišovej, resp. postoja Habsburgovcov k zrušeniu rehole v roku 1773,³⁷ je zároveň zrejmé, že Paul Shore nevenoval dostatočnú pozornosť nielen širšej štruktúre či sieťam jezuitskej geografie, ale ani kontextu politického ukotvenia konkrétnych lokalít a súvislostiam jednotlivých jezuitských centier a oficiálnej Habsburskej moci či cisárskej administratívnej správy.³⁸ Tieto totiž mohli fungovať v rámci Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej a zvlášť bývalého uhorského územia, a to je prípad Banskej Bystrice, na konkrétnych či dokonca jedinečných princípoch. V súčasnosti obvykle používané označenie regiónu stredoslovenských banských miest, vysokovýkonnej hospodárskej oblasti orientovanej na ťažbu zlata, striebra a medi, referuje v ranom novoveku k siedmim mestám historického Uhorska, a to sú už spomínané Banská Bystrica a Banská Štiavnica, a tiež Kremnica, Nová Baňa, Pukanec, Banská Belá a Ľubietová, okolitým banským osadám, cisársko-kráľovským banským komorám, baniam či hutám, viacerým hradom i hradným panstvám, ktoré 1. júla 1548 prešli z pôvodne venného majetku uhorskej kráľovnej Márie Habsburskej (1505 – 1558) do priamej správy jej brata, rímskeho cisára a uhorského kráľa Ferdinanda I. (1503 – 1564).³⁹ Od tohto zlomového dátumu patrili jurisdikčne pod Dolnorakúsku komoru a ranonovovekými prameňmi boli štandardne identifikované ako tzv. „*niederungarische Bergbaustädte*“, t. j. dolnouhorské banské mestá. V období raného novoveku ich vládnuca dynastia Habsburgovcov spravovala priamo na mieste prostredníctvom osoby komorského grófa, ktorého status sa v priebehu 16. storočia vyformoval na významnú inštitúciu, a to Hlavný komorsko-grófsky úrad s veľkými právomocami a širokou územnou pôsobnosťou so sídlom v Banskej Štiavnici. Snahou všetkých panovníkov bolo totiž čo najviac od Uhorskej komory vzdialiť a oddeliť správu stredoslovenských banských miest, a tak sa tam aj vďaka dôslednej personálnej politike už od druhej polovice 16. storočia vytvárala s viedenským cisárskym dvorom úzko prepojená silná sociálna skupina úradníkov, banských a min-

³⁷ PEASE, N.: Narratives, s. 604.

³⁸ Je príznačné, že Paul Shore len minimálne cituje aktuálnu rakúsku literatúru.

³⁹ Detailne pozri VOZÁR, Jozef: Habsburský panovnícky dvor a slovenské baníctvo v 16. – 18. storočí. In: *Historický časopis*. tom. 38, vol. 6, 1990, s. 819 – 843.

covných odborníkov. Títo nielenže zastávali rôzne funkcie v administratívnej jednotlivých banských komôr v Kremnici, Banskej Štiavnici a Banskej Bystrici, ale zároveň sa veľmi flexibilne prepájali so skupinou tamajších majiteľov banských podielov a pomerne rýchlo sa zaradili do komunity miestnych podnikateľských a meštianskych elít, v dnešnej terminológii lokálnych oligarchov.⁴⁰ Až do rakúsko-uhorského vyrovnania v roku 1867 možno chápať banské mestá na strednom Slovensku istým spôsobom ako viedenskú premyselnú kolóniu, počas raného novoveku pohodlne dosiahnuteľnú len v priebehu pár dní.⁴¹ Z tohto dôvodu, a to nielen obrazne, ale aj doslovne, predstavovalo pre stredoslovenskú banskú oblasť počas celého účinkovania jezuitov nielen politické a administratívne, ale aj obchodné či kultúrne centrum hlavné mesto Habsburskej monarchie Viedeň. Tento fakt je potom v značnom protiklade s európskej civilizácii vzdialenými „realms“ či „communities lying along the northern periphery of the Austrian province“, ako ich artikuluje vo svojej knihe *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* Paul Shore.⁴² Ten priamo v texte o Banskej Bystrici len veľmi prvoplánovo, a nie celkom korektne komentuje tamajšie náboženské prostredie, keď hovorí, že „*In the seventeenth century*

⁴⁰ V kontexte „*narratives of adversity*“ Paula Shore je potrebné pripomenúť, že stredoslovenské banské mestá nikdy otvorene s Habsburgovcami nebojovali, a to predovšetkým vďaka primárnemu záujmu oboch strán na hospodárskej výkonnosti a ekonomickej výnosnosti, ktorý zotieral ostré hrany a styčné plochy prípadných sporov. Zvlášť treba zdôrazniť, že stavovské povstania uhorských magnátov neboli v žiadnom prípade organizované či podporované týmito mestami, a tieto boli s povstalcami obvykle vo viac či menej otvorenom konflikte. Porovnaj VOŽÁR, J.: Habsburský.

⁴¹ Napríklad v roku 1596 cestovali banskoštiavnickí meštania z Banskej Štiavnice do Viedne päť dní (pozri BALÁŽOVÁ, Barbara: *Medzi Prahou a Norimbergom, Viedňou a Banskou Štiavnicou. Ulrich Reutter a jeho svet okolo 1600*. Bratislava : Societas historiae artium, 2013, s. 109. V roku 1764 cestoval rímsky kráľ a budúci cisár Jozef II. (1741 – 1790) spolu so svojím bratom princom Leopoldom (1747 – 1792) a princom Albertom Sasko-Tešínskym (1738 – 1822) z Viedne na Vindšachtu, a to aj s rôznorodými stretnutiami a poctami, ktoré absolvovali cestou, tri dni, spätná cesta zo Starých Hôr cez Banskú Bystricu až do Viedne trvala len dva dni, ako uvádza sám princ Leopold, prešli spolu 36 uhorských míľ (t. j. 307 km) za čistý čas cesty sedemnášť hodín. Porovnaj VOŽÁR, Jozef, trans.: *Denník princa Leopolda z cesty do stredoslovenských banských miest roku 1764*. Martin : Osveta, 1990, s. 27 – 31, 100.

⁴² SHORE, P.: *Narratives*, s. 173.

*Lutherans predominated, and unlike in Košice, were still majority over a century after the arrival of the Society.*⁴³ Úplne tým ale ignoruje katolícke *milieu* banskobystrickej cisársko-kráľovskej komory, a rovnako jej politickú, hospodársku, spoločenskú či kultúrnu dominanciu v oblasti a jej prirodzený úzky vzťah k Viedni: členovia Spoločnosti Ježišovej sa usídlili v Banskej Bystrici s podporou Ferdinanda III. práve v komorskom dome a boli Habsburskou správou kontinuálne podporovaní jednak v druhej polovici 17. storočia, jednak v období 18. storočia až do zrušenia rehole v roku 1773. Prví pátri Pavol Hellesfényi a Matej Faber tak neprichádzajú v roku 1648 do protestantmi obsadenej *terra incognita*, ale nadväzujú na tamojšie účinkovanie katolíckeho kňaza Matúša Schlegela [Schlög] v rokoch 1627 – 1647. Samozrejme, Matúš Schlegel bol katolíckym administrátorom hlavne pre zamestnancov cisársko-kráľovských komôr, resp. pre banských odborníkov, ktorí mali katolícke vierovyznanie z domovskej krajiny, napr. Korutánska, Salzburska, Štajerska či Tirolska; katolícka obnova regiónu zaštitená Habsburskou administratívou však nastupuje v stredoslovenských banských mestách už dvadsať rokov pred účinkovaním Spoločnosti Ježišovej. Ako si všimol už historik Vendelín Jankovič (1915 – 1997) pri analýze katolíckej matriky krstných, sobášených a zomrelých založenej Matúšom Schlegelom v roku 1627 v Banskej Štiavnici,⁴⁴ nebol tento katolícky administrátor stredoslovenských banských miest osamotenou postavou tamojšej rekatolizácie: od 30. rokov 17. storočia sa mohol v Banskej Bystrici a v Banskej Štiavnici oprieť nielen o katolíckych farárov niekoľkých dedín v okolí, ale aj o vlastných kaplánov.⁴⁵ V Banskej Štiavnici sa

⁴³ SHORE, P.: *Narratives*, s. 174.

⁴⁴ Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky, Osobný fond Vendelín Jankovič, škatuľa č. 17 (B. Štiavnica), strojopisné komentáre k výpisom z matriky krstných, sobášených a zomrelých v Banskej Štiavnici z rokov 1627 – 1649.

⁴⁵ V matrike označovaní ako „*Capellanus*“ alebo „*Sacellanus*“, prípadne ako „*coadiutore P. Math. Schlögeli*“, a to Michal Agricola, Mikuláš de Wampach, Ján Vogl, Werner Crammatte, Štefan Hipfl, Ján Wüx, Joachim Riess, Michal Ziegler, Adam Schmöcher, a tiež kanonik sv. Augustína Juraj Sartorius, pôvodom z Bavorska. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív Banská Bystrica (ďalej MV SR, ŠA BB), fond Zbierka cirkevných matrik (ďalej ZCM), Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika krstných, sobášených a zomrelých 1627 – 1648*, Banská Štiavnica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika krstných, sobášených a zomrelých 1627 – 1649*.

dokonca viacerí jezuitskí pátri pohybovali už od roku 1627.⁴⁶ Napriek týmto konštatovaniám však bolo v období prvej polovice 17. storočia na strednom Slovensku, kde jednoznačne dominovali protestanti umierneného luterského vyznania, len minimum katolíckych farností. V rámci priestoru Zvolenskej stolice možno medzi ne počítať len dedinu Sielnica⁴⁷ a v širšom geografickom rádiuse dediny blízkej turčianskej prepozitúry, v 17. storočí v rukách Spoločnosti Ježišovej, a svätokrížske panstvo patriace priamo pod Ostrihomské arcibiskupstvo, o čom svedčia katolícke kanonické vizitácie z prvej tretiny 17. storočia.⁴⁸ Prvé fyzické miesta pôsobenia jezuitov tak v Banskej Bystrici, ako aj v Banskej Štiavnici, boli naviazané na prominentné objekty cisársko-kráľovských komôr, v ktorých boli už v prvej polovici 17. storočia zriadené katolícke kaplnky využívané najmä ich zamestnancami. V Banskej Bystrici to bola kaplnka sv. Jána Krstiteľa „*in Superiore Caesarea Domo Neosolii*“, t. j. v komorskom dome na námestí tzv. *Oberhaus*, na ktorú existovala stredoveká základina jedného z predchádzajúcich majiteľov domu ťažiara Michala Königsbergera, a ktorá zakrátko po jeho smrti v súvislosti s nástupom reformácie zostala visieť vo vzduchoprázdne. Obnovila ju až cisársko-kráľovská komora v 20. rokoch 17. storočia. Podľa Königsbergerovho testamentu z roku 1503 mala byť z tejto základiny financovaná v kaplnke sv. Jána Krstiteľa každodenná omša a dokonca aj zvlášť platený farár.⁴⁹ V Banskej Štiavnici získali jezuitskí pátri do svojej správy kaplnku sv. Ignáca z Loyoly⁵⁰ v rozsiahlom objekte

⁴⁶ Podľa matriky tam v rokoch 1627 – 1628 pôsobil jezuitský páter Žigmund Fischer (1582 – 1639), v roku 1630 v jezuitských súpisoch rakúskej provincie neznámy páter Andrej Westermegus a v rokoch 1635 – 1637 páter Andrej Lotz (1601 – 1646).

⁴⁷ Z vyššie spomenutej matriky vyplýva, že v Sielnici boli na katolíckom cintoríne pochovávaní aj zomrelí z Banskej Bystrice, v roku 1636 bol zriadený katolícky cintorín za kaplnkou v tamojšom komorskom dome („*in Neosolii in novo caemiterio penes sacellum sepulta*“).

⁴⁸ *Strigonium antiquum 3. Pázmány Péter egyházlátogási jegyzőkönyvei (1616 – 1637)*. ed. M. Beke, Budapest : Márton Áron kiadó, 1994, s. 35 – 71, 430 – 434.

⁴⁹ JURKOVICH, Emil: Königsberger Mihály. In: JURKOVICH, Emil: *Besztercebánya multjából. Tárcagyűjtemény*. Besztercebánya : A „Hungária“ könyvnyomda nyomása, 1906, s. 15.

⁵⁰ V jej patrocíniu je zjavné pôsobenie jezuitov v Banskej Štiavnici už skôr. Porovnaj pozn. 46.

komorského domu, t. j. sídla Hlavného komorsko-grófskeho úradu na dnešnej Dolnej ulici.⁵¹

Za snahou opätovne obsadiť pôvodné stredoveké farnosti katolíckymi kňazmi, a tiež obnoviť staré farské benefícia, treba hľadať protireformačne aktívnejšie naladených Habsburgovcov po smrti konfesne síce vyhraneného, no nábožensky pomerne tolerantného Rudolfa II. (1552 – 1612), a to najmä Ferdinanda II. (1578 – 1637)⁵² s výraznou asistenciou ostrihomského arcibiskupa a zároveň jezuitu Petra Pázmánya [Pázmaň] (1570 – 1637). Paul Shore však vo svojej knihe *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* len veľmi slabo naznačuje vzťahy Viedne, a to jednak z pozície cisárskeho centra, jednak z pozície centra Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej, a konkrétnych popisovaných regiónov, čím potom veľmi silne vzbudzuje v čitateľovi dojem, že jezuiti „in the eastern peripheries“ konali príliš individuálne, odvážne či až konfliktne.⁵³ V mnohých prípadoch ale konkrétni jednotlivci svojimi činmi len preniesli do lokálneho prostredia oficiálnu náboženskú politiku Habsburgovcov, v turbulentnom období druhej polovice 17. storočia zvlášť intenzifikovanú rímskym cisárom a uhorským kráľom Leopoldom I., pričom práve v tomto období sa na území historického Uhorska dostávali členovia Spoločnosti Ježišovej často do sporov s aktérmi stavovských povstaní uhorských magnátov. Tieto konflikty tak nezriedka odrážali aktuálne krajinské rozloženie politických a vojenských síl.⁵⁴ Vizualnou ilustráciou takejto napätej situácie, v ktorej dočasne dominujúca katolícka strana usilovala o svoju verejnú reprezentáciu a demonštráciu sily po potlačení tzv. Wesselényiho [Vešelényi] sprisahania v rokoch 1669 – 1670, a na

⁵¹ JANKOVIČ, V.: *Dejiny*, s. 55.

⁵² Pozri BROCKMANN, Thomas: *Dynastie, Kaiseramt und Konfession. Politik und Ordnungsvorstellungen Ferdinands II. im Dreißigjährigen Krieg*. Paderborn; München; Wien; Zürich : Ferdinand Schöningh, 2011.

⁵³ Porovnaj príklady zmieňované Paulom Shorem z Banskej Bystrice. SHORE, P.: *Narratives*, s. 175 – 177.

⁵⁴ Základný rámec uhorských dejín v ranom novoveku pozri MRVA, Ivan – DANIEL, David P. – LENGYELOVÁ, Tünde: *Obdobie novoveku*. In: *Krátko dejiny Slovenska*. ed. E. Mannová, Bratislava : Academic Electronic Press; Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 2003, s. 111 – 178 alebo INGRAO, Charles W.: *The Habsburg Monarchy 1618 – 1815*. Cambridge : Cambridge University Press, 1994, s. 53 – 219.

ktorú následne s nie veľkým časovým odstupom reagoval víťazný tábor evanjelikov počas ďalšieho stavovského povstania Imricha Thökölyho [Tököli] (1657 – 1705) v rokoch 1678 – 1686 bola výstavba stĺpa Panny Márie Immaculaty na banskobystričskom námestí v roku 1679⁵⁵ a jeho zrútenie a odstránenie v roku 1682.⁵⁶ Ideovým vzorom či primárnou inšpiráciou pre umiestnenie jasne katolíckeho sochárskeho diela na hlavnom mestskom verejnom priestranstve iniciovaného tamojšou jezuitskou komunitou bolo situovanie rovnakých mariánskych stĺpov napríklad pred mníchovskou radnicou (1636 – 1638), vo Viedni na „*Platz am Hof*“ (1647) alebo aj v Bratislave (1672).⁵⁷ S ohľadom na svoj dramatický osud sa tak stĺp Panny Márie Immaculaty v Banskej Bystrici stal akýmsi ostentatívnym politickým či konfesným bojiskom, miestom vzájomnej konfrontácie dvoch dominantných vierovyznaní v meste a verejného teatrálného „pokonania sa“, na čo bola ranonovoveká spoločnosť prirodzene zvyknutá a nastavená,⁵⁸ pričom našej súčasnej mentalite môže byť táto skúsenosť neprenosná.⁵⁹ Je príznačné, že strhnutie, odstránenie a verejná

⁵⁵ „*Statua B. V. cum gradibus, Cancellis lapideis, et reclinatorio ligneo perfecta fuerunt. Opus pulchrum.*“ (Socha Blahoslavenej Panny so stupňami, kamenou mriežkou a drevenou opierkou boli dokončené. Pekné dielo.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Diarium Residentiae Soc. Iesu Neosolii ab anno 1677 ad 1695* (ďalej *Diarium 1677 – 1695*), záznam zo 14. augusta 1679.

⁵⁶ „*28 Septembris dejecta est Statua B. M. V. in foro per cives urgentibus ipsis oculis apud Tökölum, a quo jam impetraverunt Statuae permansionem Domini Catholici.*“ (28. septembra zhodili mešťania na námestí sochu Blahoslavenej Panny Márie, ale tajne vyjednávali u Thökölyho, u ktorého páni katolíci dosiahli, aby socha bola ponechaná.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Diarium 1677 – 1695*, záznam zo 17. septembra 1682.

⁵⁷ Pre koncept vizuálnej reprezentácie pozri CORETH, Anna: *Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich*. Wien : Verlag für Geschichte und Politik, 1959 a k tomu aktuálnu metodologickú polemiku TELESKO, Werner: *The Pietas Austriaca. A political myth? On the Instrumentalisation of Piety towards the Cross at the Viennese Court in the Seventeenth Century*. In: *The Habsburgs and their Courts in Europe, 1400 – 1700. Between Cosmopolitanism and Regionalism*. eds. H. Karner – I. Ciulisová – B. J. García García (PALATIUM e-Publication 1, 2014) <http://www.courtresidences.eu/index.php/publications/e-Publications/#Volume%201>

⁵⁸ HEIDRICH, Hermann: *Grenzübergänge. Das Haus und die Volkskultur in der frühen Neuzeit*. In: *Kultur der einfachen Leute. Bayerisches Volksleben vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*. ed. R. van Dülmen, München 1983, s. 24.

⁵⁹ Úvahu na tému neprenosnosti historických skúseností pozri BURKE, Peter: *The European Renaissance. Centres and Peripheries*. Oxford : Wiley-Blackwell, 1998, s. 2 – 3.

potupa mariánskeho sakrálneho miesta v roku 1682 bola ako nikdy nezabudnutá ujma banskobystrickej katolíckej strane či priamo tamojším jezuitom v priebehu 18. storočia znovu a znovu pripomínaná, a to nielen prameňmi, ale aj znovuvztyčením stĺpa v roku 1719⁶⁰ či jeho rozsiahlou revitalizáciou a zväčšením v rokoch 1733 – 1736.⁶¹ V roku 1773, v čase rozpustenia Spoločnosti Ježišovej, boli priame fundácie na stĺp Panny Márie Immaculaty vo výške 3988 zlatých 85 denárov.⁶²

Archívy a pramene

Väčšina recenzií Shoreho knihy zdôrazňuje impresívny archívny výskum autora a množstvo spracovaných prameňov, ktoré uviedol na konci knihy pred bibliografiou.⁶³ Ak však zohľadníme rozsiahlosť územia a jednotlivých diskutovaných tém, je archívnych prameňov zúfalo málo, resp. sú prostrediu bývalého horného Uhorska často veľmi vzdialené. Je prirodzené, že „západný“ bádateľ nemal ľahkú úlohu, a to aj odhliadnuc od prvotnej jazykovej bariéry: archiválie k dejinám Spoločnosti Ježišovej na území dnešného Slovenska veľmi

⁶⁰ Na opätovné postavenie stĺpa potvrdil cisár Leopold I. 1500 zlatých z pozostalosti správcu banskobystrického mediarskeho podniku Andreja Kemnitzera (†1693) už v roku 1694 (MNL Budapest, MOL, E 152_II_a. Irregestrata, Coll. Neosol., Fasc. 5, Nro 50), avšak stĺp bol obnovený až v roku 1719. „*erecta in foro est Statua B. M. V.*“ (Na námestí bola vztýčená socha Panny Márie.) EK Budapest, sign. Ab. 94, *Diarium domus Neosoliensis Societatis Jesu*, Tom. I (1719 – 1729), s. 11, záznam zo 4. júna 1719.

⁶¹ „...eine Säule zu errichten, so der ienigen gleiche, welche von denen Rebellen und Neüsohler Lutherischen Bür: eingerissen worden, als welche 52 geometrische schuech hat, mit einer kupfernen und vergoldten Bildnuss der unbefleckten Empfangnus, 4 pyramiden, 4 lampen, hin und wider eingemängten gold, steinern gätter gezieret war, und also zu ersegen Inne beschimpfung, welche der Mutter Gottes durch die gewaltige einweisung ihrer Statuen, als bey welcher angespante Säule zerrissen, widerstehen ist.“ (...vytvoril stĺp, a to taký istý, ako bol strhnutý rebelmi a banskobystrickými luteránskymi mešťanmi, ktorý meria 52 geometrických stôp, a je ozdobený medeným a pozláteným zobrazením Nepoškvrneného počatia, štyrmi pyramidami, štyrmi lampami, tu a tam pozlátenými, i kameným zábradlím, a tak odčiniť potupu Matky Božej, čo sa podarilo terajším slávnostným uvedením jej sochy, a tak stĺp, ktorý bol rozorvaný, je znovupostavený.) MNL Budapest, MOL, E 152_II_a. Irregestrata, Coll. Neosol., Fasc. 5, Nro 54. Compare ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 102.

⁶² MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Regestrata, Coll. Neosol., Fasc. 17, Nro 112, *Recapitulatio Status Activi Collegii Neosoliensis*.

⁶³ SHORE, P.: *Narratives*, s. 313 – 315.

trpia fragmentárnosťou a komplikovanou aktuálnou lokáciou, nie sú totiž sústredené na jednom mieste, a dokonca i reštitúcie pramených materiálov po roku 1989 ešte výskum skomplikovali.⁶⁴ Samozrejme, je veľmi náročné kompetentne posudzovať archívny výskum v kontexte všetkých kapitol knihy *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*, záludnosť stratégie jej autora však možno rozkryť práve na konkrétnom príklade Banskej Bystrice. Paul Shore sa na jednej strane snaží vyvolať v čitateľovi dojem, že jeho práca je postavená striktnie na základe prameňov, no na druhej strane sú dôležité, a v podstate veľmi dobre známe archívne zdroje v knihe v kontexte tvrdení a úvah o Banskej Bystrici vynechané. Autor hneď na úvod kapitoly VIII. *Jesuits in Banská Bystrica, Kláštor pod Znievom, Sárospatak and Levoča* tvrdí, že „the details of life in the smaller Jesuit communities scattered along the furthest northeastern extremity of the Habsburg lands“ sú vynechané z *Litterae Annuae*⁶⁵: toto Shoreho tvrdenie ale nie je celkom pravdivé, a aj keď sa výročné správy Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej objavujú v jeho kapitole ako pramene len minimálne, nám nezriedka poskytnú zásadné informácie k problematike výtvarného umenia a architektúry v kontexte lokálneho centra Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici.⁶⁶ Paul Shore využíva vo svojej publikácii najmä diáriá, kontinuálne, skoro dennodenné záznamy o živote konkrétnej jezuitskej komunity a je pravdou, že tieto lokálne autentické správy sa nedajú nahradiť striktným výberom v *Litterae Annuae*.⁶⁷ Z denníkov ale dost

⁶⁴ Rámcový súpis jezuitských prameňov pre dnešné územie Slovenska pozri KRAPKA, E. – MIKULA, V.: *Dejiny*, s. 446 – 451. Pozri tiež SZILAS, László: Quellen der ungarischen Kirchengeschichte aus ehemaligen Jesuitenarchiven. In: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*. tom. 4, 1972, s. 172 – 189.

⁶⁵ SHORE, P.: *Narratives*, s. 173.

⁶⁶ Porovnaj ich citácie v ďalšom texte.

⁶⁷ Österreichische Nationalbibliothek Wien (ďalej ÖNB Wien), Sammlung von Handschriften und alten Drucken (ďalej HAD), *Litterae annuae provinciae Austriae Societatis Iesu* (ďalej *Litterae annuae*), 1615 – 1771. ARSI, Austr. 132 – 223 (*Litterae annuae provinciae Austriae Societatis Iesu*, ďalej *Litterae annuae*), 1575 – 1768. Pozri HEISS, Gernot: Die „Litterae annuae“ und die „Historiae“ der Jesuiten. In: *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16. – 18. Jahrhundert)*. eds. J. Pauser – M. Scheutz – T. Winkelbauer, Wien : Oldenbourg, 2004, s. 663 – 673. Porovnaj tiež správy rektorov kolégia v Banskej Bystrici rímskemu generalátu evidované v ARSI, Austr. 1 – 18 (*Epistolae Generalium*), 18a Index, 1573 – 1773.

zvlášť vytrháva pomerne kuriózne situácie, niekedy až bizarné a nijako ďalej nekontextualizované,⁶⁸ ako napríklad zmienku o dvoch medviedatách, využitú dokonca ako názov podkapitoly „*Miners and Bear Cubs*“.⁶⁹ Z kritického uhla pohľadu je nutné vyhodnotiť Shoreho metódu spracovania archíválií ako veľmi výberovú a účelovú, skôr zapadajúcu do jeho koncepcie konštruovaných naratívov nepriateľstva, ako podnecujúcu širšiu diskusiu. Denníky jezuitov v Banskej Bystrici sú zachované s malými časovými ruptúrami od roku 1677 do roku 1773 (1779) v ôsmich zväzkoch⁷⁰, pričom každý z nich obsahuje stovky a stovky strán priebežne dokumentujúcich život banskobystrickej jezuitskej komunity a príslušných okolitých misií.⁷¹ Samotní pátri vytvorili niekedy okolo roku 1750 zo starších prameňov rukopis *Synopsis Rerum Memorabilium Collegii S. I. et Parochiae Neosoliensis Ab Anno 1648* (Zoznam pamätných udalostí kolégia Spoločnosti Ježišovej a farnosti Banskej Bystrice od roku 1648), dnes v archíve Rímskokatolíckeho farského úradu v Banskej Bystrici,⁷² v ktorom pokračovali až do roku 1773. Osem denníkov a *Synopsis* vypovedá o rokoch „tučných“, ale aj o rokoch „chudých“ (Gn 41, 1 – 36), o úspechoch, ale aj strastiach a veľmi relativizuje naratív podávaný Paulom Shoreom. Záznamov je totiž tak obrovské množstvo, že z týchto tisícok informácií možno zakaždým vybrať práve tie, ktoré maximálne podporujú interpretačnú stratégiu konkrétneho bádateľa. Paul Shore cituje v poznámkovom aparáte kapitoly o Banskej Bystrici len *Diarium Residentiae Soc. Iesu Neosolii ab anno 1677 ad 1695* a *Diarium Residentiae Soc. Jesu Neosolii ab anno 1760 exeunte* (za roky 1760 – 1768); obe sú aktuálne uchovávané v archíve Rímskokatolíckeho farského úradu v Banskej Bystrici, no zároveň sa tam nachádzajú aj ďalšie tri, autorom necitované zväzky denníkov z rokov 1695 – 1703,

⁶⁸ Tento fakt nekoherentných a z kontextu vytrhnutých marginálnych situácií komentuje vo svojej recenzii PEASE, N.: *Narratives*, s. 604.

⁶⁹ SHORE, P.: *Narratives*, s. 183.

⁷⁰ Je príznačné, že denníky boli vedené po rozpustení Spoločnosti Ježišovej aj napriek striktnému zákazu. BOTEK, A.: *Zrušenie*, s. 2.

⁷¹ Zvlášť vedená *Historia domus* bola podľa prameňov v momente rozpustenia rehole v roku 1773 ostentatívne spálená vtedajším rektorom kolégia. BOTEK, A.: *Zrušenie*, s. 91.

⁷² ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis* (chýbajú roky 1662 – 1675). Tento rukopis Paul Shore prekvapivo necituje vôbec.

1703 – 1718 a 1768 – 1779 i viaceré iné kľúčové rukopisy.⁷³ Neznámymi zostali Paulovi Shoremu aj ďalšie dve diáriá uchovávané v Univerzitnej knižnici v Budapešti (Egyetemi Könyvtár Budapest), a to za roky 1719 – 1729 a 1750 – 1767,⁷⁴ pričom ale viacero iných materiálov k uhorským jezuitským lokalitám vo fondoch knižnice v texte knihy využil; na tieto ako na skvelé pramene zvlášť upozorňuje jeden z recenzentov Shoreho knihy Harm Klueting.⁷⁵ Je zrejmé, že pre Paula Shorea bol v enumerácii denníkov z Banskej Bystrice neznámym aj posledný z rokov 1730 – 1743, pôvodne v Literárnom archíve Slovenskej národnej knižnice v Martine a reštituovaný Rímskokatolíckym biskupským úradom v Banskej Bystrici; z tohto bol vyhotovený mikrofil pre Maďarský národný archív (Magyar Nemzeti Levéltár)⁷⁶ a maďarskými bádateľmi bol v literatúre o jezuitskej školskej dráme aj viackrát citovaný.⁷⁷ Pri zacielení pozornosti na budapeštianske fondy, ktoré boli Paulovi Shoremu snáď najlepšie prístupné vďaka jeho viacnásobným výskumným pobytom v Budapešti je prekvapujúce, že v knihe necituje rozsiahly jezuitský fond z územia bývalého Uhorska v Maďarskom národnom archíve v sekcii Uhorskej kráľovskej komory s označením E 152⁷⁸, a tiež neuvádza ani raz tamojšiu skvelú vizuálnu dokumentáciu k jednotlivým jezuitským lokalitám v sekciách máp a plánov s označením S (Térképtár) a T (Tervtár).⁷⁹ Tieto plány, a to vrátane kolégia v Banskej Bystrici, boli zvyčajne vypracované tesne po zrušení rehole v 70. a 80. rokoch 18. storočia a vypovedajú o finálnej podobe objektov, ktoré jezuiti v

⁷³ Pozri ich citácie v ďalšom texte.

⁷⁴ EK Budapest, sign. Ab. 94, *Diarium domus Neosoliensis Societatis Jesu*, Tom. I (1719 – 1729), Tom. II (1750 – 1767).

⁷⁵ KLUETING, H.: Paul Shore, s. 498.

⁷⁶ MNL Budapest, MOL, X (Másolatok gyűjteménye), X 1862 Jezsuita diariumok, mikrofilm C 206, *Diarium Collegii Neosoliensis Ab Anno 1730*.

⁷⁷ STAUD, Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561 – 1773 II*. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtárának kiadása, 1986, s. 319 – 342. KILIÁN, István: A gergelyezés szokása a 18. században néhány jezsuita iskolában. In: *Mindenek Gyűjtemény I. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. ed. I. Csörsz Rumen, Budapest : ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005, s. 377 – 380.

⁷⁸ MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol. (17 fasciklov s príslušnými indexmi), E 152_II_a. Irregistrata, Coll. Neosol. (9 fasciklov). Z veľkej časti sa ale tento materiál týka prepozitúry Nanebovzatia Panny Márie v Šáhách.

⁷⁹ Vyhľadávanie pozri na <https://maps.hungaricana.hu/hu/>

roku 1773 násilne opustili, a ktoré mala Uhorská kráľovská komora zámer ďalej využívať. V tomto kontexte je kľúčovým komparatívnym prameňom pre poznanie okolností výstavby kostola a kolégia v Banskej Bystrici v rokoch 1693 – 1712, zmieňovanej a komentovanej na dvoch stranách knihy *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* aj Paulom Shoreom,⁸⁰ v slovenskej historiografii umenia doteraz nereflektovaný ideový plán areálu z roku 1693, resp. jeho ďalšie korektúry a aprobácia v Ríme 14. novembra 1694, zachovaný v Archivum Romanum Societatis Iesu v Ríme.⁸¹ V lokálnom prostredí Banskej Bystrice je ďalšia časť dokumentácie k tamojšiemu jezuitskému kolégiu v archíve Rímskokatolíckeho biskupského úradu v Banskej Bystrici. Z komplikovaného obdobia po roku 1948, keď boli v rámci Akcie K a Akcie R rušené mužské a ženské rehole na našom území sa po viacerých peripetiách nakoniec dostali mnohé dôležité pramene do súčasných fondov Literárneho archívu Slovenskej národnej knižnice v Martine: okrem podrobného katalógu kníh banskobystrického jezuitského kolégia z roku 1774⁸² tu možno nájsť tri rozsiahle zväzky *Acta Jesuitarum in Hungaria* za roky 1599 – 1710 a dva zväzky *Catalogi provinciae Austriae S. J.* za roky 1588 – 1717,⁸³ Paulom Shoreom ako pramene

⁸⁰ SHORE, P.: *Narratives*, s. 181 – 182.

⁸¹ VALLERY-RADOT, Jean: *Le recueil de plans d'édifices de la Compagnie de Jésus conservé à la Bibliothèque nationale de Paris. Suivi de l'inventaire du recueil de Quimper par Jean Vallery-Radot et de l'inventaire des plans des archives romaines de la Compagnie, par Edmond Lamalle S. I.* Rome : Institutum historicum S. I., 1960, s. 485 – 486, kat. č. 238. GARMS, Jörg: Überblick über die Schriftquellen zur österreichischen Ordensprovinz im Römischen Ordensarchiv der Jesuiten. In: *Die Jesuiten in Wien. Zur Kunst - und Kulturgeschichte der österreichischen Ordensprovinz der „Gesellschaft Jesu“ im 17. und 18. Jahrhundert.* eds. H. Karner – W. Telesko, Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2003, s. 15.

⁸² AUGUSTÍNOVÁ, Eva – ONDROUŠKOVÁ, Janka: Katalóg Knižnice banskobystrického kolégia a katalógy knižníc banskobystrického biskupstva. In: *Kniha '95 – '96. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry.* ed. M. Domová, Martin : Matica Slovenská, 1998, s. 144 – 147. MESZÁROSOVÁ, Klára: Katalóg jezuitskej knižnice v Banskej Bystrici z roku 1778. In: DOMOVÁ, M.: *Kniha*, s. 148 – 157. Fragment historickej knižnice banskobystrického kolégia je dnes majetkom Rímskokatolíckeho biskupského úradu v Banskej Bystrici a spravuje ho vo svojich fondoch Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici.

⁸³ Slovenská národná knižnica Martin (ďalej SNK Martin), Literárny archív, Rukopisy historických knižníc na Slovensku (ďalej LA, RHKS), *Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1599 usque 1647* (sign. RHKS 1425a), *Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1648*

potenciálne dôležité pre jeho prácu absolútne negované.⁸⁴ Ďalšie, no veľmi fragmentárne zachované zdrojové materiály pre pôsobenie jezuitov na území bývalého Uhorska sú uložené v Rakúskom štátnom archíve vo Viedni (Österreichisches Staatsarchiv Wien). V kontexte dokumentovania histórie banskobystrického kolégia sa tu nachádzajú viaceré donačné listiny členov Spoločnosti Ježišovej pôsobiacich na strednom Slovensku, a to najmä v 18. storočí.⁸⁵ Okrem vlastnej písomnej agendy vedenej a archivovanej členmi Spoločnosti Ježišovej samými o sebe, ďalší možný zdroj poznatkov, a to aj odošobnenejšieho štatistického charakteru pre pôsobenie rehole, ako napr. o jednotlivých spravovaných farnostiach, ich veľkosti a charaktere, o podobe sakrálnych objektov, počte farníkov, či o podobe náboženského života konkrétnej komunity, predstavujú kanonické vizitácie Ostrihomskej arcidiecézy uchovávané v Arcibiskupskom archíve v Ostrihome (Prímási Levéltár Esztergom). Zdrojové, a na ďalšiu komparáciu vhodné údaje o interakciách jezuitov s lokálnym obyvateľstvom, čo možno interpretovať aj ako podstatu publikácie Paula Shoreho, možno získať z matrik krstených, sobášených a zomrelých oboch mestských farností Banskej Bystrice a Banskej Štiavnice vedených kontinuálne od roku 1627, rovnako ako z matrik Španej Doliny vedených od roku 1673 a Starých Hôr, resp. Motyčiek, od roku 1720.⁸⁶ Len k dejinám účinkovania Spoločnosti Ježišovej priamo v Banskej Bystrici sú tak pramene archivované viac ako na desiatke miest, čo už len z primárnych logistických dôvodov nemohol Paul Shore v krátkom čase prípravy knihy obsiahnuť. V rámci sumarizá-

usque 1683 (sign. RHKS 1425b), *Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1684 usque 1710* (sign. RHKS 1425c), *Catalogi provinciae Austriae S. J. 1556 – 1720* (sign. RHKS 1262a). Pozri ŠARLUŠKA, Vojtech: *Inventár rukopisov Literárneho archívu Matice slovenskej. Rukopisy historických knižníc na Slovensku II*. Martin: Matica slovenská, 1995, s. 17 – 18, 53 – 54.

⁸⁴ Trojzväzkový rukopis *Acta Jesuitarum in Hungaria* dokumentuje primárne jezuitské prostredie Trnavy a len okrajovo je venovaný aj ďalším lokalitám, rezidencia v Banskej Bystrici je komentovaná v treťom zväzku, a to v rokoch 1690, 1691, 1692, 1693 a 1695. SNK Martin, LA, sign. RHKS 1425c, *Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1684 usque 1710 III*. s. 76 – 78, 99 – 100, 115 – 117, 131 – 134, 166 – 170.

⁸⁵ Österreichisches Staatsarchiv Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ďalej OeSTA/HHStA), Länderabteilungen (1123 – 1850) (ďalej LA), Klosterakten (1327 – 1842), Jesuiten Wien: Professhaus, fasc. 149 – 152.

⁸⁶ MV SR, ŠA BB, ZCM. Tieto matriky sú prístupné online na www.familysearch.org.

cie a kritickej analýzy nateraz známych a pre bádanie dostupných prameňov nemožno na záver nezmieniť Shoreho umelé kreovanie akejsi tajomnej aury či záhadnosti okolo historickej edície v súčasnosti nedostupného a nelokalizovateľného rukopisu s názvom „*Denník Jesuitov na starých Horách*“.⁸⁷ Jeho vydanie v prvom ročníku *Slovenského letopisu* z roku 1876 bolo pripravené Františkom Víťazoslavom Sasinkom (1830 – 1914), našim domácim historikom s kontinuálnym životným zameriavaním sa na slovacikálne historické pramene, čoho dôkazom je okrem vydaných šiestich ročníkov *Slovenského letopisu* i Sasinkova ďalšia editorská a vydavateľská činnosť.⁸⁸ Ako pripomenul Richard Marsina, v *Slovenskom letopise* sa ocitli zvlášť texty, ktoré boli reflektovaním verejnosti na výzvu Matice slovenskej, aby „*milovníci slovenského národa*“ hľadali, zbierali a na vydanie poskytli staré slovenské listiny, písomnosti a dejepisné pôvodiny, a tak sú s ohľadom na rôznorodé zdroje mnohé uverejnené pramene dnes nezvestné. Rovnako sa mohol František Víťazoslav Sasinek stretnúť s denníkom počas svojho profesijného pôsobenia v rámci Banskobystrického biskupstva na pozícii diecezného archívára, pretože diárium časovo pokrývajúc obdobia 1677 – 1762 je s najväčšou pravdepodobnosťou kronikou Spoločnosťou Ježišovou administrovanej farnosti Starých Hôr. Napriek názvu totiž určite nie je nevšedným či pozoruhodným v slovenčine zaznamenávaným denníkom tamojšej jezuitskej misie, čím mal jej autor podľa Paula Shoreho bezprecedentne porušiť interné nariadenie viesť všetky písomné materiály rehole v latinčine,⁸⁹ a to nielen preto, že podstatná časť správ sa týka bežného, a najmä civilného života farníkov, ale aj z toho dôvodu, že záznamy o kontinuálnej, nezriedka každodennej činnosti v Starých Horách pôsobiacich pátrov sú štandardne zahrnuté do ôsmich diárií jezuitského lokálneho centra v Banskej Bystrici.

⁸⁷ SHORE, P.: *Narratives*, s. 178 – 181. Pozri *Denník Jesuitov na starých Horách*. 1677 – 1762. In: *Slovenský letopis*. tom. 1, vol. 3, 1876, s. 251 – 256. Z denníka Jezuitov na Starých Horách, r. 1677 – 1762. In: *Slovenský letopis*. tom. 1, vol. 4, 1876, s. 322.

⁸⁸ MARSINA, Richard: Franko V. Sasinek ako editor. In: *Franko Víťazoslav Sasinek. Najvýznamnejší slovenský historik 19. storočia*. eds. R. Marsina – P. Mulík, Martin : Matica slovenska, 2007, s. 36 – 43.

⁸⁹ V prostredí stredného Slovenska pokrytým jezuitskou pastoráciou sa v ranom novoveku slovenčina štandardne používala, a to nielen v hovorenom prejave, ale aj v písomnom styku. Samozrejme, to neplatí pre oficiálne dokumenty Spoločnosti Ježišovej.

Konfesie a konverzie

Jednak jezuitské diáriá, jednak už spomenuté kanonické vizitácie zo 17. a 18. storočia vypovedajú aj o tom, aký bol v oblasti stredného Slovenska počet obyvateľov či farníkov, ktorých zasiahlo či dokonca, ktorí profitovali z účinkovania Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici, resp. v Banskej Štiavnici. Tak si možno okrem predstavy o tamojšej geografii vytvoriť aj obraz o charaktere lokálneho sociálneho priestoru a pomerne spoľahlivo v ňom dedukovať rozsah jezuitskej katolíckej obnovy. Pátri Spoločnosti Ježišovej v oboch mestách už od roku 1648 spravovali mestské farnosti a priamo usmerňovali duchovný život katolíckych farníkov v rámci tak kolektívnej, ako aj individuálnej devócie. Podľa súpisu obyvateľov v kanonickej vizitácii z roku 1761 obývalo Banskú Bystricu 4542 ľudí⁹⁰, tento počet zahŕňal tzv. vnútorné mesto, no celá pohronska oblasť v severnej časti Zvolenskej stolice mala vrátane ďalších menších miest a väčších dedín ako Lopej, Brezno, Valaská, Predajná, Dubová, Svätý Ondrej, Lubietová, Lupča, Selce, Radvaň, Poniky, Špania Dolina, Staré Hory a Motyčky 27 445 obyvateľov, z toho 17 546 katolíkov a 9899 evanjelikov luterského vyznania.⁹¹ Pri zacielení pozornosti len na bansko-bystrickú farnosť v roku 1769 bolo v samotnom meste evidovaných 2196 katolíkov a 2572 luteránov, čo, zdá sa, svedčí o miernej luteránskej prevahe, ale v dedinách v správe mestskej farnosti administrovanej jezuitmi bolo v Kostiviarskej 197 katolíkov a 69 luteránov, v Kynceľovej bol tento pomer 6 ku 86, v Majeri 37 ku 138, v Nemciach 28 ku 116, v Rudlovej 30 ku 118, v Sásovej 39 ku 229, v Tajove 283 ku 56, v Kordíkoch boli evidovaných len 115 katolíci, v Králikoch 19 katolíkov a 54 luteránov, v Podlavicích bol pomer 165 ku 289, v Riečke 435 ku 68, v Ulmanke to bolo len 362 katolíkov, v Harmanci 24 katolíkov a 3 luteráni a v Svätom Jakube 150 katolíkov a 31 luteránov, spolu 4094 katolíkov a 3829 luteránov, čo predstavuje vyrov-

⁹⁰ Paul Shore uvádza veľmi podobnú štatistiku obyvateľov vnútorného mesta Banskej Bystrice z roku 1767. SHORE, P.: *Narratives*, s. 174. V stredoslovenských banských mestách neplatí štandardná lineárna krivka nárastu ranonovovekého obyvateľstva, pretože jeho počet rástol a klesal v závislosti na konkrétnej výnosnosti ložísk, táto mala v závislosti na jednotlivých obdobiach rovnako sínusoidný charakter.

⁹¹ PL Esztergom, *Visitatio Canonica*, Fasc. XI, Lib. 51, *Districtus Superioris Comitatus Zoliensis 1761*, nepaginovaný appendix.

naný pomer týchto dvoch konfesií priamo v banskobystrickej farnosti, v ktorej ešte v polovici 17. storočia skoro stopercentne dominovali evanjelici luterského vyznania. Ešte lepší obraz o katolíckej obnove Spoločnosťou Ježišovou podávajú súpisy veriacich v dedinách administrovaných z misií v Španej Doline, Motyčkách a Starých Horách: v Španej Doline bolo v roku 1761 kanonickou vizitáciou zaznamenaných 1470 obyvateľov, pričom všetci už boli katolíckeho vierovyznania⁹², a rovnaká situácia bola vo farnosti Motyčky (103 obyvateľov⁹³), a to vrátane Starých Hôr (407 obyvateľov⁹⁴) a menších drevorubačských, uhliarskych a baníckych osád naokolo, ktoré mali spolu 1965 obyvateľov⁹⁵, všetko Slovákov a katolíkov. Zvlášť táto posledná nezáživná konfesijná štatistika z dolín na južnej strane Veľkej Fatry nad Banskou Bystricou svedčí o tamjšom absolútnom úspechu jezuitov; banskobystriční jezuiti mali teda vo svojej pastoračii 7529 katolíkov, ktorým konkurovalo 3829 luteránov. Jezuitský súpis obyvateľstva vo farnosti Banskej Štiavnice a rovnako pátrami administrovaných blízkyh dedín (Vindšachta, Schuttersberg, Štefultov, Teplá, Žakýl a Kolpach) zahŕňa v 60. rokoch 18. storočia spolu 20 224 obyvateľov, z toho 3747 luteránov a až 16 477 katolíkov.⁹⁶ Dvojica katolíckych mestských farností v stredoslovenských banských mestách sa teda v priebehu jedného storočia vyprofilovala z

⁹² PL Esztergom, Visitatio Canonica, Fasc. XI, Lib. 51, *Districtus Superioris Comitatus Zoliensis 1761*, s. 474.

⁹³ PL Esztergom, Visitatio Canonica, Fasc. XI, Lib. 51, *Districtus Superioris Comitatus Zoliensis 1761*, s. 487.

⁹⁴ PL Esztergom, Visitatio Canonica, Fasc. XI, Lib. 51, *Districtus Superioris Comitatus Zoliensis 1761*, s. 500.

⁹⁵ PL Esztergom, Visitatio Canonica, Fasc. XI, Lib. 51, *Districtus Superioris Comitatus Zoliensis 1761*, s. 504.

⁹⁶ „... etiam conscriptio tum Catholicorum tum Aatholicorum. Censa sunt insimul omnium 20224. Ex his Lutherani 3747. Catholici 16477. Speciatim vero Schemnitzii Catholici 7181. Lutherani 3047. Windschachtae Catholici 6325. Lutherani 50. Schüttersbergae Catholici 385. Lutherani 502. Stefoltoviae Catholici 1619. Luther. 152. Teplae Cathol. 274. in Zsakil Catholici 259. in Kolpach Cathol. 434.“ (...tiež sa spisali katolíci a nekatolíci. Spolu bolo všetkých sčítaných 20 224. Z toho 3747 luteránov, 16 477 katolíkov. Zvlášť v Štiavnici katolíkov 7181, luteránov 3047. Vo Vindšachte katolíkov 6325, luteránov 50, v Schuttersbergu katolíkov 385, luteránov 502, v Štefultove katolíkov 1619, luteránov 152, v Teplej katolíkov 274, v Žakýli katolíkov 258, v Kolpachu katolíkov 434.) EK Budapest, sign. Ab 104, *Historia Residentiae Schemnitziensis Societatis Jesu ab Anno 1649 usque 1772*, s. 371.

malých komunít zamestnancov cisársko-kráľovských komôr v Banskej Bystrici a Banskej Štiavnici na približne 24 000 katolíkov v 60. rokoch 18. storočia. Aj keď to nie je hlavná interpretačná línia tejto štúdie, okrajovo možno zmieniť aj tamojšiu národnostnú štruktúru: Paul Shore síce vo svojej knihe uvádza, že obyvateľstvo Banskej Bystrice pozostávalo z „*Hungarians, Germans and Slovaks*“, ⁹⁷ v oboch prípadoch lokálnych centier stredného Slovenska išlo ale jednoznačne o zmiešané nemecko-slovenské obyvateľstvo tzv. vnútorného mesta, v rozhodovacích procesoch a pozíciách s dominanciou nemeckého elementu udržiavaného počas celého raného novoveku kontinuálnou migráciou zo Západu. Nadväzujúce industriálne predmestia predstavovali viac-menej slovensky hovoriaci priestor. Jezuiti sa na túto situáciu, na území dnešného Slovenska vôbec nie ojedinelú, už v začiatkoch svojho účinkovania adaptovali mechanizmom pastorácie v nemeckom i slovenskom jazyku. V tomto režime sú prameňmi evidovaní v druhej polovici 17. storočia v Banskej Bystrici a okolí vždy misionári a kazatelia pre nemecké, rovnako ako pre slovenské obyvateľstvo. ⁹⁸ Od 70. rokov 17. storočia sú tak rozlišované aj reholou administrované všetky banskobystrické kostoly, v ktorých sa v oboch jazykoch odohrávali kázne či hudobné performancie. Vo všet-

⁹⁷ SHORE, P.: *Narratives*, s. 173.

⁹⁸ Páter Michal Scheffcsik [Šefčík] (1711 – 1788), rektor banskobystrického kolégia v roku 1773, ktorý dlhodobo pôsobil aj ako administrátor malej rezidencie vo Vindšachte v rokoch 1746 – 1768, odkázal 22. novembra 1744 nielen peniaze na nový hlavný oltár tamojšieho kostola, ale aj na zabezpečenie komunity slovenských kazateľov, resp. na slovenské knihy kázní: „...ita ut ex eadem promanans census anno quidem primo in structuram Arae Magno Indiarum Apostolo Sacrae Windschachtae impendatur; reliquis vero annis cedat in juramen alendi secundi Patris, aut si pro hoc alendo aliunde haberetur fundatio, tertii Missionarii in Windschacht pro Natione Slavonica. Quodsi vero Missio ibidem à nobis aliquando deficeret, census ille in subsidium Domiciliorum Supellectili libraria maximè egentium in Ungarn per Praesidem Provinciae levetur, impendaturque in comparationem librorum Sacrorum pro usu Concionatorum cum primis Slavorum.“ (...tak, aby zisk vyplývajúci z tohto zdroja sa použil prvý rok na vystavanie oltára pre veľkého apoštola Indov pre svätýňu vo Vindšachte. V ďalších rokoch nech ide na záväzok živenia druhého pátra, alebo ak sa na jeho vydržovanie nájde základina inde, tak tretieho misionára vo Vindšachte pre Slovákov. A ak by tamojšia misia od nás niekedy odpadla, nech túto daň vyberá provinciál na podporu vybavenie domovov pre najchudobnejších v Uhorsku a nech sa použije na zaobstaranie svätých kníh pre kazateľov predovšetkým slovenských.) OeSTA/HHStA, LA, Klosterakten, Jesuiten Wien: Proffesshaus, fasc. 151, fol. 486.

kých lokalitách stredného Slovenska s početnejším obyvateľstvom, kde pátri Spoločnosti Ježišovej administrovali katolícke farnosti, t. j. Banská Bystrica, Špania Dolina a Staré Hory, Banská Štiavnica a Vindšachta, jezuiti iniciovali aj vznik laických duchovných bratstiev s niekoľkotisíc členmi a opätovne rozlišovaných podľa národnosti⁹⁹, vďaka prameňom evidujeme aj tzv. študijné kongregácie zriadené v rámci oboch jezuitských gymnázií.¹⁰⁰

S vyššie uvedenou administratívnou evidenciou farníkov úzko súvisí samotná rekatolizácia, ktorú v Banskej Bystrici najlepšie dokumentuje dodnes zachovaná *Liber Conversorum Neosolii ab anno 1648* (Kniha konverzií v Banskej Bystrici od roku 1648),¹⁰¹ v ktorej jezuitskí pátri veľmi presne rozlišovali pôvodné vierovyznanie toho-ktorého konvertitu. Jednoznačne najväčšiu skupinu obrátených na katolícku vieru predstavujú evanjelici luterského vyznania, t. j. v zásade domovské obyvateľstvo Banskej Bystrice i bližšieho či vzdialenejšieho okolia. V sumárnych údajoch sú najmä v druhej polovici 17. storočia od luteránov nerozlíšení príslušníci reformovanej cirkvi („*Lutheran. et Calvin.*“), tzv. kalvíni, a v prípade, ak je uvedené konkrétne meno konvertitu a jeho pôvod, často ide o obyvateľov južnejších oblastí, ktorí sa do Banskej Bystrice prisťahovali a v meste natrvalo usídlili. Štatisticky druhú najpočetnejšiu skupinu Spoločnosťou Ježišovou obrátených tak predstavujú tzv. odpadlíci („*Apostatae*“). Nakoniec sa len výnimočne objavajú krsty Turkov („*Turcae baptisati*“),¹⁰² no pod

⁹⁹ Porovnaj vizitáciu Zvolenskej stolice z roku 1761 (PL Esztergom, Visitatio Canonica, Fasc. XI, Lib. 51, *Districtus Superioris Comitatus Zoliensis* 1761, s. 409, 412). Situáciu v Banskej Štiavnici zmapoval Čičo, Martin et al.: 1650 – 1800: Kostol sv. Kataríny v období baroka. In: *Kostol sv. Kataríny v Banskej Štiavnici – klenot neskoréj gotiky na Slovensku*. ed. K. Vošková, Banská Štiavnica : Spolok Banskej Štiavnice '91, 2017, s. 185 – 189.

¹⁰⁰ Archív Rímskokatolíckeho biskupského úradu v Banskej Bystrici, *Liber rationum Congregationis Studiosorum sub titulo B. V. Elisabeth Visitanntis*, [...]. MNL Budapest, MOL, X 1862 Jezuita diariumok, mikrofilm C 205, *Diarium Almae Congregationis Studiosorum*, In *Gymnasio Societatis IESU Schemnicii, sub titulo N Beatissimae Virginis MARIAE Natae Reginae Angelorum Anno a partu Virginis ejusdem, 1732 erectae* [...].

¹⁰¹ ARKFÚ Banská Bystrica, *Liber Conversorum Neosolii ab anno 1648* (ďalej *Liber Conversorum*). Rovnako ako rukopis *Synopsis Rerum Memorabilium Collegii S. I. et Parochiae Neosoliensis Ab Anno 1648*, aj kniha záznamov o konverziách na katolícku vieru je prepisom starších podkladov, ktorý vznikol niekedy okolo roku 1750. Porovnaj pozn. 13.

¹⁰² Takýto záznam sa objavuje v roku 1689, 1690, 1692, 1693, 1697 a 1713. ARKFÚ Banská Bystrica, *Liber Conversorum*, nepaginované.

týmto označením sa nemusia skrývať Osmani ako takí, ale najmä moslimské obyvateľstvo z okupovaných oblastí v dnešnom Maďarsku a na Balkáne, tzv. poturčenci. Rovnako sa len na okraj objavia v knihe konverzií záznamy o obrátení Židov, a to v roku 1715 a 1743, jedného uniata (príslušníka uniatskej cirkvi, neskôr známej ako grécko-katolícka cirkev) v roku 1742 či tzv. rozkolníkov („*Schismatici*“), pričom pod týmto označením dnes rozumieme nezjednotených príslušníkov pravoslávnej cirkvi.¹⁰³ Paul Shore banskobystrickú knihu konverzií necituje a medzi pramenným materiálom využitým v rámci svojho výskumu neuvádza, v texte kapitoly VIII. *Jesuits in Banská Bystrica, Kláštor pod Znievom, Sárospatak and Levoča* upozorňuje len na niekoľko vybraných „exotických“ konverzií, a to „*a four year old “Turkish” girl*“ v roku 1687 a ďalšieho Turka v roku 1688, vyexcerpovaných z *Diarium Residentiae Soc. Iesu Neosolii ab anno 1677 ad 1695*.¹⁰⁴

Upozornenie na tieto konverzie v jezuitskom diárii síce možno chápať ako nástroj v presvedčaní na katolícku vieru a v ostentatívnej prezentácii záujmu a starostlivosti o marginalizované komunity,¹⁰⁵ obraz o rekatolizačných úspechoch Spoločnosti Ježišovej v konkrétnej lokálnej societe to však vôbec nevykresľuje. A tá pozostávala predovšetkým z luteránov: napr. v roku 1715 obrátili banskobystrickí jezuiti 1091 luteránov, štyroch kalvínov, 48 odpadlíkov a jedného Žida.¹⁰⁶ V kontexte konverzií absolútne nepochopenie špecifického drobnohľadu Habsburskej správy nad stredoslovenskými banskými mestami preukazuje Paul Shore vtedy, keď sa v Banskej Bystrici zmieňuje o tamojšej malej židovskej komunite, resp. o Židoch kon-

¹⁰³ ARKFÚ Banská Bystrica, *Liber Conversorum*, nepaginované.

¹⁰⁴ SHORE, P.: *Narratives*, s. 177 – 178.

¹⁰⁵ Porovnaj charakterovo podobné záznamy v Banskej Štiavnici. PÖTZL-MALÍKOVÁ, Mária: Pôsobenie Spoločnosti Ježišovej v Banskej Štiavnici a jeho význam pre podobu a rozvoj barokového umenia v meste (roky 1649 – 1718). In: *ARS*. tom. 39, vol. 2, 2006, s. 131 – 172.

¹⁰⁶ ARKFÚ Banská Bystrica, *Liber Conversorum*, nepaginované. Počtom najväčšie konverzie sú zaznamenané v roku 1676 (1519) a v roku 1715 (1193), čo, samozrejme, súvisí s vtedajšími politickými udalosťami, v iných rokoch je to rôznorodé: sú roky s 541 konvertitmi (1718), ale aj s 8 konvertitmi (1704), po rozpustení Spoločnosti Ježišovej a jozefínskych reformách sa situácia zmenila radikálne, v rokoch 1773 – 1800 je obrátených v každom roku len niekoľko (od 1 do 7).

vertitoch, a ako príklad zmieňuje istého „*Ferdinanda Salomona*“, ¹⁰⁷ pričom uvádza, že „*it cannot have cheered many Jews living in the community to learn that the Jesuit school staged a play in 1669 in which the character of "Peace" was opposed by the sinister "Synagoga."*“ ¹⁰⁸ Židia mali tzv. *Banským poriadkom* z roku 1570, platnou právnou normou pre všetky banské mestá v historickom Uhorsku vydanou rímskym cisárom a uhorským kráľom Maximiliánom II. (1527 – 1576) zakázaný pobyt a podnikanie jednak priamo v mestách, jednak v okruhu siedmich uhorských míľ (t. j. cca 58,5 km) po celú dobu jeho platnosti až do roku 1854. ¹⁰⁹ Viacerí ďalší Habsburgovci tento zákaz v nasledujúcich storočia opätovne pripomínali a potvrdzovali, ako napríklad Leopold I., ktorý vydal 23. januára 1693 nariadenie dodržiavať *Banský poriadok* v tomto bode pod trestom smrti, čo mestská rada Banskej Bystrice vzala oficiálne na vedomie 6. septembra 1695. Ba dokonca, oficiálne regule upravovali nielen pobyt, ale i prechod Židov cez priestor banských miest, kedy bolo predpísané a nutné hlásiť

¹⁰⁷ Originálna citácia znie: „*Ferdinandus Salamon, olim Haebraeus, nunc Christianus et Catholicus bonus Ciois Neosoliensis conditione quaestor, obtulit pro Ecclesia nostra flo: Rh: 1. den: 40.*“ (Ferdinand Salamon, kedysi Žid, teraz kresťan a katolík, dobrý banskobystrický mešťan, povolaním kvestor, daroval pre náš kostol 1 rýnsky florén a 40 denárov.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Liber benefactorum Templi Slavonici* (ďalej *Liber benefactorum*), s. 10. Ferdinandus Salamon venoval donáciu jezuitskému kostolu, nie kostolu Svätého Kríža, ako uvádza Paul Shore. Názov manuskriptu *Liber benefactorum Templi Slavonici* je doplnený pravdepodobne dodatočne, z jeho kritickej analýzy totiž vyplýva, že donácie sa týkajú jednak banskobystrického jezuitského kostola označeného ako „*Templo nostro*“, jednak kostola Svätého Kríža označeného ako „*Ecclesia S. Crucis*“ alebo ako „*Templo Slavonico*“, niekoľkokrát sa objavujú aj donácie určené pre špitálsky kostol sv. Alžbety.

¹⁰⁸ SHORE, P.: *Narratives*, s. 177. Pozri JURKOVICH, Emil: Egy színlap 1669-ből. In: *Századok*. tom. 33, vol. 6, 1899, s. 533 – 536. Personifikácia Synagógy bojujúcej s alegóriou Mieru však v divadelnej hre z roku 1669 zjavne nesmeruje k štruktúrovaným ikonografickým referenciám stredovekého umenia k Židov, ale pravdepodobnejšie k protestantom. V tomto kontexte sa v inej svojej práci z roku 2013 koriguje aj Paul Shore. Pozri SHORE, P.: *Counter-Reformation Drama*, s. 361. K stredovekej ikonografickej koncepcii Synagógy v kresťanskom umení pozri ROWE, Nina: *The Jew, the Cathedral and the Medieval City. Synagoga and Ecclesia in the Thirteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s. 40 – 78.

¹⁰⁹ NIŽŇANSKÝ, Eduard – LÓNČIKOVÁ, Michala: *Dejiny židovskej komunity v Banskej Bystrici*. Banská Bystrica: Židovská náboženská obec so sídlom v Banskej Bystrici, 2016, s. 5 – 6.

sa príslušným stoličným úradníkom a Židia dostali na čas pohybu v zakázanom priestore prideleného hajdúcha ako eskortu. Isté uvoľňovanie týchto striktných predpisov možno zaznamenať až v 40. rokoch 19. storočia, no podľa oficiálnych záznamov až do roku 1860 v meste Banská Bystrica trvalo žiadna židovská rodina nežila.¹¹⁰

Priestory a príjmy

Do akej podoby sa vyvinulo jezuitské účinkovanie od správy miniatúrnej katolíckej farnosti sv. Jána Krstiteľa, resp. sv. Františka Xaverského¹¹¹ v Banskej Bystrici je zrejmé z doteraz neznámeho vizuálneho dokumentačného záznamu tamojšieho jezuitského kolégia v momente rozpustenia rehole pápežským *breve* Klementa XIV. V roku 1773 vlastnili jezuiti v Banskej Bystrici kolegiálnu budovu na námestí vybudovanú spolu s kostolom sv. Františka Xaverského na parcele tzv. *Oberhausu* v rokoch 1693 – 1712, podobu tohto rozsiahleho objektu spolu s farským dvorom na zachovanej polovici Köni-gsbergerovho domu zaznamenal miestny murársky majster pôvodom z Viedne Peter Grossmann (cca 1745 – 1793)¹¹² 17. apríla 1774.¹¹³

¹¹⁰ NIŽŇANSKÝ, E.: – LÔNČÍKOVÁ, M.: *Dejiny*, s. 10.

¹¹¹ Z prameňov nie je celkom zrejmé, kedy sa zmenilo patrocínium kaplnky, pravdepodobne už s príchodom jezuitov do Banskej Bystrice.

¹¹² K jeho osobe pozri HUSÁK, Vladimír: Neznáme barokové staviteľstvo z produkcie stredoslovenských erámných banských komôr. In: *Zlatá a strieborná cesta cisára Františka Štefana Lotrinského po stredoslovenských banských mestách. Die goldene und silberne Reise des Kaisers Franz Stephan von Lothringen in die mittelslowakischen Bergstädte*. eds. E. Kowalská – M. Čelková, Banská Štiavnica; Bratislava : Slovenské banské múzeum; Historický ústav SAV, 2001, s. 209 – 226. Na základe prameňov možno k nemu doplniť aj ďalšie biografické údaje: „*Petrus Grosman Viennensis factus hic civis, Murario Magister*“, syn viedenského murárskeho majstra Matthiasa Grossmanna, sa oženil v Banskej Bystrici 17. júla 1769 s dcérou miestneho murárskeho majstra Jána Juraja Fridricha. Pozri MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika sobášnených 1761 – 1779*. Manželskému páru sa v rokoch 1770 – 1782 narodilo šesť detí. Pozri MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika krštených 1767 – 1805*. Peter Grossmann zomrel v Banskej Bystrici 7. novembra 1793 vo veku 48 rokov. Pozri MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika zomrelých 1780 – 1841*. Je veľmi pravdepodobné, že Peter Grossmann patrí k ďalším doloženým staviteľom, bratom rovnakého priezviska, pôsobiacim vo Viedni a na území historického Uhorska, a to Joseph Grossmann (1747 – 1785), Leopold Grossmann (1739 – 1791) a Matthias Grossmann. Pozri BUZÁSI, Enikő: *Források a magyarországi, érdelyi, valamint magyar megrendelésre dolgozó külföldi művészek bécsi*

[obr. 1] Profesionálne zameranie zhmotnené v Grossmannovom pláne vypovedá o podobe kolegiálneho kostola (len veľmi voľne a viac ideovo ako formálne) odvodeného od rámcovej schémy rímskeho kostola Il Gesù, naň nadväzujúceho štvorpodlažného kolégia na pôdoryse písmena L a s jednoznačnou lokalizáciou domácej kaplnky, refektára, kuchyne, oddeleného priestoru pre chorých („*Krankhe Zimmer*“) so samostatnou kaplnkou gymnázia s divadelnou sálou („*Kommödy Haus*“) dostavaným v roku 1765,¹¹⁴ a tiež s pokračujúcim hospodárskym dvorom a príslušnými hospodárskymi priestormi (šopy, chlievy a stajne), formálnou a zeleninovou záhradou a nakoniec ovocným sadom až po rieku Hron. Zachovaná polovica tzv. *Oberhausu* s priamym prechodom na bočnú emporu kostola slúžila ako fara, táto budova bola komplexne opravená v roku 1750.¹¹⁵ Na podrobnom nákrese je špecifikovaný aj vlastnícky vzťah k parcele: táto je pozdĺžne rozdelená na dve časti, pričom jedna bola v roku 1774 v spoluvlastníctve mesta a Uhorskej kráľovskej komory, a druhá vo vlastníctve mesta a cisársko-kráľovskej banskej komory. Vizualnú správu o banskobystrickom kolégiu z roku 1774 možno doplniť aj inventárom jeho majetku z roku 1773: okrem objektov zaznamenaných Petrom Grossmannom vlastnili jezuiti rozsiahlu a dobre udržiavanú záhradu v blízkych Štiavnickách v cene asi 1000 zlatých,¹¹⁶ Prepošstvo Nanebovzatia Panny Márie v Šahách,¹¹⁷ rôzne

akadémiai tanulmányaihoz (1726 – 1810). Budapest : MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, 2016, s. 136, 293.

¹¹³ MNL Budapest, MOL, S (Térképtár), sign. S 12 – Div. IX – No. 173.

¹¹⁴ ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 106.

¹¹⁵ „Anno 1750. Cubiculum R. P. Rectoris in Caesarea Domo vulgo Oberhaus Camerae sumptibus eleganter instauratam, quam domum 100 jam annis nostri incolunt. Posita nova fornax, porta amplior, elatiorque facta: abjecta tigna in Superiori tabulato, quae jam 300 annorum aetatem tulerunt.“ (Rok 1750. Na náklady komory bola elegantne vybavená spáľňa ctihodného pátra rektora v cisárskom dome ľudovo zvanom *Oberhaus*, ktorý naši obývajú už sto rokov. Postavila sa nová pec, urobil sa väčší a vznešenejší vchod. Odstránili sa drevené hrady na hornom poschodí, ktoré mali už tristo rokov.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 103.

¹¹⁶ Túto záhradu daroval 1. júna 1650 kolégiu správca banskobystrickej cisársko-kráľovskej komory Wolfgang Ochs von Sonnau. MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 7, Nro 25. V roku 1686 v nej jezuiti postavili domček pre záhradníka a letnú jedáleň určenú na rekreáciu členov kolégia: „*Aestate Neosolii horto suburbano accessit nova domus pro Hortulani habitatione, et pro nostris ad recreationem*

kostolné fundácie spolu vo výške 45 133 zlatých 33 1/3 denára,¹¹⁸ benefíciá banskobystrickej fary,¹¹⁹ právo výčapu, interiérové zariadenie kostola a kolégia, knižnicu s 3978 zväzkami¹²⁰ či hotovosť vo výške 44 000 zlatých, *Summa Interimalis* (medzisúčet) *Capitalia* (majetok)

euntibus refectoriam. Et hoc ex benevolentia potissimum Illustrissimi Domini Cammergraffii: cuius aedificii lapis fundamentalis solemniter positus fuit eo die, quo ad vesperam fausta nova receptae Budae advenere, ut chronostico sequenti hoc coeptum Aedificium annotet eo die qVo faVsta noVa reCeptae BVDae NeosoLIVM VenerVnt.“ (V lete pribudol v záhrade v Banskej Bystrici nový dom ako bydlisko záhradníka a pre našich na oddych a načerpanie nových síl na cestách. Stalo sa to najmä vďaka dobrej vôli najjasnejšieho pána komorského grófa [=Johann Andreas Viechter de Grub]. Základný kameň tejto budovy bol slávnostne položený v ten deň, keď k večeru prišli šťastné noviny o znovudobytí Budína, ako naznačuje chronostikon o započatí stavby v ten deň, qVo faVsta noVa reCeptae BVDae NeosoLIVM VenerVnt [Keď prišli do Bystrice šťastné noviny o znovudobytí Budína, 1686].) ARSI, Austr. 146 (*Litterae Annuae* 1686), fol. 89^v. V roku 1726 tam postavili pre pátrov úplne nový objekt: „Anno 1726. Nova domus Nostrorum relaxationi servitura in horto suburbano à fundamentis aedificata.“ (Rok 1726. Bol vybudovaný od základu nový dom, aby slúžil našim na oddych v predmestskej záhrade.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 101. Porovnaj tiež JURKOVICH, Emil: A Styavniciska-fürdő és telek története. In: JURKOVICH, E.: *Besztercebánya*, s. 49 – 56. Stavba takýchto rekreačných objektov s názvom *Villa* alebo *Tusculum* mimo mesta bola pre Spoločnosť Ježišovu pomerne obvyklá. Pozri NISING, Horst: „...in keiner Weise prächtig“ Die Jesuitenkollegien der süddeutschen Provinz des Ordens und ihre städtebauliche Lage im 16. – 18. Jahrhundert. Petersberg: Imhof, 2004, s. 53.¹¹⁷ Z nehnuteľností bola napr. dvojpodlažná budova v Šahách („*habetur Castellum sive Residentia duarum contignationum*“) ocenená na 38 752 zlatých 22 denárov a trojpodlažná budova v Pečeniciach („*In hac Possessione habetur Castellum trium contignationum*“) na 11 135 zlatých 84 1/2 denára. MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 17, Nro 112, *Conscriptio Bonorum Praepositae B. M. V. de Ipoly Ságj juxta receptam, et praescriptam Normam Cameralem elaborata*.

¹¹⁸ MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 17, Nro 112, *Recapitulatio Status Activi Collegii Neosoliensis*. Jedna z najvýznamnejších fundácií bola základina miestodržiteľa cisára Ferdinanda I., krajinského sudcu a palatína Alexeja I. Thurza (1490 – 1543) prenesená z Levoče na banskobystrických jezuitov v roku 1666 a definitívne potvrdená v roku 1755. MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 8, Nro 41. Pozri KATONA, Tünde: Levočská základina Thurzovcov. In: LENGYELOVÁ, Tünde et al., *Thurzovci a ich historický význam*. Bratislava: Pro Historia, 2012, s. 109 – 115.

¹¹⁹ V roku 1773 boli tieto dôchodky vo výške 1729 zlatých 14 gracijarov zložené: 1. z príspevku mesta; 2. z príspevku banskobystrickej cisársko-kráľovskej komory; 3. z príspevku krennickej cisársko-kráľovskej komory; 4. z benefícií sv. Alžbety; k tomu ďalej 98 meríc obilia, 220 funtov soli, 56 metrov sena a 150 siah dreva. BOTEK, A.: *Zrušenie*, s. 73–74.

¹²⁰ AUGUSTÍNOVÁ, E. – ONDROUŠKOVÁ, J.: Katalóg. MESZÁROSOVÁ, K.: Katalóg. Je pozoruhodné, že knižnica kolégia bola financovaná aj z fundácie pátra Gabriela Hevenesiho (1656 – 1715) z 18. mája 1713 vo výške 1000 zlatých, z ktorých sa ročne malo použiť 6%. MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 8, Nro 15.

„Opus pulchrum“. Pôsobenie Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici (1648 – 1773) ...

vo výške 430 560 zlatých 15 1/2 denárov a *Interusura* (úroky) vo výške 18 719 zlatých 2 19/24 denárov.¹²¹

Patróni a donátori

Metodologicky nadväzujúcim typom ilustrácie úspešnosti jezuitského účinkovania a katolíckej obnovy v prostredí stredoslovenských banských miest je, a to v kontexte predchádzajúceho odstavca analyzujúceho nákres areálu patriaceho Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici, architektúra a výtvarné umenie v spojitosti s rehoľným kostolom zasväteným jezuitskému misionárovi sv. Františkovi Xaverskému.¹²² Takto zadefinovaný prístup snáď možno považovať za objektívnejšie hodnotiteľné kritérium ako subjektívny výber prameňov Paulom Shoreom, ktorý si dokonca trúfol napísať: „*Not that there*

¹²¹ MNL Budapest, MOL, E 152_I._a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 17, Nro 112, *Recapitulatio Status Activi Collegii Neosoliensis*.

¹²² Problematike vzťahu jezuitov k architektúre a výtvarnému umeniu na strednom Slovensku bolo venovaných v poslednom čase viacero publikácií a štúdií, no zacielených predovšetkým na prostredie Banskej Štiavnice a s istým dlhom voči Banskej Bystrici, ktorý sa snaží splatiť aj autorka tejto štúdie. Porovnaj PÖTZL-MALÍKOVÁ, M.: Pôsobenie, s. 131 – 172. BALÁŽOVÁ, Barbara: Zabudnutý mecén barokového umenia stredoslovenských banských miest Jozef Andrej Wenzl barón von Sternbach. In: *ARS*. tom. 39, vol. 2, 2006, s. 173 – 184. BALÁŽOVÁ, Barbara: Az alsó-magyarországi bányavárosok művészettéhez: Joseph Andreas Wenzl von Sternbach mecénatúrája. In: *Művészettörténeti Értesítő*. tom. 55, vol. 1, 2006, s. 125 – 144. SYNCÁKOVÁ, Patrícia: *Kalvária v Banskej Štiavnici. Umelecko-historická monografia*. Magisterská diplomová práca. Bratislava : Filozofická fakulta UK, 2009). CHMELINOVÁ, Katarína: Katolícka obnova a podoba jej umeleckého mecenátu. In: *Industriálna krajina? Stredoslovenské banské mestá v 16. – 18. storočí*. ed. K. Chmelinová, Bratislava : Slovenská národná galéria, 2010, s. 81 – 85. BALÁŽOVÁ, Barbara: Zwei Tiroler in den slowakischen Bergstädten. Joseph Andreas Wenzel Freiherr von Sternbach (1694 – 1734) und Michael Anton Räsner (um 1669 – 1746). In: *Bergbau und Kunst. Teil 1: Bildende Künste. Architektur, Grafik, Malerei, Glasmalerei etc.* 9. Internationaler Montanhistorischer Kongress Sterzing/Schwarz/Hall in Tirol 2010. *Ta-gungsband*. eds. W. Ingenhaeff – J. Bair, Hall in Tirol; Wien : Berenkamp, 2011, s. 13 – 44. BALIX SYNCÁKOVÁ, Patrícia: Emblémy od Antonia Vanossioho na Kalvárii v Banskej Štiavnici, príklad jezuitskej učenej zbožnosti. In: *Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach 2010*. eds. I. Gojdič – B. Kubová, Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2011, s. 48 – 55. MEDVECKÝ, Jozef: *Anton Schmidt (1713 – 1773). Život a dielo barokového maliara*. Bratislava : Societas historiae artium, 2013, s. 47-63. BALÁŽOVÁ, Barbara: *Zlatníctvo stredoslovenských banských miest v ranom novoveku. Majstrovský objekt – životná investícia – elitná reprezentácia*. Bratislava : Societas historiae artium, 2016, s. 160 – 174. ČÍČO, M.: 1650 – 1800, s. 179 – 259.

ever had been much wealth or opportunity for cultural pursuits in this region. Indeed Banská Bystrica comes across in these records as a much more rustic and unpolished community than many of the places where the Society established schools. One day in April, 1693 the local count presented the Father Superior with two bear cubs, for what purpose is not clear.”¹²³ Samozrejme, že krátka správa o dvoch medvediatách skvelo zapadá do Shoreho konceptu vzdialených, exotických a nebezpečných končín, avšak bola Banská Bystrica skutočne priestorom na okraji či dokonca svetom za okrajom – „*hic sunt ursi*“ – bez kultúry a umenia? Vo svojej knihe *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* Paul Shore prekvapivo komentuje, ako jedno z mála architektonických diel vôbec, výstavbu jezuitského kolegiálneho kostola zasväteného sv. Františkovi Xaverskému v Banskej Bystrici, a to zrejme na mieste stredovekej kaplnky sv. Jána Krstiteľa na parcele tzv. *Oberhausu*. Podoba tejto staršej kaplnky, prípadne jej adaptácia jezuitmi po polovici 17. storočia známa nie je, písomné pramene ale prinášajú z tohto obdobia prekvapujúcu a v dejinách umenia doteraz neznámu informáciu, že v roku 1668 bol v kaplnke dokončený nový hlavný oltár vďaka daru Márie Széchy [Séči] (1610 – 1679) vo výške 225 zlatých, čím sa zavŕšilo dielo započaté jej zosnulým manželom a uhorským palatínom Františkom Wesselényim [Vešeléni] (1605 – 1667).¹²⁴ Ten zomrel na blízkom Ľup-

¹²³ SHORE, P.: *Narratives*, s. 183. Presná citácia znie: „*Duo catuli ursae à Domino Comite Patri Superiori donati sunt.*“ (Pán gróf daroval pátrovi superiorovi dve medvediatá.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Diarium 1677 – 1695*, záznam z 5. apríla 1693. Darovanie medvedích mláďat cisárskym vojenským komisárom Ferdinandom Caraffom nie je celkom uchopiteľné, z ďalšieho záznamu o niekoľko mesiacov je zrejmé, že ani samotní jezuiti nevedeli, čo s nimi majú urobiť. „*Ursus donatus à Domino Comite Caraffa missus est in Peccenez per occasionem qua hodie inde avecta fuere vina, quia ferocire incipiebat.*“ (Medveď darovaný pánom grófom Caraffom bol poslaný do Pečeníc pri tej príležitosti, že sa odtiaľ dnes vyviezlo víno, pretože začal byť divoký.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Diarium 1677 – 1695*, záznam z 13. júla 1693. K fenoménu medveďa v stredovekej a ranonovovekej spoločnosti pozri PASTOUREAU, Michel: *L'Ours. Histoire d'un roi déchu*. Paris : Seuil, 2007.

¹²⁴ „*In Neosolio Residentiae templo ara summa ab Illustrissima Domina comitissa Szeziana defuncti Palatini Francisci Wesseleny coniuge perfecta est. Quod enim ille morte praeventus perficere non potuit, haec supplevit ducentorum et viginti quinque florenorum impendio, paribusque propemodum expensis variorum liberalitate sacra aucta synthesis.*“ (V chráme banskobystrickej rezidencie bol dokončený najvyšší oltár paňou grófkou Széchy, manželkou palatína Františka Wesselényiho. Čo totiž on nemohol pre náhlu smrť

čianskom hrade 27. marca 1667 a následne z jeho majetku získali banskobystrickí jezuiti prostredníctvom osobného spovedníka cisára Leopolda I. Filipa Müllera (1613 – 1676) dokonca akúsi mimoriadne vzácnu monštranciu.¹²⁵ V závere svojho života síce sprisahaneц a *spiritus movens* jedného z povstaní uhorských magnátov proti Habsburgovcom, tzv. Wesselényiho sprisahanie v rokoch 1669 – 1670, no stále presvedčený katolíк František Wesselényi prezentoval týmito donátorskými gestami svoj hlbší vzťah k jezuitom, prameniáci už zrejme z jeho konverzie na katolícku vieru počas štúdií na Trnavskej univerzite;¹²⁶ priamo banskobystrickú rezidenciu i jej kaplnku, zdá sa, pravidelne počas života navštevoval.¹²⁷ Nezanedbateľná musela byť i rola jeho brata Mikuláša Štefana Wesselényiho (1608 – 1666), jezuitu, pôsobiaceho na výrazných a určujúcich postoch v rámci štruktúr Spoločnosti Ježišovej na dnešnom území Slovenska, a to v Trnave, Bratislave, Košiciach či Trenčíne, ktorý zomrel príznačne v Banskej Bystrici 4. februára 1666.¹²⁸ Negovaním viacerých prameňov

dokončiť, doplnila výdavkom dvestodvadsaťpäť florénov, liturgické vybavenie bolo zveľadené takmer rovnakými výdavkami vďaka štedrosti rôznych darcov.) ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 065, *Litterae annuae* 1668, s. 159.

¹²⁵ „2^a Feria proxima post Dominicam 1717 Laetare. Fessione sua coram Capitulo Scepusiensi elicitia mediante Emericus Csernyak Soc. Jesu Concionator intuitu Cujusdam Monstrantiae praetiosae, Aquilam Imperialem referentis, post mortem Francisci Vesselényi Possessoris ejusdem per patrem Philippum Miller Soc. Jesu Confessarium Aulicum pro Residentia Neosoliensi à Leopoldo Imperatore Impetratae, ex auditu attestatur.“ (Druhý deň po nedeli Laetare, t. j. 4. pôstna nedeľa, 1717. Prostredníctvom ústneho prehlásenia pred Spišskou kapitulou svedčil podľa počutia Imrich Csernyak, kazateľ Spoločnosti Ježišovej, ohľadom akejsi vzácnjej monštrancie s ríšskou orlicou, ktorú po smrti jej vlastníka Františka Wesselényiho získal pre banskobystrickú rezidenciu cisár Leopold I. prostredníctvom pátra Spoločnosti Ježišovej Filipa Müllera, dvorského spovedníka.) MNL Budapest, MOL, E 152_I._a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 7, Nro 24.

¹²⁶ Porovnaj reprezentatívnu trnavskú univerzitnú tézu Wesselényiho synovca Gašpara Széchy (+1663) s oslavou hrdinstiev Františka Wesselényiho. Pozri GALAVICS, Géza: Thesenblätter ungarischer Studenten in Wien im 17. Jahrhundert. Künstlerische und pädagogische Strategien. In: KARNER, H. – TELESKO, W.: *Die Jesuiten*, s. 118, 127, kat. č. 4.

¹²⁷ „Anno 1657. Regni Palatinus titulus Franciscus Vesseleni cum conjuge saepius per annum in Sacello nostro paenitentem se sistit, et dein in refectorio nobiscum prandio refecti.“ (Rok 1657. Titulovaný kráľovský palatín František Wesselényi sa často počas roka spolu s manželkou zastavil v našej kaplnke ako kajúcnik a potom sa v refektári spolu s nami naraňajkovali.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 94.

¹²⁸ LUKÁCS, L.: *Catalogi* 2., s. 788. Pozri tiež EK Budapest, sign. Ab 139, *Epistolae et Elogia Defunctorum Societatis Jesu* III., s. 66 – 67.

Paul Shore veľmi paušálne tvrdí, že „*the social organisation of Banská Bystrica was relatively free from the domination of even minor nobility, something that might have given Jesuit schoolmasters pause, since a major tactic of the Society's program of spreading its schools throughout a region was to enlist local nobles as students and patrons, and ultimately to try to recruit from their ranks.*“¹²⁹ Toto tvrdenie ale nie je korektné: v priestore stredného Slovenska sa, samozrejme, pohybovala aj šľachta, a to buď oficiálni reprezentanti cisárskej administratívy, t. j. komorskí grófi a úradníci operujúci priamo na mieste a kontinuálne Spoločnosť Ježišovu podporujúci, ako napríklad hlavný komorský gróf Johann Andreas Joanelli de Telvana [Giovanni Andrea Giovannelli] (1618 – 1673) pôvodom z Gandina (Bergamo) a od roku 1668 benátsky patricij, v úrade v rokoch 1663 – 1673,¹³⁰ či traja hlavní komorskí grófi pôvodom z Tirolska, a to Johann Andreas Viechter von Grub, v úrade v rokoch 1680 – 1693, Albert Ludwig Thavonath von Thavon (1640 – 1719), v úrade 1693 – 1717 s ruptúrami počas Rákóczyho [Rákoci] povstania, a Joseph Andreas Wenzl von Sternbach (1694 – 1734), v úrade 1723 – 1734,¹³¹ a taktiež aj lokálna šľachta udomácnená na panstvách okolo Banskej Bystrice, tzn. mimo priestoru slobodného kráľovského mesta, a nezriedka zastávajúca funkcie v administratíve Uhorskej kráľovskej komory, a to Hontianskej či Zvolenskej stolice.¹³² Ilustratívnym príkladom môže byť osoba Tomáša Benického z Mičinej (1623 – 1701), reprezentanta nižšej šľachty v regióne dlhodobo usídlenej,¹³³ ktorý spolu s manželkou či dokonca *provisorom* banskobystrických jezuitov rôznorodo podporovali, a to jednak konkrétnymi darmi,¹³⁴ jednak finančne.¹³⁵ Jezuiti dokumentovali jednotlivé donácie rôzne: mená spoločensky najvýznamnejších pod-

¹²⁹ SHORE, P.: *Narratives*, s. 175.

¹³⁰ [http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-andrea-giovannelli_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-andrea-giovannelli_(Dizionario-Biografico)/)

¹³¹ ČELKOVÁ, Mária – ČELKO, Mikuláš – GRAUS, Igor: *Portréty komorských grófov a osobností baníctva a hutníctva na území Slovenska v 17. – 19. storočí*. Košice : Zväz hutníctva, ťažobného priemyslu a geológie Slovenskej republiky; Banská agentúra, 2007, s. 46, 52, 56.

¹³² Pozri JANURA, Tomáš – FILLOVÁ, Ľubica – ŠIMKOVIC, Michal: *Vidiecke šľachtické sídla v Zvolenskej stolici*. Liptovský Mikuláš : Spoločnosť Kolomana Sokola, 2016.

¹³³ JANURA, T. – FILLOVÁ, Ľ. – ŠIMKOVIC, M.: *Vidiecke*, s. 65 – 69.

¹³⁴ Najmä rôzne liturgické textílie, ale aj turecký koberec určený na oltárne schody privezený z Budína, maľované oltárne dvere či dokonca dvetisíc šindľov na školskú strechu. ARKFÚ Banská Bystrica, *Liber benefactorum*, s. 1 – 3, 6, 10 – 12, 15.

porovateľov sú zaznamenávané predovšetkým vo výročných správach Rakúskej provincie a v banskobystrických diáriách, desiatky donačných listín, vrátane prepisov darov banskobystrickej farnosti zo 16. a 17. storočia, sú archivované ako samostatný oddiel jezuitskej agendy v Maďarskom národnom archíve v Budapešti¹³⁶ a dary členov rehole sú evidované v Rakúskom štátnom archíve vo Viedni.¹³⁷ V snahe vyvrátiť tvrdenia Paula Shoreho o nepravdom či dokonca nepriateľskom prostredí Banskej Bystrice je relevantným rukopis *Liber benefactorum Templi Slavonici*,¹³⁸ z ktorého možno odčítať rozsah kontinuálnej lokálnej podpory tak kolégia a rehoľného kostola, ako aj slovenského kostola Svätého Kríža a špitálskeho kostola sv. Alžbety v rokoch 1634 – 1741, a to konkrétnymi, menej dôležitými osobami ako napríklad lokálnymi šľachticmi a nobilitovanými mešťanmi, miestnymi obchodníkmi a remeselníkmi, bohatými či chudobnými vdovami, študentmi a nakoniec samotnými členmi Spoločnosti Ježišovej, t. j. celým spektrom banskobystrickej ranonovovekej spoločnosti. Vďaka nim boli kostolné interiéry obohacované hlavne o menšie sochy, obrazy alebo grafické tlače, liturgické náčinie, textilie i knihy, a rovnako sa z týchto donácií platili opravy či údržba chrámov a ich zariadenia.

Nový kostol a kolegiálne budovy

Paul Shore pri interpretácii podoby kostola Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici tvrdí, že: „*The district around Banská Bystrica seems to have been often shorthanded as it is also one of the very few locations in Europe where a Jesuit priest may have been employed as an architect. Father Joannes Häfferl [sic!] is identified as the designer of the church of St. Francis Xavier in the town's main square. Häfferl (1641 – 1705), as far as is known, had no training in any of the visual arts. The problem of identifying*

¹³⁵ „Accessit iis pium Legatum perillustris Domini Thomae Beniczky de Miczina quingentorum Rhenensium: pro quibus, aliisque beneficiis, et munificentissimo Nomine debitas pro modulo suo grates rependeret collegium.“ (K tomu pristupuje zbožný odkaz 500 rýnskych zlatých najjasnejšieho pána Tomáša Benického z Mičinej, za ktoré a za ostatné dobrodenia a najštedrejšiemu menu oplatí kolégium podľa svojich skromných prostriedkov podľzné vďaka.) ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 165, *Litterae annuae 1701*, fol. 65^v.

¹³⁶ MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 8.

¹³⁷ Porovnaj pozn. 85.

¹³⁸ ARKFÚ Banská Bystrica, *Liber benefactorum*. Porovnaj pozn. 107.

the church's designer deepened by the fact that the construction was interrupted for 8 years, during which Häfferl died. It also seems that the church's design did not follow the model of the Society's impressive Trnava church but appears to have had even more austere lines than the Jesuit church in Košice. Perhaps this simple architectural pattern reflects Häfferl's limited experience with architectural design or the lack of any skilled architect to complete the project. Given the lack of emphasis placed on individual attribution of creative works, be they in the dramatic or visual arts, in the Society's records from this period, the execution of the church might have been a collective effort."¹³⁹ Tento odstavec si však vyžaduje v kontexte aktuálneho pramenného výskumu a Paulom Shoreom nepostrehnutej stavebnej typológie banskobystrického kostola veľmi hlbkovú a kritickú analýzu. Osoba, ktorá mala nateraz v publikovanej literatúre kredit autora projektu kolégia či dokonca samotného kostola, bol skutočne superior banskobystrickej rezidencie v rokoch 1695 – 1701 a prvý rektor kolégia v rokoch 1701 – 1705 Ján Häffel¹⁴⁰ pôvodom z Viedne, uvedený v už spomínanom rukopise *Synopsis Rerum Memorabilium Collegii S. I. et Parochiae Neosoliensis Ab Anno 1648* ako „*praecipuus author ac architectus hujus Collegii*.“¹⁴¹ Táto atribúcia je ale, a to aj s ohľadom na diskutabilnú presnosť či autenticitu banskobystrického rukopisu,¹⁴² veľmi sporná, pretože Ján Häffel sa na miestach svojho pôsobenia v rámci Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej, a to Leoben, Graz, Klagenfurt, Judenburg, Traunkirchen, Šoproň a nakoniec i Banská Bystrica, venoval skôr filozofii, rétorike či teológii a s tým spojeným pedagogickým povinnostiam či administratívnym postom.¹⁴³ Z kritického uhla pohľadu je teda viac pravdepodobné, že označenie „*author*“ či „*architectus*“ možno chápať skôr v prenesenom

¹³⁹ SHORE, P.: *Narratives*, s. 181 – 182. Pre tieto tvrdenia uvádza v poznámke nie veľmi odbornú, resp. zastaralú literatúru. Pozri *Súpis pamiatok na Slovensku. Zväzok prvý A – J*. ed. A. Güntherová. Bratislava : Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, 1967, s. 57. PAPCO, Ján: Barok v stredoslovenských banských mestách. In: *Dejiny slovenského výtvarného umenia – Barok*. ed. I. Rusina, Bratislava : Slovenská národná galéria, 1999, s. 62. *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255 – 2000*. eds. Anna Klimová et al., Banská Bystrica : Štátna vedecká knižnica, 2002, s. 66.

¹⁴⁰ Porovnaj pozn. 20.

¹⁴¹ ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 97.

¹⁴² Porovnaj pozn. 13.

¹⁴³ LUKÁCS, L.: *Catalogus generalis I.*, s. 490.

porozumení slova ako toho, za supervízie koho stavba fyzicky vznikala, a kto ju musel finančne zabezpečiť. Pre Jána Häffela by teda bolo vhodnejšie terminologicky zaužívané pomenovanie „*praefectus fabricae*“ alebo „*praepositus fabricae*“ vo význame administratívneho dohľadu nad celou stavbou,¹⁴⁴ a to medzi rokmi 1695 – 1705. Napriek Shoreho odvážnemu tvrdeniu o akejsi lokálnej a z architektonického uhla pohľadu diletantskej práci (tzv. na kolene) pri projektovaní banskobystrického kolégia a kostola však postup pri príprave, schvaľovaní a realizácii tejto stavby rešpektuje štandardné a záväzné jezuitské normy, čoho dokladom je aj zachovaný a v sumáre archiválií už spomenutý ideový plán areálu z roku 1693 s príslušnou korešpondenciou a finálnou aprobáciou celého projektu v Ríme o rok neskôr.¹⁴⁵ Podľa diára z rokov 1677 – 1695 už 23. júla 1693 prišiel z Viedne provinciál, t. j. František Voglmayr [Voglmeier] (1637 – 1713), sprevádzaný skalickým superiorom, t. j. Jánom Fabiankovičom (1653 – 1736),¹⁴⁶ na štvordňovú návštevu Banskej Bystrice, aby pre zamýšľanú stavbu kolégia i s budúcim terciátom zameral pozemok a následne pre ňu pripravil plán.¹⁴⁷ V súčasnosti v Ríme zacho-

¹⁴⁴ NISING, H.: ...in keiner Weise prächtig, s. 48.

¹⁴⁵ ARSI, Austr. 225 (*Fundationes*), fol. 45^r, 51^r – 52^v, 54^r – 54^v, 55^r – 55^v.

¹⁴⁶ Rovnaký proces prípravy novej stavby kostola a kolégia Spoločnosti Ježišovej možno v 90. rokoch 17. storočia dokumentovať aj v Skalici. Pozri VALLERY-RADOT, J.: *Le recueil*, s. 488 – 489, kat. č. 240 – 243. RUSINA, I.: *Dejiny*, s. 412, kat. č. 66 [P. Fidler]. V slovenskej historiografii umenia nateraz chýba sumárne spracovanie architektonických plánov na výstavbu rôznych objektov Spoločnosti Ježišovej na území terajšieho Slovenska. Porovnaj ich spracovanie pre terajšie územie Rakúska FLECKL, Anton: *Die barocken Bauten des Jesuitenordens auf dem Gebiet des heutigen Österreich. Eine Analyse der Pläne der Bibliothèque nationale de France*. Marburg : Tectum Verlag, 2011.

¹⁴⁷ „23^a Venit R. P. Provincialis ad Visitationem hujus Residentiae, simulac ad delineationem, et dimensionem faciendam pro nova fabrica futuri Collegii et Tertioratus. P. Superior ivit illi obviam usque in Teübam, sed incassum; non enim venerat per illam viam, sed ex Santa Cruce, quem hucusque, comitatus est P. Superior Skalicensis. 26^a Dominica 11^a post Pentec: absoluta Visitatione Residentiae, et facta dimensione, et delineatione novae fabrica discessit mane R. P. Provincialis Schemnizium, inde ad bona Peczineczensia, et Sáaghiensiae Praepositurae perrecturus, quem comitatus P. Superior est.“ (23. dňa prišiel ctihodný páter provinciál na vizitáciu tejto rezidencie a zároveň s tým cieľom, aby sa načrtla a rozmerala nová stavba budúceho kolégia a terciátu. Páter predstavený mu vyšiel oproti až po Tajov, ale zbytočne, lebo nešiel touto cestou, ale od Svätého Kríža [dnes Žiar nad Hronom], a sprevádzal ho až sem skalický páter predstavený. 26. dňa, v 11. nedeľu po Letniciach po ukončení vizitácie rezidencie a vykonaní rozmerania a náčrtu novej stavby, odišiel

vaný ideový náčrt tak definuje základné objekty na parcele tzv. *Oberhausu*, a to včítane schematicky zaznamenaného kostola so šírkou 8 siah, t. j. 15,17 m, a dĺžkou 16 siah, t. j. 30,34 m, s pravouhlým presbytériom a naznačenou trojicou kaplniek na každej strane, pričom ale oproti súčasnému stavu práve dlhšia bočná fasáda kostola kopíruje uličnú líniu banskobystrického námestia.¹⁴⁸ [obr. 2] Podľa prvotnej idey mala byť vedľa presbytéria kostola na evanjeliovkej strane umiestnená sakristia a nad ňou chór prístupný z vonkajšej strany točitým schodiskom. V tej istej výškovej úrovni mala na kostol nadväzovať pomerne dlhá a úzka budova kolégia v tvare písmena L, a to najskôr jednotlivými triedami gymnázia (1. Parva; 2. Principia; 3. Gramatica; 4. Syntaxis; 5. Poetica; 6. Rhetorica), prístupnými zvonka a oddelenými od samotného priestoru klauzúry („*Ambitus ad Collegium et aream*“), v rámci ktorej sa na prvom podlaží mala nachádzať administratíva prokurátora kolégia a ďalej spoločná jedáleň, sanatórium s východom do záhrady a nakoniec kuchyňa s príslušným zázemím. Pôdorysne identické druhé a tretie podlažie je popísané len verbálne: na druhom podlaží je navrhovaná knižnica a návštevné miestnosti, rovnako ako škola o poschodie nižšie, prístupné samostatným schodiskom; v rámci klauzúry sa ďalej počítalo s ubytovaním magistrów, pátrov a rektora kolégia, spoločenskou miestnosťou, domácou kaplnkou a samostatnou miestnosťou pre chorých. Celé tretie podlažie malo byť vyhradené tretej probácii. Na základe ďalšej, náčrtom vyvolanej korešpondencie je ale zrejmé, že provinciálov návrh vtedajší banskobystrický superior František Urfahrer (1643 – 1705), pôvodom z bavorského Kelheim, ohodnotil ako hrubý či neprofesionálny („*rude delineatio idea*“) a ako sám uviedol, po viacerých konzultáciách s inými členmi Spoločnosti Ježišovej k nemu 10. septembra 1693 formuloval šesť zásadných výhrad adresovaných predstavenému profesného domu vo Viedni Františkovi Siserovi (1630 – 1718):

1. *Celá ubytovacia časť kolégia aj terciátu je na ulici, ktorá je v celom meste najblativejšia a najsmradľavejšia a brána kolégia je zo strany*

cťhodný páter provinciál do Banskej Štiavnice, odtiaľ zamieril na majetky do Pečeníc a do prepozitúry v Šahách, sprevádzal ho páter predstavený.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Diarium* 1677 – 1695, záznamy z 23. a 26. júla 1693.

¹⁴⁸ ARSI, Austr. 225 (*Fundationes*), fol. 45^r.

mäsiarskych jatiek a trhu, kde je najväčší hluk a smrad a blato. Cez túto ulicu zvyknú hnať dobytok, svine, kravy, z čoho je smrad a blato. A smrad je navyše aj z uhoľného dymu, ktorý možno obvykle vo veľkých množstvách zacítiť mimo mesta pri bráne vedúcej do tejto ulice.

2. *Triedy školy sú navrhnuté ako pokračovanie chrámu, čo sa nedá uskutočniť bez veľmi veľkých ťažkostí.*
3. *Ani tí v kolégiu, ani pátri terciári by nemali prístup k chóru cez kolégium a museli by chodiť cez dvor.*
4. *Nemohol by sa urobiť žiaden príbytok pre domácu čelad', žiadna stajňa pre kone a prístrešok na uskladnenie dreva, iba ak pri múre mestského domu.*
5. *Z peknej domácej záhrady by sa ubralo dobrých 9 až 10 siah. Zbytok záhrady by bol aj malý, aj príliš tesný pre dvojnásobnú spoločnosť, teda pre obyvateľov ako kolégia, tak i terciátu.*
6. *V časti, kde by v ulici mali byť ubytovaní naši a stáť škola, by sa musela urobiť pivnica, čo by bolo spojené s veľkým problémom, pretože po tej ulici pri našom múre vyteká mestská voda, ktorá je na inom mieste zvedená do nádrží. Tá vymýva a nesie so sebou pomyje a splašky z veľmi mnohých latrín. Na tom mieste sa vidí byť nemožné postaviť pivnicu.¹⁴⁹*

František Urfahrer ale vzápätí v liste pokračuje, že na riešenie týchto priestorových problémov „by predsa bol jediný spôsob, ak by sa odložilo započatie stavby približne o rok, za ktorý čas verím, že by sa mi

¹⁴⁹ „^{1mo} Habitatio tota collegii et tertioratus est ad plateam totius urbis maxime lutosam et foetidam, et porta collegii e regione macellorum, ubi maximus clamor et faetor, ac lutum. Pelluntur per hanc plateam toto anno pecora, porci, vaccae unde clamor, lutum, faetor: faetor insuper e fumo carbonum, qui extra urbem ad portam huius plateae experi in maxima copia solent.

^{2o} Scholae designantur ad templi contiguitatem, quod sine molestia maxima fieri non poterit.

^{3o} Nullus per Collegium daretur accessus neque Collegialibus, neque Patribus tertiariis ad chorum, ad quem necesse esset transire aream.

^{4o} Nulla fieri posset habitatio pro familia domestica, nullum pro equis Stabulum, Porticus pro lignis ex conservandis nisi forte ad murum domus civicae.

^{5o} Decederent ex horto domestico amoeno sane 9. vel 10. orgiae. Essetque hortus residuus et brevis et angustus nimis pro duplici Communitate et Collegialium et Tertiariorum.

^{6o} Qua parte per plateam esset habitatio nostrorum et Scholae, deberent fieri cellarium, quod summo esset incommodo, quia per plateam illam penes murum nostrum effluit aqua urbi aliunde ad fontanas inducta, quae eluit secumque defert quamplures latrinas. Ubi impossibile videtur posse fieri cellaria.“ ARSI, Austr. 225 (Fundationes), fol. 51^r – 52^v.

alebo podarilo zozbierať takú sumu peňazí, aby sa dal kúpiť a zaplatiť susedný mestský dom, alebo by som objavil patróna, ktorý by vynášiel prostriedky, ako získať tú budovu alebo peniaze na výdavky.“¹⁵⁰ Superior teda uvažoval o kúpe domu v susedstve Oberhausu, tzv. Mühlsteinovho domu, v závere 17. storočia v majetku mesta Banská Bystrica a nazývanom aj „druhou radnicou“, pretože v ňom bola v tom čase situovaná celá mestská administratíva. Popritom počítal najmä s podporou novovymenovaného hlavného komorského grófa Alberta Ludwiga Thavonath von Thavon, ktorý sa podľa Urfahrerových slov rovnako angažoval aj v znovupostavení stĺpa Panny Márie Immaculaty. Práve k tomuto kultovému miestu zamýšľal superior orientovať čelnú fasádu nového kostola, t. j. otočiť ho oproti diskutovanému náčrtu o 90 stupňov, a rovnako je zrejmá aj jeho idea osadiť budovu kolégia a terciátu priamo na hlavné námestie.¹⁵¹ „Prvú staviteľia“, ako seba a svojich konzultantov charakterizuje František Urfahrer, si teda limity svojich priestorových možností uvedomovali a snažili sa čo najzodpovednejšie k stavbe kostola a kolégia pristupovať: na základe príkazu provinciála mal dokonca v tejto prípravnej fáze prísť do Banskej Bystrice ako odborný konzultant rehoľný staviteľ fráter Rafael Renner (1639 – 1701)¹⁵² pôvodom z bavorského Ried, ktorý v tom

¹⁵⁰ „Modus tamen unicus esset si adhuc uno circiter anno differretur aedificii inchoatio intra quod Spatium fiderem mihi vel summam pecuniae colligere, ut domus vicina civica emi et exsolvi posset, vel reperire Patronum, qui eiusdem aquirendae sive expensis nostris inveniret medium.“ ARSI, Austr. 225 (Fundationes), fol. 51^r – 52^v.

¹⁵¹ „Habet domus civica hortum aequae magnum et longum ac noster est, habereturque duplex unus pro collegialibus, alter pro Tertiariis. Nihil utroque horto decederet, accederent potius in longum 3. vel plures orgiae. Esset praeterea Porta Collegii ad forum, et tota Collegialium habitatio et Tertiariorum habitatio versus utrumque hortum, area praeterea Collegii Spaciosissima ac elegans.“ (Ten meštiansky dom má záhradu rovnako veľkú a dlhú ako je naša, boli by teda k dispozícii dve, jedna pre kolégium, druhá pre terciát. Nič by sa nemuselo uberať ani z jednej záhrady, skôr by pribudli do dĺžky tri alebo aj viac siah. Okrem toho by bola brána kolégia smerom na námestie a celé ubytovacie priestory kolégia aj terciátu smerom na jednu a druhú záhradu a miesto kolégia by bolo veľmi priestranné a elegantné.) ARSI, Austr. 225 (Fundationes), fol. 51^r – 52^v.

¹⁵² „Evoco iussu R. P. Provincialis Szkolcza Raphaellem Renner ut cum eo praesente conferam: cuius, ubi advenit, sensum Reverentiae Vestrae etiam perscribam.“ (Zavolať som z príkazu ctihodného otca provinciála Rafaela Rennera zo Skalice, aby som to prejednal s ním osobne. Keď pride, dám vedieť Vašej ctihodnosti aj jeho názor.) ARSI, Austr. 225 (Fundationes), fol. 51^r – 52^v.

časе viedol výstavbu budov pripravovaného jezuitského kolégia v Skalici.¹⁵³ Zámer kúpy susediaceho domu sa však nepodarilo dotiahnuť do šťastného konca, a tak bola uskutočnená stavba kostola a kolégia výsledkom kompromisu na pôvodnej parcele tzv. *Oberhausu*, a to pravdepodobne na základe alternatívneho, nateraz neznámeho plánu. V centrálnej rímskej dokumentácii je archivovaná jeho vysvetľujúca textová legenda,¹⁵⁴ [obr. 3] aprobovaná vtedajším *consiliarius aedificiorum* Filipom Bonannim (1638 – 1725) 14. novembra 1694.¹⁵⁵ Pri porovnávaní so súčasným stavom je zrejmé, že hoci bol kostol sv. Františka Xaverského predsa len natočený fasádou s hlavným portálom na banskobystričné námestie, architektonická hmota kolégia zostala v podobe definovanej prvotným náčrtom. Kvôli výškovej nivelácii bolo pridané ďalšie podlažie a spoločná jedáleň a kuchyňa boli následne presunuté o poschodie nižšie; k iným výraznejším zásahom v organizácii a radení vnútorných priestorov už nedošlo, značne nelogickým rezíduom dodnes pútajúcim pozornosť diváka však zostal v polovici odseknutý stredoveký meštiansky dom Michala Königsbergera. Aj keď je dnes dobre známe, že akt aprobácie, dokumentovaný aj v prípade Banskej Bystrice v rokoch 1693 – 1694, bol viac kontrolou funkčnosti a dodržiavania všeobecne záväzných regulí pre jezuitskú architektúru ako samotného výberu architekto-

¹⁵³ Rafael Renner signoval aj jeden z prípravných projektov skalického kolégia z roku 1690. Pozri VALLERY-RADOT, J.: *Le recueil*, s. 488 – 489, kat. č. 243. RUSINA, I.: *Dejiny*, s. 412, kat. č. 66 [P. Fidler], tu je uvedený ako „Charles Raphael Renner“, a to na základe zlej identifikácie v prameňoch, kde je jeho autorstvo projektu uvedené ako „per Char: [=Charissime] Raphaellem Renner“. Pozri ARSI, Austr. 225 (*Fundationes*), fol. 47^r. O jeho podiele na architektonických realizáciách nateraz nemáme presné správy, v zázname o jeho úmrtí vo výročnej správe Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej za rok 1701 je však uvedené: „*Varia per vitae decursum munia gessit industriae; plurimos autem vitae annos in operae aedili, quo supereminuit, posuit feliciter. Duo supra vicena solemnia aedificia duxit usque in fastigium, pars templi, pars collegia, pars monasteria.*“ (Počas behu života konal rôzne povinnosti vyžadujúce usilovnosť: viaceré roky života úspešne strávil spravovaním stavieb [= stavbyvedúci], v čom vynikal. Navyše, za dve dvadsaťročia viedol posvätné stavby až do dokončenia, a to tak chrámy, ako aj kolégiá a kláštory.) ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 165, *Litterae Annuae* 1701, fol. 79^r – 79^v.

¹⁵⁴ ARSI, Austr. 225 (*Fundationes*), fol. 55^r – 55^v.

¹⁵⁵ ARSI, Austr. 225 (*Fundationes*), fol. 54^r – 54^v.

nického typu či štýlu architektúry,¹⁵⁶ vytvorenie centrálnej pozície *consiliarius aedificiorum* vytváralo a potvrdzovalo istú korporátnu identitu stavieb Spoločnosti Ježišovej ako takých, tzv. *ratio aedificiorum*.¹⁵⁷ Týmto termínom sa dnes dokonca nahrádza v minulosti používaný pojem tzv. jezuitského štýlu.¹⁵⁸ Pokiaľ by sme sa vrátili ku konceptu kolektívneho úsilia, ktoré postrádalo odborníkov a na ktoré boli odkázané periférne lokality, ako Paul Shore charakterizuje stavbu kostola a kolégia v Banskej Bystrici, práve rímskymi archiváliami dokumentovaný proces jej prípravy, do ktorého aktívne vstupovali všetky tri strany, a to lokálne centrum, t. j. Banská Bystrica, centrum provincie, t. j. Viedeň, a nakoniec generalát v Ríme, formulovaním svojich stanovísk, kritiky či návrhov na zlepšenie je ilustratívnym príkladom korporátnej identity, spolupatričnosti a spolupráce.¹⁵⁹ Spoločnosť Ježišova nikdy nikoho nenechala napospas medvedom! Základný kameň budovy kolégia v Banskej Bystrici bol slávnostne položený v roku 1695 hlavným komorským grófom v stredoslovenských banských mestách Albertom Ludwigom Thavonath von Thavon,¹⁶⁰ ten sa zrejme zaslúžil i o podstatné financovanie

¹⁵⁶ TERHALLE, Johannes: ...ha della Grandezza de padri Gesuiti. Die Architektur der Jesuiten um 1600 und St. Michael in München. In: *Rom in Bayern. Kunst und Spiritualität der ersten Jesuiten*. ed. R. Baumstark, München : Hirmer Verlag, 1997, s. 101.

¹⁵⁷ Pozri BÖSEL, Richard: Jesuitenarchitektur – zur Problematik ihrer Identität. In: CEMUS, P. – CEMUS, R. (eds.): *Bohemia*, s. 1327 – 1346. BÖSEL, Richard: La ratio aedificiorum di un'istituzione globale tra autorità centrale e infinità del territorio. In: *La arquitectura jesuítica. Actas del Simposio Internacional celebrado en Zaragoza del 9 al 11 de diciembre de 2010*. eds. I. Álvaro Zamora – J. Ibáñez Fernández – J. Criado Mainar, Zaragoza : Institución Fernando el Católico, 2012, s. 39-69.

¹⁵⁸ Pozri LEVY, Evonne: *Propaganda and the Jesuit Baroque*. Berkeley, CA : University of California Press, 2004, s. 15 – 41 [s bibliografickými referenciami k téme].

¹⁵⁹ Porovnaj BÖSEL, Richard: Jesuit Architecture in Europe. In: *The Jesuits and the Arts 1540 – 1773*. eds. J. W. O'Malley, S. J. – G. A. Bailey, Philadelphia : Saint Joseph's University Press, 2005, s. 63 – 122.

¹⁶⁰ „Neosolii incepit nova Collegii fabrica, sub veris initium, ubi primum pro fundamento lapidem in spectatissima Dominorum inclytae camerae Cesareae officialium corona, inter festivos tubarum et tympanorum applausus posuit ipse Illustrissimus Dominus Fodinarum pro Caesare Praefectus, Camerae graffium vocant, aggratulante numerosa spectantium turma, fervebat et initium, sic, ut in transversa parte primi iam muri in altum se extollant. Dabit divina bonitas, ne quoque annis insequentibus medium tepeat, ut domus huius vere firmus sit murus, qui haereticorum perfidie et conatibus immobiliter obsistat.“ (S príchodom jari sa v Banskej Bystrici začala stavba nového kolégia, keď prvý kameň základov v ctihodnej

stavby z rozpočtu cisársko-kráľovskej komory.¹⁶¹ Proces výstavby postupoval rýchlo: v roku 1696 mala budova už tri podlažia,¹⁶² o rok neskôr bolo dokončené a zastrešené aj posledné štvrté podlažie¹⁶³ a celý objekt bol sfinalizovaný v roku 1702.¹⁶⁴ Dňa 31. júla toho istého

korune pánov hodnostárov slávnej cisárskej komory za slávnostných zvukov trúb a bubnov položil sám najjasnejší pán banský cisársky prefekt, volajú ho komorským grófom, za jasotu početného zástupu divákov a počiatočný zápal pokračoval tak, že v priečnej časti sa už týčia do výšky prvé múry. Dá dobrota Božia, aby nevychladol ani v nasledujúcich rokoch, aby múr tohto domu bol skutočne pevný, aby neporušený vzdoroval nástrahám a pokusom o rozvrat zo strany kacírov.) ARSI, Austr. 153 (*Litterae Annuae* 1695), fol. 61^r. Porovnaj tiež ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 97. SNK Martin, RHKS 1425c, *Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1684 usque 1710*, s. 170.

¹⁶¹ „Anno 1701. Pro Collegii fabrica plurima etiam materialia a Camera nobis subministrata partim gratis, partim moderato nostro impendio.“ (Rok 1701. Pre stavbu kolégia nám väčšinu materiálu poskytla komora, čiastočne zadarmo a čiastočne za skromný poplatok.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 97. „In horto suburbano nova facta pro praedio cincta, cedente benevole pro ea spatium incluta Camera, cuius subsidio ac favore plurima iam materialia pro universa Collegii fabrica hactenus nobis subministrata fuisse partim Moderato nostro impendio, utrumque benevolens vulgari: unde pars postrema aedificii duodecim orgiarum e fundamento jam eluctata primam exhibet contignationem, ambitus lapide quadro instratos, interiora variorum opera artificium exculta, et necessaria supellectile instructa.“ (V predmestskej záhrade bolo hospodárstvo obohnané novým múrom, na ktorý postúpila láskavo miesto slávna komora a s jej pomocou a priazňou a čiastočne s našim skromným príspevkom bola pre nás už zaobstaraná väčšina materiálu pre celú stavbu kolégia, čo jedno i druhé dovolila zverejniť. Preto už bola od základov završená posledná časť stavby o dvanástich siahach a už možno vidieť prvé poschodie, ambity sú vydláždené štvorcovým kameňom, interiéry sú zveľadené dielami rôznych umelcov a miestnosti vybavené nábytkom.) ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 165, *Litterae annuae 1701*, fol. 65^v.

¹⁶² „Anno 1696. Fabrica Collegii ad tres contignationeseducta, factus Canalis subterraneus, isque muratus cum fornice nonaginta et aliquot orgiarum ad educendam aquam, fabricae grave incomodum immitantem.“ (Rok 1696. Stavba kolégia bola dovedená do troch poschodí, vykopal sa podzemný kanál a ten bol zakrytý murovaným oblúkom deväťdesiat a niečo siah, aby odviezol vodu, ktorá spôsobovala veľký problém pre stavbu.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 97.

¹⁶³ „Anno 1697. Post perfectam tractus unius 4ta Contignationem fabricae tectum impositum.“ (Po dokončení štvrtého poschodia jedného traktu bola na stavbu položená strecha.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 97.

¹⁶⁴ Nateraz nie sú z prameňov známe konkrétne mená realizátorov stavby kolégia: ako správca budov („habet curam fabricae“) je počas výstavby kolégia a kostola v rokoch 1695 – 1704 uvedený laický brat Juraj Wisinger (1633 – 1717), pôvodom z rakúskeho Kremsu. Pozri LUKÁCS, L.: *Catalogus generalis III.*, s. 1860. Záznamami v matrikách Banskej Bystrice a okolitých dedín (napr. Španej Doliny) sú okolo roku 1700 doložení viacerí, doteraz neuvedení murárski majstri, kamenári, sochári či maliari, ktorí mohli na tomto, v regióne významnom podujatí participovať, ako napr. murársky majster

roka položil zvolenský vice-arcidiakon a lupčiansky farár Jakub Janscho [Jancso] základný kameň nového kolegiálneho kostola¹⁶⁵ určeného jednak pre samotných členov Spoločnosti Ježišovej a študentov gymnázia, jednak pre výrazne zväčšenú obec katolíckych veriacich v Banskej Bystrici a okolí.¹⁶⁶

Výstavbou svojho kolégia s rehoľným kostolom sv. Františka Xaverského v Banskej Bystrici v rokoch 1693 – 1712 priniesla Spoločnosť Ježišova do širšieho priestoru stredného Slovenska nielen prvú barokovú stavbu vôbec, ale odovzdala mestu aj pioniersku skúsenosť s prítomnosťou cirkevnej rehole a jej uzavretým areálom¹⁶⁷

Johann Resler (MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika zomrelých 1693 – 1723*, záznam zo 17. augusta 1703), kamenársky majster pôvodom z Banskej Bystrice Peter Jager (MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika zomrelých 1693 – 1723*, záznam z 29. apríla 1696), sochár pôvodom z Prahy Caspar Zacharias (MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika zomrelých 1693 – 1723*, záznam z 9. februára 1694), tirolský sochár Joseph Hörman [Hermann] (MV SR, ŠA BB, ZCM, Špania Dolina – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika sobášených 1674 – 1715*, záznam z 10. novembra 1697, *Matrika krstených 1694 – 1715*, záznam z 23. augusta 1700 a záznam z 8. januára 1703; MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika zomrelých 1693 – 1723*, záznam z 3. januára 1706), maliar pôvodom z Banskej Bystrice Samuel Swiženy (MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika sobášených 1677 – 1699*, záznam z 26. septembra 1696) a maliar Martin Anton Jäger (MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika sobášených 1701 – 1761*, záznam z 19. júna 1703).

¹⁶⁵ „Anno 1702. Posita templi Collegialis fundamenta in festo S. P. Ignatii, nomine ArchiEpiscopi Leopoldi à Kollonitz primum lapidem ponente Adm R. D. Jacobo Janscho Vice Archidiacono Soliensi nec non inclyta camera hujate. Fabrica Collegii omnibus numeris absoluta.“ (Rok 1702. Základ kolegiálneho chrámu bol položený na sviatok svätého pátra Ignáca, prvý kameň položil menom arcibiskupa Leopolda Karla von Kollonitsch ctihodný pán Jakub Janscho, zvolenský vicearcidiakon, ako aj tunajšia slávna komora. Stavba kolégia bola ukončená a schválená vo všetkých číslach.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 97. Porovnaj ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 097, *Litterae annuae 1702*, fol. 51^v. O dokončení stavby kolégia referoval jeho rektor Ján Häffel do Ríma 16. septembra 1702. ARSI, Austr. 10 (*Epistolae Generalium 1695 – 1705*), s. 610.

¹⁶⁶ V roku 1695 mala farnosť Banskej Bystrice spolu s farnosťou v Španej Doline 7954 praktikujuúcich katolíkov („Communicantis vero numerus tam Neosolii in templi Germ. et Slav. quam in Valle Minorum“), oproti tomu vo farnosti Banskej Štiavnice to bolo 10 432 praktikujuúcich katolíkov. SNK Martin, sign. RHKS 1425c, *Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1684 usque 1710*, s. 171, 173.

¹⁶⁷ V Banskej Bystrici nie je prekvapivo doložená prítomnosť žiadneho cirkevného rádu ani v stredoveku.

(tzv. *Insula*), ktorý v Banskej Bystrici predstavuje úplne nové architektonické riešenie, a to nielen zo sociálneho hľadiska, ale aj z pohľadu dovtedy neznámej urbánnej, priestorovej či hmotovej koncepcie. Rozvrh ranonovovekých jezuitských areálov totiž nikdy nemal vzťah k architektúre tzv. „malých ľudí“ či meštianstva, ale vychádzal z mestských šľachtických palácov alebo verejných profánnych stavieb.¹⁶⁸ Je ale tiež pravdou, že banskobystriický areál má veľmi ďaleko od ideálnej pôdorysnej schémy veľkorysého, kompaktného a na os orientovaného stavebného bloku kostola a kolégia, ako ju poznáme z návrhov talianskych architektov 16. a 17. storočia;¹⁶⁹ jeho pôdorys totiž vychádzal z objektívnej požiadavky čo najlepšie využiť úzku, už v stredoveku zadefinovanú parcelu a jej priestorové či terénne možnosti. Zároveň však musela každá pôdorysná schéma jezuitského areálu spĺňať rehoľné požiadavky na funkčné a prehľadné usporiadanie, a to nielen tzv. vnútorných priestorov klauzúry (t. j. domáca kaplnka, refektár, kuchyňa a priestor pre administratívu, komunálna miestnosť a knižnica, priestor a ubytovanie pre rektora kolégia, pátrov a magistrov ako aj pre laických pomocníkov, oddelený priestor pre chorých, v Banskej Bystrici i oddelený priestor pre terciát, a nakoniec hospodárske zázemie, v ideálnom prípade so záhradou), ale aj priestorov s tzv. vonkajšou funkciou (t. j. vrátnica, hovorňa, hostovské izby, a tiež samotné gymnázium s aulou a divadlom).¹⁷⁰ Školské priestory boli najskôr lokalizované v materskej budove kolégia, v roku 1765 bola dokončená nová budova školy s divadelnou sálou na poschodí pristavaná za hlavný blok smerom ďalej do záhrady.¹⁷¹ V Banskej Bystrici boli všetci študenti zjavne ubytovaní mimo kolégia, plánované priestory pre seminár či internát sa nenachádzajú jednak na pôvodných plánoch z roku 1693, jednak nie sú zaznamenané ani na pláne Petra Grossmanna z roku 1774. Splnenie požiadavky na dobré a funkčné prepojenie jednotlivých priestorov je však najilustratívnejšie čitateľné v podobe kostola, ktorého úlohou bolo na jednej strane otvoriť sa smerom k mestu, Franti-

¹⁶⁸ TERHALLE, J.: ...ha della Grandezza, s. 98.

¹⁶⁹ Pozri TERHALLE, J.: ...ha della Grandezza, s. 93 – 94.

¹⁷⁰ Pozri NISING, H.: ...in keiner Weise prächtig, s. 51.

¹⁷¹ Porovnaj pozn. 114.

šek Urfahrer žiadal o natočenie kostola hlavnou fasádou na námestie a k mariánskemu stĺpu, na strane druhej, a rovnako požadované superiorom, komunikovať smerom dovnútra so všetkými podlažiami kolégia. Banskobystrický jezuitský kostol sv. Františka Xaverského, podstatne prestavaný a upravený v 19. storočí v klasicizujúcom duchu,¹⁷² možno na základe plánov i jeho súčasnej podoby charakterizovať ako stredoeurópsky stavebný typ tzv. *Wandpfeilerkirche*¹⁷³ s neoddeleným presbytériom a bez čo i len náznaku transeptu, s tromi bočnými kaplnkami na každej strane vydelenými v priestore dovnútra vtiahnutými nosnými piliermi. Tieto kaplnky boli dostatočne hlboké na to, aby nad nimi vznikli otvorené a priebežne priechodné galérie pre pátrov s priamym prístupom z kolégia cez oratórium za hlavným oltárom, a v akejsi slučke dokonca spájajúce kolégium s hudobným chórom na opačnej strane kostola. Pokiaľ boli tieto pomerne vysoké empory dostupné a využívané priamo z tretieho podlažia vyhradeného komunite pátrov,¹⁷⁴ terciári mali samo-

¹⁷² Mimoriadne negatívne názory na barokové umenie formuloval vo svojej, do veľkej miery umenovednej práci aj jeden z banskobystrických biskupov Arnold Ipolyi-Stummer (1823 – 1886), v úrade v rokoch 1871 – 1886. Pozri IPOLYI, Arnold – STORNO, Franz: *Geschichte und Restauration der kirchlichen Kunstdenkmale in Neusohl*. Budapest : in Commission bei der Verlags-Buchhandlung der ungarischen Akad. der Wissenschaften, 1878, s. 60 – 67.

¹⁷³ Z novej literatúry pozri FIDLER, Petr: Zum Mäzenatentum und zur Bautypologie der mitteleuropäischen Jesuitenarchitektur. In: KARNER, H. – TELESKO, W. (eds.): *Die Jesuiten*, s. 211 – 230. DEUER, Wilhelm: Der Klagenfurter Dom als Prototyp der frühbarocken Wandpfeilerkirche in den Alpenländern? – Eine These. In: *Die Jesuiten in Innerösterreich – Die kulturelle und geistige Prägung einer Region im 17. und 18. Jahrhundert*. eds. W. Drobesh – P. G. Tropper, Klagenfurt; Ljubljana; Wien : Hermagoras, 2006, s. 157 – 180. KARNER, Herbert: Die schlesischen Jesuitenkirche in Breslau und Brieg: Architektur und Bild im Spannungsfeld jesuitischer Modelle. In: CEMUS, P. – CEMUS, R. (eds.): *Bohemia*, s. 1347 – 1373. HORVAT-LEVAJ, Katarina – BARIČEVIĆ, Doris – REPANIĆ-BRAUN, Mirjana: *The Academic Church of St Catherine in Zagreb*. Zagreb : Institute of Art History, 2011, s. 19 – 133. KARNER, Herbert: Jesuitenarchitektur im Donauraum: regional – national – übernational? In: *Barocke Kunst und Kultur im Donauraum II*. eds. K. Möseneder – M. Thimann – A. Hofstetter, Petersberg : Michael Imhof Verlag, 2014, s. 424 – 435.

¹⁷⁴ Toto oratórium bolo v roku 1749 dobudované na kaplnku sv. Jána Nepomuckého. „Anno 1749. Chorus Veteranorum in Sacellum S. Joannis Nepomuceni conversus exstructa ibidem ara et pictura murum omnem ornante.“ (Chór starších [=pátrov] sa zmenil na kaplnku sv. Jána Nepomuckého, vystaval sa tam oltár a celú stenu pokryli maľby.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 103.

statný prístup na oratórium o poschodie vyššie, otvorené do lode kostola dvomi oknami za hlavným oltárom. Situovanie podobných dvojítých oratórií nad sakristiou za alebo po stranách presbytéria kostola nie je v jezuitskej architektúre veľmi obvyklé, dokonca skôr výnimočné; nateraz porovnateľným príkladom je len zámer postaviť dvojicu oratórií na druhom a treťom podlaží nad sakristiou v jezuitskom kostole sv. Kataríny v Záhrebe (1620 – 1632), ktoré mali spájať kostol s tamojším kolégiom rovnakým princípom ako v Banskej Bystrici.¹⁷⁵ Východisko pre stavebný typ tzv. *Wandpfeilerkirche* možno hľadať v neskorostredovekých halových kostoloch, pre stredoeurópske prostredie pretransformovaných do barokovej podoby v jezuitskej architektúre juhonemeckého prostredia (tzv. *Provincia Germaniae superioris*), a to najskôr v jezuitskom kostole sv. Michala v Mníchove (1583 – 1597), následne zvlášť v tzv. *Studienkirche* v Dillingen an der Donau (1611 – 1617)¹⁷⁶ a približne od 40. rokov 17. storočia už v pomerne vyvinutej a štandardizovanej stavebnej typológii prirodzene cirkulujúcej v rámci sietí definovaných jezuitskou geografiou umenia (Steyr 1635 – 1648, Judenburg 1635 – 1658, Leoben 1660 – 1666, Linz 1667 – 1678, Passau 1665 – 1677).¹⁷⁷ V kontexte rozšírenia tzv. *Wandpfeilerkirche* v architektúre strednej Európy možno upozorniť na nedatovaný a nateraz bližšie neidentifikovaný, resp. „alternatívny“ a „možno lepší plán“ („*alia idea templi fortasse paulo melior*“) zachovaný v rozsiahlej kolekcii jezuitskej dokumentácie v Bibliothèque nationale de France v Paríži.¹⁷⁸ [obr. 4] Z mierky zaznamenananej na projekte je zrejmé, že navrhovaná šírka tohto chrámu bola 56 stôp (t. j. 17,69 m), ideový náčrt pre Banskú Bystricu z roku 1693 referuje o 8 siahach (t. j. 15,17 m) a jeho dĺžka zodpovedala približne dvojnásobku šírky. Najmä vďaka charakteru otvorenej haly s pravouhlým presbytériom,

¹⁷⁵ HORVAT-LEVAJ, K. – BARIČEVIĆ, D. – REPANIĆ-BRAUN, M.: *The Academic Church*, s. 68 – 71.

¹⁷⁶ Okruh jezuitských kostolov súvisiacich s realizáciou v Dillingen an der Donau detailne sledoval CHIPPS SMITH, Jeffrey: *Sensuous Worship. Jesuits and the Art of the Early Catholic Reformation in Germany*. Princeton; Oxford : Princeton University Press, 2002, s. 110 – 116.

¹⁷⁷ KARNER, H.: *Jesuitenarchitektur*, s. 427.

¹⁷⁸ Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, sign. FOL-HD-4 (13). Pozri VALLERY-RADOT, J.: *Le recueil*, s. 362, kat. č. 1199.

do priestoru osadenou stenou pre umiestnenie hlavného oltára a obdĺžnikovou sakristiou nadväzujúcou na čelo presbytéria má tento parížsky plán, samozrejme, z optimistického uhla pohľadu, mimoriadne blízko k pôdorysu kostola sv. Františka Xaverského v Banskej Bystrici viditeľnému na nákrese Petra Grossmanna z roku 1774. **[obr. 1]** A ak by sme aj s ohľadom na pesimistickejšie stanovisko túto myšlienku zavrhnli, je jasné, že prostredníctvom zachovaného plánu možno cirkuláciu stavebného variantu tzv. *Wandpfeilerkirche* v jezuitskej architektúre strednej Európy jednoznačne potvrdiť. Žiaľ, problematika jezuitskej architektúry v strednej Európe nie je nateraz natoľko prebádaná, aby bolo možné presnejšie definovať vzťah medzi architektom či jeho korešpondenčným projektom a výkonným staviteľom priamo na mieste, a to napríklad aj niektorým zo schopných laických bratov, ako bol už spomenutý Rafael Renner,¹⁷⁹ prípadne v rokoch 1695 – 1704 v Banskej Bystrici pôsobiaci na poste správcu budov, resp. stavbyvedúceho Juraj Wisinger (1633 – 1717).¹⁸⁰ Banskobystrický kolegiálny kostol tak patrí medzi príklady inej línie konštrukčného princípu ako ďalšia skupina stredoeurópskych jezuitských kostolov budovaná na princípe tzv. talianskej sály a na dnešnom území Slovenska zastúpená chrámami Spoločnosti Ježišovej napríklad v Trnave (1629 – 1636, Giovanni Battista Carlone), Trenčíne (1653 – 1657, Pietro Spazzo) alebo Košiciach (1671 – 1681), pričom tieto dva stavebné typy, tak ako to veľmi zjednodušene a nešikovne urobil Paul Shore, nie je možné kvalitatívne porovnávať. Kým pôdo-

¹⁷⁹ Medzi rokmi 1673 – 1676 pôsobil ako správca budov („*habet curam fabricae*“) napr. v Linzi, kde v období 1667 – 1678 prebiehala výstavba jezuitského kostola zasväteného sv. Ignácii z Loyoly typu *Wandpfeilerkirche*. LUKÁCS, Ladislaus, S. J.: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. 4.* (1666 – 1683). Roma : Institutum Historicum S. I., 1990, s. 308, 356, 410, 458. V rokoch 1693 – 1698 viedol stavbu nových jezuitských budov v Skalici (LUKÁCS, Ladislaus, S. J.: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. 5.* (1684 – 1699). Roma : Institutum Historicum S. I., 1990, s. 498, 555, 610, 668, 725. Porovnaj tiež EK Budapest, sign. Ab 106, *Historia Collegii Szakolczensis*, s. 47, 50, 52, 55, 58, 61; a nakoniec, tesne pred smrťou spravoval objekt kostola sv. Salvátora v Bratislave. Pozri LUKÁCS, Ladislaus, S. J.: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. 6.* (1700 – 1717). Roma : Institutum Historicum S. I., 1993, s. 23, 78.

¹⁸⁰ Porovnaj pozn. 164. Ako správca kostola („*habet curam templi*“) je uvedený v rokoch 1713 – 1715 v trenčianskom kolégiu aj Christophorus Tausch, ktorý tam viedol realizáciu jeho komplexnej interiérovej výzdoby. Pozri LUKÁCS, L.: *Catalogi 6.*, s. 690, 738, 785.

rysom a stavebnou typológiou možno banskobystriický kostol sv. Františka Xaverského jednoznačne ukotviť do radu tzv. *Wandpfeilerkirche* Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej, oproti týmto príkladom obvykle s dvojvežovým priečelím (Leoben, Linz, Passau) mal jeho pôvodný exteriér veľmi strohý, až výsostne asketický charakter, dnes, po radikálnej prestavbe v 19. storočí známy len z Grossmannovho nákresu z roku 1774. [obr. 1] Jediným zdobným prvkom na námestie orientovanej fasády kostola bol sochársky uchopený portál realizovaný v roku 1735,¹⁸¹ inak ale vonkajšiemu plášťu budovy chýba akákoľvek tvarová štruktúra príznačná pre barokovú sakrálnu architektúru, a to zvlášť v strednej Európe okolo roku 1700.¹⁸² Cielenou praktickosťou či zvýraznenou striedmosťou exteriéru bez dvojvežového priečelia a len s malým sanktusníkom odkazuje k architektonickým realizáciám v historickej juhonemeckej provincii Spoločnosti Ježišovej, napríklad v Konstanz (1604 – 1607), Hall in Tirol (1608 – 1610), Dillingen an der Donau (1610 – 1617) alebo v Eichstätt (1617 – 1620). Tieto sú však prekvapivo skoro o storočie staršie ako kolegiálny kostol v Banskej Bystrici a referujú skôr k tradícii zaalpskej neskorej renesancie, resp. zhmotňujú videnie architekta Hansa Alberthala [Giovanni Albertalli] (cca 1575 – 1657) pôvodom z Rovereda v Grisonsku (Graubünden), činnému v strednej Európe v 1. polovici 17. storočia.

Oltáre a ich autori

Kostol sv. Františka Xaverského v Banskej Bystrici bol vysvätený 24. septembra 1715 belehradským a varaždínskym biskupom Lukášom Natalim,¹⁸³ ktorý však v priebehu niekoľkých jesenných týž-

¹⁸¹ „Anno 1735. Nova templi nostri porta erecta.“ (Rok 1735. Bol postavený nový portál kostola.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 101.

¹⁸² Podľa pamiatkového výskumu mal kostol len veľmi jednoduché maliarske iluzívne členenie pilastrami s festónovými hlavicami. Pozri SURA, Miroslav: *Banská Bystrica. Pamiatková rezervácia*. Bratislava : Tatran, 1982, s. 73.

¹⁸³ „Anno 1715. Ecclesia nostra cum majori ara Sancto Xaverio consecrata per Illustrissimum et Reverendissimum Dominum Lucam Natali Episcopum Belgradensem, Tres Campanae ejusdem templi benedictae, et Sacramentum Confirmationis ab eodem administratum.“ (Rok 1715. Najjasnejší a najctihodnejší pán Lukáš Natali, belehradský biskup, zasvätil náš kostol s veľkým oltárom sv. Františkovi Xaverskému, požehnal tri chrámové zvony a vysluhoval sviatosť birmovania.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 100. Porovnaj tiež ARKFÚ Banská Bystrica, *Diárium 1703 – 1718*, záznam z 24. septembra 1715.

dňov tohto roka svätíl väčšinu kostolov v oblasti stredoslovenských banských miest, a tak bol tento slávnostný akt už len dozvukom fyzického dokončenia jezuitského kolegiálneho kostola o tri roky skôr. Z prameňov totiž vyplýva, že aj keď bola stavba kostola na niekoľko rokov zastavená, pretože väčšina jezuitov v čase najväčších bojov Rákóczyho povstania v rokoch 1706 – 1708 odišla z Banskej Bystrice do exilu,¹⁸⁴ v roku 1712 sa začali v kostole slúžiť bohoslužby.¹⁸⁵ Zdá sa, že v tomto roku revitalizované banskobystrické kolégium už naplno fungovalo v nových priestoroch, a to aj vrátane iniciovanej tretej probácie; v októbri 1712 prišiel do Banskej Bystrice nielen páter inštruktor Henrich Berzeviczi [Brezovický] (1650 – 1713), ale aj jedenásť pátrov terciárov.¹⁸⁶ V nadväznosti na finalizáciu stavby kostola sú v archíváliách postupne zaznamenané donácie na jeho novú oltárnu výzdobu; v súčasnosti sú z nej viditeľné len malé fragmenty, čo bolo určite primárnym dôvodom na jej negáciu Paulom Shoreom. Už v roku 1707 testamentárne poručil barón Ladislav Cziráky de Czirák et Dénesfalva zo Šoprone, ktorý zomrel v Banskej Bystrici 7. novembra 1707, 300 zlatých na nový oltár Najsvätejšej Trojice pre jezuitský kostol sv. Františka Xaverského s presnou predstavou o jeho ikonografickej schéme.¹⁸⁷ Je však otázne, či bol oltár aj vzápätí zrealizovaný, prípadne či sa jeho realizácia neposunula na menej dramatické obdobie po skončení Rákóczyho povstania v roku 1711 a po istej konsolidácii kolégia. Správy o prvých dvoch, skutočne zhotovených oltároch sú známe z rokov 1711 a 1713: v roku

¹⁸⁴ ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 99.

¹⁸⁵ „Anno 1712. Divina in nostro templo D^o Xaverio dedicato celebrari caepta.“ (Rok 1712. V našom chráme zasvätenom sv. Františkovi Xaverskému sa začali sláviť bohoslužby.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 99. Porovnaj ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 106, *Litterae annuae 1712*, s. 108 – 110.

¹⁸⁶ ARKFÚ Banská Bystrica, *Diárium 1703 – 1718*, záznamy z 11. a 28. októbra 1712.

¹⁸⁷ „Primo In medio Altaris est Imago SS. Trinitatis pro fundamentali imagine. 2: Supra hanc Imago Dolorosae V. Matris. 3. Ad latus imaginis fundamentalis Statuae SS. Stephani, et Ladislai Reg Hungariae. 4: Supra has ad latera Dolorosae V. M. Statuae SS. Ignatii, et Francisci Xaverii.“ (1. V strede oltára je obraz Najsvätejšej Trojice ako základný obraz. 2. Nad týmto je obraz Panny Márie Bolestnej. 3. Po stranách základného obrazu sú sochy sv. Štefana a Ladislava, uhorských kráľov. 4. Nad týmito po stranách Panny Márie Bolestnej sú sochy sv. Ignáca z Loyoly a Františka Xaverského.) MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 7, Nro 31. Porovnaj záznam o donácii ARSI, Austr. 166 (*Litterae Annuae 1709*), s. 92.

1711 bol v bočnej kaplnke na evanjeliovkej strane osadený mramorový oltár Očisťovania Panny Márie, resp. Obetovania Pána [obr. 5] za mimoriadne vysokú sumu 2000 zlatých odfinancovanú podľa prameňov grófom Johannom Andreasom Joannellim de Telvana [Giovanni Andrea Giovanelli].¹⁸⁸ Keďže však tento zomrel už v roku 1673, je pravdepodobné a vôbec nie neobvyklé, že zhotovenie oltára bolo naviazané na nejakú staršiu donáciu z obdobia medzi rokmi 1663 – 1673, keď zastával úrad hlavného komorského grófa stredoslovenských banských miest, resp. na testamentárny odkaz viažuci sa k roku jeho úmrtia. V roku 1713 priamo samotné kolégium zaplatilo v lokálnych reláciách rovnako enormnú sumu 1600 zlatých za pendant Joannelliho oltára v náprotivnej kaplnke na epištolnej strane, a to oltár sv. Jozefa Pestúna.¹⁸⁹ [obr. 6] Na základe komparatívnej analýzy a detailného popisu v *Litterae Annuae* z roku 1713 je zrejmé,¹⁹⁰ že ide

¹⁸⁸ „Anno 1711. Altare marmoreum pretio 2000 fl. à Barone Andrea Joannelli in nostro templo fundatum et B. V. praesentatae dedicatum.“ (Rok 1711. Mramorový oltár v našom chráme bol za cenu 2000 florénov zaplatený barónom Andreasom Joannellim a bol zasvätený Blahoslavenej Panne uvedenej do chrámu.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 99. Porovnaj ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 230 *Litterae Annuae* 1711, s. 79.

¹⁸⁹ „Anno 1713. Altare S. Josephi in nostra Ecclesia erecto impensis ex aere Collegii 1600 fl.“ (V našom kostole bol vystavaný oltár sv. Jozefa za 1600 zlatých z pokladne kolégia.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 100.

¹⁹⁰ „Alterum etiam altare e marmore erectum Divo Christi nutritio primum partis sinistrae sacellum exornat. Forma par illi, quod superioribus annis ab Illustrissimo Domino Barone Joannelli supremo in montanis praefecto (: Camergraviium vulgus dicit :) curatum est. Binae utrinque columnae invicem cohaerentes, compositi ordinis in quadrum excissae, latera tenent: his incumbentes arcus Statuas sustinent SS. Joachim et Annae, altiori nonnihil Beatissimae Virginis effigie mediam coronidem occupante pro altaris meditullio in ovalem figuram excurrens subscus imaginem D. Josephi desiderat, proxime penicillo nostri cuiusdam Apellis efigendam, parva interim eiusdem Divi icone substituta. Superficiem arae premit tabernaculum Sanctissimae Eucharistiae servantae aptum, binis majoribus angelis adorantium in morem assistantibus, quod cum omnibus Statuis e Genuensi candido marmore excisum, miram toti operi gratiam inspirat. Pedem altaris duplices gradus faciunt, ara ipsa pulchris inflexibus e rubro marmore elaborata. Altaris huius tum singularis elegantia, cum absolutissimum numeris omnibus artificium, peritissimum quemq in admirationem rapit, profusumq encomium. Pretium totius Structurae florenis mille sexcentis aestimatur, solvendis iam necessario ex aere collegii nisi Superi piam alicuius Benefactoris voluntatem excitarint: nam qui sub conditione aliquot ante annos sumptus promiserant, spem fefellere.“ (Druhý mramorový oltár zasvätený svätému vychovávateľovi Krista zdobí prvú kaplnku na ľavej strane. Má rovnakú formu ako ten, ktorý v posledných rokoch zaobstaral najjasnejší pán barón Joannelli, najvyšší banský predstavený (ľud ho nazýva komorským

o stále existujúce dielo s oltárnym obrazom laického brata Krištofa Tauscha (1673 – 1731), žiaka Andreu Pozza (1642 – 1709) a sprostredkovateľa jeho inovatívnych umeleckých ideí, vychádzajúcich z rímskeho baroka tretej tretiny 17. storočia v rámci širšieho priestoru strednej Európy, a to najmä prostredníctvom väzieb medzi jednotlivými kolégiami a rezidenciami Spoločnosti Ježišovej.¹⁹¹ Atribúcia diel pôvodom tirolskému maliarovi je totiž po roku 1709, keď v jezuitskom prostredí strednej Európy nahradil svojho učiteľa, obvykle podložená v prameňoch formuláciou priam identickou ako v Banskej Bystrici, t. j. „*penicillo nostri cuiusdam Apellis efigendam*“ (vytvorené štetcom nášho Apellesa).¹⁹² Krištof Tausch po smrti svojho učiteľa

grófum). Jeho boky po oboch stranách držia navzájom spojené dva stĺpy usporiadané vysekané do štvorca a na nich ležiace oblúky podopierajú sochy svätého Joachima a svätej Anny. Stredný oblúk zaberá podoba Blahoslavenej Panny, spojovník vybiehajúci do oválnej podoby pre stred oltára je ešte stále bez obrazu sv. Jozefa, ktorý má byť čoskoro namaľovaný štetcom akéhosi nášho Apellesa. Zatiaľ ho nahrádza malá ikona tohto svätca. Pred oltárom stojí tabernákulum na uchovávanie najsvätejšej eucharistie s dvoma po stranách adorujúcimi anjelmi, čo so všetkými sochami vytesanými z bieleho janovského mramoru vdychuje celému dielu pozoruhodný pôvab. Spodná časť oltára má dva stupne a sám oltár tvoria pekné oblúky vypracované z červeného mramoru. Ako jedinečná krása tohto oltára, tak aj najdokonalejšie majstrovstvo jeho vyhotovenia privedie každého znalca k obdivu a vysloveniu pochvaly. Cena celej stavby sa odhaduje na tisícšesťsto florénov, ktoré, ak sa nadriadeným nepodarí prebudiť zbožnú vôľu nejakého dobrodinca, sa musia vyplatiť z pokladnice kolégia, lebo ten, ktorý pred niekoľkými rokmi podmiennečne sľúbil uhradiť výdavky, sklamal nádej.) ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 107, *Litterae Annuae* 1713, s. 71.

¹⁹¹ Pozri DZIURLA, Henryk: *Christophorus Tausch uczeń Andrei Pozza*. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1991. HOŁOWNIA, Ryszard: ...weil der Frater Tausch beständig abwesend ist... Der Universalkünstler Christoph Tausch (1673 – 1731) im Dienste der Jesuiten und des Fürstbischofs von Breslau. In: *Reiselust & Kunstgenuss. Barockes Böhmen, Mähren und Österreich*. ed. F. B. Polleroß, Petersberg : Michael Imhof Verlag, 2004, s. 89 – 102. SERFŐZÓ, Szabolcs: Zur Geschichte des "Pozzismus" in Ungarn. In: *Andrea Pozzo (1642 – 1709). Der Maler-Architekt und die Räume der Jesuiten*. ed. H. Karner, Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2012, s. 111 – 121.

¹⁹² Porovnaj napríklad atribúciu obrazu hlavného oltára kostola sv. Anny vo Viedni z roku 1716: „*nostri cuiusdam Apellis artifice penicillo depicta*“ (namaľované majstrovským štetcom nášho Apellesa). Pozri PERGER, Richard: Zur Baugeschichte und Ausstattung der Annakirche in Wien I. In: *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*. tom. 40, vol. 1, 1986, s. 13, 18. Na všeobecne neurčité identifikácie umelcov v jezuitských prameňoch ako „*elegante et erudito penicillo*“, „*domesticus*“, „*noster*“, „*unius et nostris*“, „*domesticus Apelles*“ upozorňuje OULÍKOVÁ, Petra: Barocke Konzepte, Entwürfe und

prirodzene nadviazal na Pozzove viedenské účinkovanie a v období medzi rokmi 1709 – 1719 navrhoval a manažoval distribúciu rôznych oltárnych realizácii najmä v geografickom priestore Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej (napr. Passau, jezuitský kostol sv. Michala, 1711 – 1712; Trenčín, jezuitský kostol sv. Františka Xaverského, 1712 – 1715; Prievidza, piaristický kostol Najsvätejšej Trojice a Nanebovzatia Panny Márie, 1714; Viedeň, kostol sv. Anny, 1716; Tešedíkovo, kaplnka sv. Františka Xaverského spravovaná trnavskými jezuitmi, 1717; Cluj, jezuitský kostol Najsvätejšej Trojice, 1718, etc.),¹⁹³ do ktorých obvykle zahrňal tak rehoľných, ako aj lokálnych umelcov.¹⁹⁴ Kým však v rade týchto vymenovaných diel jednoznačne pripadla Krištofovi Tauschovi vedúca úloha, určite tomu tak nie je v prípade na prvý pohľad veľmi klasicizujúcej dvojice banskobystrických oltárov Očisťovania Panny Márie a sv. Jozefa Pestúna. Tie boli v staršej ume-
novednej literatúre dokonca hodnotené ako diela pochádzajúce až z 19. storočia (1844).¹⁹⁵ Zvlášť pozoruhodné je ich prevedenie v mramore a nie v, pre strednú Európu tradičnejšom, polychrómovanom dreve. Tomu potom zodpovedajú aj ich ceny 2000 a 1600 zlatých; za drevený polychrómovaný hlavný oltár piaristického kostola v Prievidzi dostal napríklad Krištof Tausch v roku 1714 „len“ 1000 zlatých.¹⁹⁶ Rovnako nie je v stredoeurópskom prostredí okolo roku 1700 častým, resp. je úplne výnimočným nájsť oltárnu schému s ústredným obrazom v tvare oválu, za ktorej východisko je považovaný návrh Gianlorenza Berniniho (1598 – 1680) pre kaplnku Fonseca v

Beschreibungen von Wandmalereien in den Jesuitenkirchen und -Kollegien der Böh-
mischen Jesuitenprovinz. In: ARS. tom. 47, vol. 1, 2014, s. 23.

¹⁹³ Podľa prameňov ponúkal v roku 1713 vytvorenie hlavného oltára a nástenných malieb sanktuária aj spolubratom v Banskej Štiavnici za celkovú sumu 3000 zlatých. MNL Budapest, MOL, E 152_I._a. Registrata, Residentia Schemnicziensis, Fasc. 2 (233 – 419) Nro 371 – 4, *Proventus Propriè Parochiales 1713*. Prvýkrát publikované DZIURLA, H.: *Christophorus*, s. 107, 264 – 265.

¹⁹⁴ DZIURLA, H.: *Christophorus*, s. 11-13. HOŁOWNIA, R.: ...weil der. SERFŐZŐ, S.: Zur Geschichte.

¹⁹⁵ Pozri SURA, M: *Banská Bystrica*, s. 114 – 115, obr. 88. O atribúciu oltárneho obrazu sv. Jozefa Pestúna Tauschovi sa na základe štýlovo-kritickej analýzy pokúsil PAPCO, Ján: *Rakúsky barok a Slovensko / Österreichisches Barock und die Slowakei I*. Bojnice : Slovenské národné múzeum, 2003, s. 180 – 181, kat. č. 83.

¹⁹⁶ SERFŐZŐ, S.: Zur Geschichte, s. 118. Pozri tiež KISS, János Jernyei: Die Piaristenkirche zu Kecskemét. In: *Acta Historiae Artium*. tom. 39, vol. 1 – 4, 1997, s. 131 – 164.

rímskom kostole San Lorenzo in Lucina (1660 – 1664)¹⁹⁷ či jeho modifikovaný variant pre hlavný oltár kostola San Tommaso da Villanova v Castel Gandolfo (1657 – 1661).¹⁹⁸ A hoci bola podoba kaplnky Fonseca široko distribuovaná v grafickom prepise slávnych barokových rímskych oltárnych realizácií s názvom *Altaria et sacella varia templorum Romae* vydanom vo vydavateľstve Joachima von Sandrart (1606 – 1688) okolo roku 1690,¹⁹⁹ neobjavuje sa oltárna schéma s oválnym obrazom medzi európskymi realizáciami druhej polovice 17. storočia, resp. začiatku 18. storočia, často; jednou zo zriedkavých apropriácií Berniniho idey je návrh oltára gildy sv. Lukáša pre katedrálu v Antverpách z roku 1689 od Hendrika Fransa Verbruggena (1654 – 1724), dnes v zbierke Museum Plantin-Moretus v Antverpách.²⁰⁰ Vizualna koncepcia banskobystrických oltárov tak nemá, zdá sa, nič spoločné s teatrálnymi oltárnymi schémami odvodenými z návrhov Andreu Pozza jeho žiakmi a nasledovníkmi, ktoré rezonovali vo viacerých európskych regiónoch v prvých dvoch desaťročiach 18. storočia,²⁰¹ v strednej Európe snáď ešte výraznejšie vďaka Pozzovmu viedenskému účinkovaniu.

¹⁹⁷ CODA, Egidia: La Cappella Fonseca in San Lorenzo in Lucina. In: *Gian Lorenzo Bernini. Regista del Baroco. I restauri*. eds. C. Strinati and M. G. Bernardini, Milano : Skira, 1999, s. 57 – 65.

¹⁹⁸ ACKERMANN, Felix: *Die Altäre des Gian Lorenzo Bernini. Das barocke Altarensemble im Spannungsfeld zwischen Tradition und Innovation*. Petersberg : Michael Imhof Verlag, 2007, s. 96 – 137.

¹⁹⁹ [Joachim von Sandrart], *Altaria Et Sacella Varia Templorum Romae, A Celeberrimis Qvondam Architectis Structa, Qvibus Sistuntur Singulorum Orthographia Exterior Scenographia, Ichnographia; Cum Additis Ubique Mensuris*. Noribergae : Sandrart, ca. 1690, obr. XXXVIII.

²⁰⁰ V tomto prípade bol ale sprostredkovateľom idey umelcov brat Pieter Verbrugghen II (1648 – 1691), ktorý počas svojho pobytu v Ríme v rokoch 1674 – 1677 zaznamenal množstvo Berniniho diel. Pozri BOSSU, Charles et al.: *Alla luce di Roma. I disegni scenografici di scultori fiamminghi e il barocco romano*. Roma : De Luca Editori d'Arte, 2016, s. 218 – 219, kat. č. 34.

²⁰¹ KARNER, Herbert: Andrea Pozzo e la finta architettura d'altare in Austria e Boemia. In: *Andrea Pozzo*. ed. A. Battisti, Milano; Trento : Luni Editrice, 1996, s. 183 – 187. GIACOMELLI, Luciana: «...ingannare l'occhio a meraviglia». Invenzioni di altari dal Trattato di Andrea Pozzo nelle botteghe d'arte in Trentino. In: *Andrea Pozzo. Atti del Convegno Internazionale*. ed. A. Spiriti, Comunità Montana Lario Ceresio, 2011, s. 151 – 162. SMOLIŃSKI, Mariusz: Christoph Tausch e la fortuna di Andrea Pozzo in Slesia. In: SPIRITI, A. (ed.): *Andrea Pozzo*, s. 211 – 218. BÖSEL, Richard: La fortuna

Peter a Paul Strudelovci a Lorenzo Mattielli

Punktum za týmito úvahami a otázkami dáva jednak vzájomná korešpondencia dvoch synov hlavného komorského grófa Johanna Andreasa Joanelli de Telvana [Giovanni Andrea Giovanelli] Giovanniho Benedetta (1652 – 1732) a Giovanniho Paola (1658 – 1734), jednak výmena listov medzi mladším z bratov Giovanelliovcov a kanonikom dómu sv. Štefana vo Viedni Domenicom Lorenzom zachovaná v Archivio di Stato di Venezia a publikovaná v kontexte mecénskeho vzťahu tejto bohatej benátskej rodiny k maliarovi Domenicovi Guardimu (1678 – 1716), otcovi troch známych maliarov, a to Gianantonio (1699 – 1760), Francesco (1712 – 1793) a Nicolò (1715 – 1786).²⁰² Ten sa totiž po svojom návrate naspäť do Talianska z Viedne, kde pôsobil v 90. rokoch 17. storočia, stal priam privátnym maliarom oboch Giovanelliovcov, významných objednávateľov výtvarného umenia v oblasti Veneta²⁰³ či Trentina²⁰⁴ a už v tom čase známych a slávnych zberateľov diel talianskych majstrov 15. – 18. storočia.²⁰⁵ Napriek svojmu pevnému zviazaní predovšetkým s Benátkami a

globale dell'altaristica di Andrea Pozzo. In: *Andrea e Giuseppe Pozzo. Atti del Convegno Internazionale di Studi Venezia, Fondazione Giorgio Cini 22–23 novembre 2010*. ed. R. Pancheri, Venezia : Marcianum Press, 2012, s. 177 – 200. CATTOI, Domizio: L'altare di Santa Maria delle Grazie ad Arco e le ripercussioni del trattato di Andrea Pozzo sull'altaristica trentina. In: PANCHERI, R. (ed.): *Andrea e Giuseppe*, s. 283 – 294. PIAZZA, Stefano: L'influenza del trattato di Andrea Pozzo nell'architettura siciliana del XVIII secolo. In: PANCHERI, R. (ed.): *Andrea e Giuseppe*, s. 295-305. SERFÓZÓ, S.: Zur Geschichte, s. 111 – 121.

²⁰² PEDROCCO, Filippo – MONTECUCCOLI DEGLI ERRI, Federico: *Antonio Guardi*. Milano : Berenice, 1992, s. 17 – 18, 22 – 23.

²⁰³ Napr. pri budovaní rodinnej vily v Noventa Padovana; pozri MONTECUCCOLI DEGLI ERRI, Federico: Committenze artistiche di una famiglia patrizia emergente: i Giovanelli e la villa di Noventa Padovana. In: *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti*. vol. 151, 1992 – 1993, s. 691 – 752. Bratia financovali aj viaceré sakrálné diela priamo v Benátkach, a to napr. Cappella Giovanelli v benátskom kostole rádu bosých karmelitánov. Pozri *La chiesa di Santa Maria di Nazareth e la spiritualità dei Carmelitani Scalzi a Venezia*. eds. G. Bettini and M. Frank, Venezia : Marcianum Press, 2014.

²⁰⁴ K donačnej politike rodiny Giovanelli v oblasti domovského Trentina pozri SEGNANA, Chiara: *Il ruolo della famiglia Giovanelli nella promozione delle arti in Valsugana fra il XVII e il XVIII secolo*. Borgo Valsugana : Comune di Borgo Valsugana, 2005.

²⁰⁵ HASKELL, Francis: *Patrons and Painters. A Study in the Relations Between Italian Art and Society in the Age of the Baroque*. London : Chatto and Windus, 1963, s. 262. Pozri tiež BARBANTINI, Nino: La quadreria Giovanelli. In: *Emporium*. vol. 27, 1908, s. 183 – 205.

rodinnými panstvami v severnom Taliansku, udržiavali bratia Giovanelliovci v prvom decéniu 18. storočia čulé styky s Viedňou, medzi iným tam stále vlastnili palác²⁰⁶ a z prameňov je zrejme, že objednanie oltára pre Banskú Bystricu, miesto pôsobenia svojho otca, zverili zrejme z praktických dôvodov práve viedenskému kanonikovi.²⁰⁷ Ten objednal zhotovenie oltára Očisťovania Panny Márie vo Viedni a niekedy začiatkom decembra 1710 ho najskôr poslal loďou po Dunaji do Komárna a odtiaľ na voze do Banskej Bystrice.²⁰⁸ Už v liste z 15. mája 1710 však oznámil Giovanni Paolo Giovanelli svojmu bratovi, zdržiavajúcemu sa v tom čase v Ljubljane, že kanonik Domenico Lorenzo vyplatil honorár za oltár istému Strudelovi, a to prekvapivo v talianskej Padove:²⁰⁹ „*al Signor Canonico Lorenzo le Sùme (cioè i conti dei pagamenti) fatta somministrar in Padoa a Strudel à Conto dell'Altare di Naisol*“ (pánovi kanonikovi Lorenzovi sumu, tzn. z platobného účtu, ktorú vyplatil Strudelovi v Padove za oltár pre Banskú Bystricu).²¹⁰ S ohľadom na rok 1710 bola s najväčšou pravdepodobnosťou reč o Petrovi Strudelovi (1660 – 1714), v tom čase jednom z najprotežovanejších dvorských umelcov v cisárskych službách, ktorý spolu s bra-

²⁰⁶ PEDROCCO, F. – MONTECUCCOLI DEGLI ERRI, F.: *Antonio Guardi*, s. 16.

²⁰⁷ Pôvodná predstava bratov Giovanelliovcov, a to už v roku 1702, bolo oltár objednať v nemenovanej sochárskej dielni v Roverete, ktorá dodávala diela pre svokrovcov Giovanniho Paola, a to pre grófa Paride Lodrona (1636 – 1703) a jeho manželku Annu Costanzu von Lamberg. Pozri PEDROCCO, F. – MONTECUCCOLI DEGLI ERRI, F.: *Antonio Guardi*, s. 22. Pravdepodobne sa jedná o známu dielňu Cristofora Benedettiho (1657 – 1740), ktorá realizovala pre rodinu Lodron viacero objednávok. Pozri BACCHI, Andrea: *Scultura barocca a Rovereto*. In: *Roveretto città barocca città dei lumi*. ed. E. Castelnovo, Trento : Editrice Temi, 1999, s. 317 – 347.

²⁰⁸ „*L'Altare già è stato incaminato verso le cità Montane la passata settimana sopra il Danubio, e gionto che sarà a Comora sàra levato di barca e condotto a Neüsoll sopra cari...*“ (Oltár bol už minulý týždeň zaslaný do banského mesta po Dunaji, v Komárne bude zložený z lode a odvezený do Banskej Bystrice na voze...) PEDROCCO, F. – MONTECUCCOLI DEGLI ERRI, F.: *Antonio Guardi*, s. 23.

²⁰⁹ K pomerne neznámemu a tak trochu záhadnému pobytu Paula Strudela v Padove v 80. rokoch 17. storočia pozri DE VINCENTI, Monica – GUERRIERO, Simone: *Scultori trentini a Venezia. Scultori veneziani in Trentino*. In: *Scultura in Trentino. Il Seicento e il Settecento I*. eds. A. Bacchi – L. Giacomelli, Trento : Provincia Autonoma di Trento. Servizio Beni Culturali; Università di Trento. Facoltà di Lettere e Filosofia, 2003, s. 403 – 407. BACCHI, Andrea: Paul Strudel. In: BACCHI, A. – GIACOMELLI, L. (eds.): *Scultura II.*, s. 345 – 348.

²¹⁰ PEDROCCO, F. – MONTECUCCOLI DEGLI ERRI, F.: *Antonio Guardi*, s. 18.

tom Paulom (1648 – 1708) realizovali najvýznamnejšie súdobé viedenské objednávky; tomu jednoznačne zodpovedala i cena bansko-bystrického oltára 2000 zlatých. Práve dvaja z troch bratov Strudelovcov, pôvodom z tirolského Cles vo Val di Non, vo svojich sochárskych i maliarskych dielach posledného desaťročia 17. a prvého desaťročia 18. storočia priniesli do viedenského prostredia dve nosné línie talianskeho baroka: jednak benátske inšpirácie s hlavnou orientáciou na tvorbu sochára Giusta Le Court [Josse de Corte] (1627 – 1679) a maliara Johanna Carla Loth (1632 – 1698), jednak poučenie dielami Gianlorenza Berniniho, a to najmä vďaka ceste Petra Strudela do Ríma v roku 1692.²¹¹

Centrálny prvok oltára Očisťovania Panny Márie predstavuje istým spôsobom veľmi klasicizujúci a v lokálnom kontexte zvlášť pozoruhodný oltárny obraz, vďaka ktorému mohlo banskobystričné publikum vnímať v stredoeurópskom barokovom umení pomerne zriedkavú mariánsku tému ilustrujúcu text Evanjelia podľa Lukáša (Lk, 2,23-34). Na oválnom plátne, svojím celkovým charakterom blízkym Strudelovej kompozícii Obetovanie Jefteho dcéry (1710 – 1712) umiestnenej na strope tzv. *Bildzimmer* vo viedenskom záhradnom paláci rodiny Schönborn (dnes Österreichische Museum für Volkskunde, Wien) je znázornená scéna Očisťovania Panny Márie, resp. Obetovania Pána, orientujúca hlavnú pozornosť diváka na obeť malého Ježiška v náručí Simeona, podľa príslušného biblického textu starca očakávajúceho zjavenie Ježiša Krista. Vo svojej celkovej obrazovej koncepcii referuje banskobystričné oltárne plátno k známym dielam talianskeho umenia 16. a 17. storočia ako napríklad Obetovanie Pána na krídlach organovej skrine v kostole San Sebastiano v Benátkach (1559 – 1560) od Paola Veroneseho (1528 – 1588) či Obrezanie Krista v kostole San Martino v Siene (1636) alebo Obetovanie Pána v zbierke Louvre (1635 – 1640) od Guida Reniho (1575 – 1642) a vtedajšia veľká preferencia samotnej scény v Taliansku či jednotlivých jej komponentov artikulovaných slávnymi talianskymi maliarmi je potom doložená napríklad v obraze Obetovanie Pána (1713) od Sebastiana Ricciho (1659 – 1734), pôvodne v zbierke Sira

²¹¹ KOLLER, Manfred: *Die Brüder Strudel. Hofkünstler und Gründer der Wiener Kunstakademie*. Innsbruck; Wien : Tyrolia-Verlag, 1993, s. 14 – 16.

Richarda Boyle (dnes Chatsworth, Trustees of the Chatsworth Settlement, Devonshire Collection) alebo v obraze s identickým námetom od Giovanniho Domenica Tiepola (1727 – 1804) v zbierke Pinacoteca Ambrosiana v Miláne (okolo 1755).²¹² Súdobá talianska produkcia potom predstavuje pomocou systému *copy – paste* aj východiskový repertoár pre znázornenie ďalších postáv na banskobys-trickom obraze, a to nielen pre Pannu Máriu a sv. Jozefa, ale najmä pre štyroch, tzv. „starších“ v chráme, ktorých, ako na prvý pohľad veľmi individualizované postavy máme tendenciu dobovo kontextualizovať; tak napríklad prítomnosť staršieho muža za Pannou Máriou pridŕžiavajúceho si na nose okuliare vychádza už zo stredovekej tradície znázorňovania výjavu Očisťovania Panny Márie.²¹³ To isté potom platí aj pre repusoárovú postavu mladíka v miništrantskej košeli, tzv. superpelícia, ktorý kľáči na ľavej strane obrazu chrbtom k divákovi a v rukách drží hromničnú sviečku. Aj keď by sa na prvý pohľad mohlo zdať, že ide o konkrétnu osobu, takáto postava mladíka sa bežne opakuje v talianskej maľbe od záveru 16. storočia vždy v scénach odohrávajúcich sa v chráme, resp. referujúcich k svetlu ako takému. Pokiaľ by sme sa pokúsili bližšie charakterizovať oltárny obraz Očisťovanie Panny Márie dodaný Petrom Strudelom do Banskej Bystrice, pravdepodobne pôjde o dielo jedného z jeho žiakov, a to možno aj v maliarovej privátnej akadémii, ktorý na jednej strane jednoznačne pracoval s talianskymi predlohami, na strane druhej bol v individuálnom maliarskom rukopise silne inšpirovaný dielom Petra Paula Rubensa (1577 – 1640).²¹⁴

²¹² V kontexte klasickej a pomerne statickej kompozície z Banskej Bystrice možno zmieniť Očisťovanie Panny Márie v Oratorio delle Zitelle vo Vicenze z roku 1740 od menej významného, no v okruhu Vicenzy známeho maliara Constantina Pasqualotta (1681 – 1755). Pozri RIGON, Fernando et al.: *I Tiepolo e il Settecento vicentino*. Milano : Electa, 1990, s. 144, kat. č. 4.2.

²¹³ Starší muž s okuliarmi na nose, prípadne s ďalším ikonografickým symbolom knihou ako referenciou k mudrcom či učiteľom, sa potom vyskytuje aj v iných scénach odohrávajúcich sa v jeruzalemskom chráme, ako napr. Uvedenie Panny Márie do chrámu, Obriezka Krista alebo Dvanásťročný Kristus v chráme. Pozri MANN, Heinz Herbert: *Augenglas und Perspektiv. Studien zur Ikonographie zweier Bildmotive*. Berlin : Gebr. Mann Verlag, 1992, s. 39 – 41.

²¹⁴ Hlbšia analýza a potenciálne presnejšia atribúcia bude ďalšou úlohou autorky štúdie.

Kým benátske pramene referujú len k oltáru objednanému bratmi Giovanelliovcami, jeho pendant z roku 1713 svedčí o tom, že z rovnakej dielne pochádza aj tento oltár zasvätený sv. Jozefovi Pestúnovi, ktorý mal podľa prameňov tiež niekto záujem jezuitom zafinancovať, ale nakoniec od donácie odskočil.²¹⁵ Snáď by sme mohli uvažovať o vtedajšom hlavnom komorskom grófovi stredoslovenských banských miest Albertovi Ludwigovi Thavonat von Thavon. Ten jednak s najmladším z bratov Strudelovcov, Dominikom (1667 – 1715), kolaboroval na viacerých technických inováciách banských zariadení v Banskej Štiavnici, jednak prišiel priamo do kontaktu aj s Petrom Strudelom, a to v momente, keď si cisársky dvorný maliar vyhliadol po Turkoch viaceré opustené majetky v historickom Uhorsku, z ktorých v roku 1703 získal do svojho vlastníctva nielen väčšiu obec Kalná nad Hronom, ale aj Strekov, Semerovo a Jasovú, ešte aj dnes známe vinohradnícke dediny medzi Kalnou nad Hronom, Novými Zámkami a Štúrovom. V roku 1714 Peter Strudel prikúpil aj dedinu Hliník (dnes Hliník nad Hronom), dovtedy v správe cisársko-kráľovskej banskej komory v Banskej Štiavnici.²¹⁶ Dokončený oltár sv. Jozefa Pestúna, no bez ústredného plátna, nakoniec zaplatilo banskobystrické kolégium, podľa prameňov bol do hotového oltára dodatočne, niekedy po roku 1713, osadený oválny obraz svätca vytvorený už spomenutým Krištofom Tauschom.²¹⁷ Ako, a či vôbec vstupoval žiak Andreu Pozza do realizácie dvoch banskobystrických oltárov, nevedno: v kontexte dokončenia oltára Očisťovania Panny Márie v roku 1710 je pozoruhodné, že viedenský kanonik Domenico Lorenzo referuje Giovanelliovcom, ako sa na završené dielo „prišiel pozrieť istý jezuitský architekt, ktorý tam [v Banskej Bystrici?] postavil kostol, aby ho zmeral, a dotazoval sa, či chce najvznešenejší gróf zabezpečiť aj oltárny obraz, vzhľadom na svoje malé skúsenosti s umením som sa ale toto neodvážil rozhodnúť.“²¹⁸ Dodatočné pomeranie oltára už zjavne

²¹⁵ Porovnaj pozn. 190.

²¹⁶ KOLLER, M.: *Die Brüder*, s. 26 – 28, 232, 259, 317 – 320.

²¹⁷ Porovnaj pozn. 190.

²¹⁸ „L'Altare per Naisol si va perfettionando, et è venuto quivi un Gesuita Architetto, c'ha fabbricato colà la Chiesa à vederlo, et à prenderne la misura, hora bramo saper se li Ecc. mi SS. Conti vogliono ordinare costì la pittura à loro modo, perchè à dire il vero io non la intendo, e

nemohlo prispieť k ideálnemu výsledku: výška oboch bočných oltárov nekorešponduje s priestormi pomerne malých a tmavých kaplniek banskobystrického kostola, čo sa odrazilo predovšetkým v diletantskej úprave oltárnych nadstavcov. Tieto sú totiž len nahrubo dotvorené štukovými oblakmi, ani len v náznaku nepripomínajúcimi berniniovské poňatie prestupovania reality a ilúzie v takto koncipovaných rímskych rodinných kaplnkách. Samozrejme, pri hodnotení lokálnych úprav sú otázne zásahy v 19. a 20. storočí, viaceré časti oboch oltárov sú dnes očividne hrubo premaľované.

Talianske formálne referencie sú prítomné nielen v celkovom charaktere architektúry oboch oltárov, ale aj v ich sochárskej výzdobe. Tá pozostáva zo skulptúr Boha Otca a Ježiša Krista v nadstavci oltára Očisťovania Panny Márie a sv. Joachima a sv. Anny i menšej sochy Panny Márie Immaculaty v nadstavci oltára sv. Jozefa Pestúna, tento oltár dopĺňa aj komplexne riešené mramorové tabernákulum s postrannými sochami adorujúcich anjelov. Hypoteticky identifikovaný Peter Strudel bol, samozrejme, primárne maliarom, otáznym tak môže byť podiel v tom čase už zosnulého cisárskeho dvorského sochára Paula Strudela, ktorý síce zomrel v roku 1708, no publikované pramene svedčia o tom, že Peter Strudel prebral z bratovej pozostalosti viaceré sochárskych diel a oltárnych komponentov, a to práve v roku 1710, žiaľ, v niektorých prípadoch detailne nepopísaných.²¹⁹ Najmä sochy Boha Otca a Ježiša Krista výrazne odkazujú k vrcholovej kompozícii Najsvätejšej Trojice na morovom stĺpe „am Graben“ (1679 – 1694), na ktorého realizácii spolu s Johannom Bernhardom Fischerom von Erlach (1656 – 1723) a Lodovicom Ottaviom Burnacinim (1636 – 1707) participoval aj Paul Strudel, jednoznačne ich však možno kvalitatívne hodnotiť nižšie ako sochársku výzdobu oltára sv. Jozefa Pestúna. Táto totiž zo štýlovo-kritického hľadiska viac ako stredoeurópske diela viedenského okruhu pripomína realizácie severotalianskych sochárskych dielní, príp. vo Viedni usídlených Talia-

però potrei fare l'elettione (scelta) del soggetto poco perito nell'Arte." PEDROCCO, F. – MONTECUCCOLI DEGLI ERRI, F.: *Antonio Guardi*, s. 22.

²¹⁹ PÜHRINGER-ZWANOWETZ, Leonore: Die Meister des Altars für die kaiserliche Gruft bei den Kapuzinern in Wien. In: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*. tom. 21, 1968, s. 79 – 80.

nov,²²⁰ a v kontexte tvorby bratov Strudelovcov predstavuje zvlášť heterogénny prvok nekolidujúci s ich talianskou či viedenskou produkciou. V prípade neobvyklých, v nadstavci sediacich figúr svätcov sv. Joachima a sv. Anny je otázny ich vzťah k súdobým realizáciám sochára Orazia Marinaliho (1643 – 1720),²²¹ aktívneho v prostredí severotalianskej Vicenzy, a jeho identicky poňatým sediacim figúram v nadstavcoch niekoľkých oltárnych realizácií, napr. hlavný oltár pre Sant'Antonio Abate v Schio (1700) alebo bočný oltár Ružencovej Panny Márie v Santa Maria in Colle v Bassano del Grappa (1704 – 1711).²²² So zreteľom na túto afinitu by snáď bolo možné v otázke autorstva hypoteticky uvažovať o Marinaliho žiakovi a spolupracovníkovi Lorenzovi Mattielli (1687 – 1748),²²³ ktorý sa okolo roku 1710 presídlil z rodnej Vicenzy do Viedne. Tam v roku 1714 získal titul cisárskeho dvorského sochára, a rovnako tam spolu so svojím rozsiahlym sochárskym ateliérom predstavoval v rokoch 1711 – 1737 jedného z najvýznamnejších hráčov pri získavaní viedenských umeleckých objednávok. Nateraz je však s prihliadnutím na pomerne eklektický Mattielliho štýl a jeho časté citácie rôznych talianskych autorov,²²⁴ na začiatku tvorby primárne Orazia Marinaliho,²²⁵ dosť

²²⁰ MILANO, Carlo: Tra committenza e collezionismo: di alcune sculture barocche genovesi in Austria e in Germania. In: *Genova e l'Europa continentale. Opere, artisti, committenti, collezionisti. Austria, Germania, Svizzera*. eds. P. Boccardo – C. Di Fabio, Cinisello Balsamo : Silvana Editoriale, 2004, s. 175 – 187. KLEMENČIČ, Matej: „In partenza per lo Stato Imperiale“ Venezianische Bildhauer und die österreichischen Länder in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: *Barockberichte*. tom. 61, 2013, s. 59 – 73.

²²¹ K jeho životu a tvorbe pozri CARMELLINI, Silvia: *Zwischen Steinbruch und Studio. Die Bildhauerwerkstatt von Orazio Marinali und Giacomo Cassetti (1683 – 1754)*. Marburg : Tectum Verlag, 2011.

²²² GALASSO, Giovanna: Orazio Marinali e la sua bottega: opere sacre. In: *Scultura a Vicenza*. ed. Ch. Rigoni, Milano : Silvana Editoriale, 1999, s. 247 – 250.

²²³ Pozri SCHEMPER-SPARHOLZ, Ingeborg: *Der Bildhauer Lorenzo Mattielli. Der Wiener Schaffensperiode 1711 – 1738. Skulptur als Medium höfischer und sakraler Repräsentation unter Kaiser Karl VI.* Habilitationsschrift, Universität Wien, 2003.

²²⁴ SCHEMPER-SPARHOLZ, Ingeborg: Stil oder Modus? Lorenzo Mattielli und das Problem der Stilvarianten in der Skulptur des Spätbarock in Wien. In: *Pygmalions Aufklärung. Europäische Skulptur in 18. Jahrhundert*. eds. R. Kanz – H. Körner, München; Berlin : Deutscher Kunstverlag, 2006, s. 113 – 131.

²²⁵ SCHÜTZ, Ilse: Mattielli und die Vicentiner Bildhauerschule. In: *Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg. Neue Folge*. tom. 16, 1997, s. 269 – 294. SCHEMPER-SPARHOLZ, Ingeborg: Der Bildhauer Lorenzo Mattielli und seine Rolle als Vermittler oberitalienischer

ťažké posúdiť a náročné rozhodnúť, či mohol Lorenzo Mattielli ako neznámy a začínajúci sochár v stredoeurópskom priestore v roku 1713 dodať sochársku časť banskobystrického oltára dodaného viedenskou dielňou Petra Strudela, o ktorom je dobre známe, že v závere svojho života využíval pri realizácii viacerých objednávok nastupujúcu mladú generáciu sochárov.²²⁶

Johann Georg Dominikus Grasmair, Franz Joseph Wiedon a Michael Anton Räsner

Ešte v roku 1713 bol v kostole sv. Františka Xaverského v Banskej Bystrici umiestnený Boží hrob a zriadená loretánska kaplnka.²²⁷ Vďaka dvom lokálnym donátorom v roku 1725 umiestnili na v tom čase už pravdepodobne dokončené dva bočné oltáre sv. Alžbety, resp. sv. Anny, a sv. Michala Archanjela prenosné obrazy sv. Júdu Tadeáša a sv. Donáta.²²⁸ V roku 1721 poručil jeden z banskobystric-

Gestaltungsprinzipien in der dekorativen Skulptur und Plastik des Spätbarock in Mitteleuropa. In: *Barockberichte*. tom. 61, 2013, s. 5 – 21. DE GRASSI, Massimo: Venetian Sources for Mattielli' Sculpture. In: *Barockberichte*. tom. 61, 2013, s. 41 – 47.

²²⁶ KOLLER, M.: *Die Brüder*, s. 83, 241, prameň č. QU 211.

²²⁷ „*Ecclesia nostra D. Francisci Xaverii honoribus dicata non vulgaribus hoc anno profect incrementis curatum sepulchrum Christi perelegans, impensis Collegii cum Benefactorum quorundam liberalitate concurrentibus. Excitatum praeterae in templo nostro B. V. Sacellum, quantum loci admittunt angustiae, ad modum gratiosum, et devotioni accomodum: florenos in hoc opus impensos plus minus centenos hujatium dominorum, dominorum liberalis in Virginem sanctissimam pietas, collatis una symbolis congegessit.*“ (Náš kostol zasvätený sv. Františkovi Xaverskému bol v tomto roku vylepšený výnimočnými prírastkami. Na náklady kolégia a vďaka štedrosti niektorých dobrodincov sa zaobstaral veľmi elegantný hrob Krista. Okrem toho sa v našom chráme vybudovala vzhľadom na stiesnený priestor pôvabná a na prejavy uctievania vhodná kaplnka Blahoslavenej Panny. Florény vynaložené na toto dielo zozbierala spolu s oferami štedrá zbožnosť miestnych pánov voči Najsvätejšej Panne, keď prispeli každý asi stovkou florénov.) ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 107, *Litterae Annuae 1713*, s. 71.

„*Anno 1713. Sacellum Lauretanum in nostra Ecclesia erectum à Benefactor. Collatis 100 fl.*“ (V našom kostole bola vystavaná loretánska kaplnka, dobrodinci prispeli 100 florénmi.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 100.

²²⁸ „*Ex pia liberalitate D. Samuelis Demos huius Civitatis Syndici oblata ad altare S. Elisabethae, seu S. Annae imago S. Judae Thaddaei, et ex eadem a D. Daniele Thaddaeo Goldtperger Caesareo Schaffero ad novam huttam pro altari S. Michaelis in nostro templo oblata imago S. Donati M. Patroni contra noxias tempestates.*“ (Zo zbožnej štedrosti pána Samuela Demosa, reprezentanta tohto mesta, bol darovaný k oltáru sv. Alžbety či sv. Anny obraz sv. Júdu Tadeáša a z tej istej pohnútky od pána Daniela Tadeáša Goldtpergera, cisárskeho hospodára

kých jezuitov Filip Pez (1688 – 1757) donáciu na zamýšľaný nový hlavný oltár;²²⁹ v roku 1729 bol v presbytériu osadený nový hlavný oltár najmä vďaka angažovaniu sa hlavného komorského grófa Josepha Andreasa Wenzl von Sternbach.²³⁰ Ten v 20. rokoch 18. storočia masívne organizoval realizácie nových barokových oltárov vo viacerých kostoloch v stredoslovenských banských mestách,²³¹ ako naprí-

Novej Huty, bol pre oltár sv. Michala v našom chráme darovaný obraz sv. Donáta mučeníka, patróna proti škodlivým búrkam.) EK Budapest, sign. Ab. 94, *Diarium domus Neosoliensis Societatis Jesu*, Tom. I (1719 – 1729), s. 234, záznam z 28. septembra 1725.

²²⁹ „Ex his porro, et quidem paternis 400 florenos rhen: Sorori meae, 40 verò fl. rhen. unacum toto iure, quod habeo ad haereditatem maternam, Collegio Neosoliensi in hunc finem, ut Ara maior Sancti Francisci Xaverii in templo eiusdem Collegii extruatur, destino.“ (Z týchto ďalej a síce otcovských zanechávam 400 rýnskych florénov mojej sestre, 40 rýnskych florénov spolu s celým právom, ktoré mám na dedičstvo po matke, kolégium v Banskej Bystrici na ten cieľ, aby sa v chráme tohto kolégia vystaval veľký oltár sv. Františka Xaverského.) OeS-TA/HHStA, LA, Klosterakten, Jesuiten Wien: Professhaus, fasc. 150, fol. 312.

²³⁰ „Hora 10 mane allatum Kremnizio Altare novum pro nostro templo Xaveriano Benefactoris Ill[ustrissi]mo D[omi]no Barone de Sterenpach Supremo Camergrafio.“ (Ráno o desiatej hodine bol prinesený z Kremnice nový oltár pre náš chrám sv. Františka Xaverského zásluhou dobroditeľa najjasnejšieho pána baróna zo Sternbachu, hlavného komorského grófa.) EK Budapest, sign. Ab. 94, *Diarium domus Neosoliensis Societatis Jesu*, Tom. I (1719 – 1729), s. 401, záznam z 19. júna 1729.

„Amplioribus sibi Domus DEI accessionibus Neosolium plauidit, quando Illustrissimi Domini Josephi Andreae L. B. de Sternbach supremi in iis partibus Camergravi munificentia ara templi Princeps a fundamentis erecta est. Ea moles triginta sex pedes Geometricos in sublime assurgit. Arae corpus Genuensis marmoris imitatur candorem; columnis Porphyriticum lapidem perquam scite oemulantibus. Lemnisci, columnarum bases, earumq coronides una cum Coelestibus Geniis Divorumque Ignatii et Francisci Borgiae simulacris multo auro refulgent. Medius arae sinus Oenipotani Apellis artificem etiam manum praestolatur. Superne hoc in scuto epigraphe Chronographica legitur: gLorIfICetVr DeVs In Magno ApostoLo XaVerIo.“ (Banská Bystrica si môže blahoželať aj k väčšiemu obohateniu Božieho domu, keď vďaka štedrosti komorského grófa tejto oblasti, najjasnejšieho pána Josepha Andreasa slobodného baróna zo Sternbachu, bol od základu vystavaný hlavný oltár chrámu. Táto stavba stúpa do výšky 36 geometrických stôp [t. j. 12 metrov]. So základom oltára napodobňujúcim belosť janovského mramoru nadmieru umne súperia stúpy z porfýrového kameňa. Stúhy, základne stĺpov a ich oblúky spolu s nebeskými bytosťami a zobrazeniami sv. Ignáca z Loyoly a Františka Borgiu sa blýskajú zlatom. Stredná časť oltára ešte čaká na umeleckú ruku innsbruckého Apellesa. Nad tým v štíte je nápis s chronogramom: gLorIfICetVr DeVs In Magno ApostoLo XaVerIo.“ [Nech je oslávený Boh vo veľkom apoštolovi Xaveriovi 1729.] ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 179, *Litterae Annuae* 1729, fol. 55^r.

²³¹ K jeho donačným aktivitám v stredoslovenských banských mestách pozri BALÁŽOVÁ, B.: Zabudnutý, s. 173 – 184. BALÁŽOVÁ, B.: Az alsó-magyarországi, s. 125 – 144. BALÁŽOVÁ, B.: Zwei Tiroler, s. 13 – 44.

klad hlavný a štyri bočné oltáre v jezuitskom kostole Nanebovzatia Panny Márie (1726 – 1728) a hlavný oltár vo farskom kostole sv. Kataríny v Banskej Štiavnici (1727) alebo hlavný a dva bočné oltáre vo farskom kostole v Novej Bani (1726 – 1728), pričom tieto oltárne realizácie dodávali výsostne umelci z domoviny hlavného komorského grófa – Tirolska. A tak pomerne známy maliar Johann Georg Dominikus Grasmair (1691 – 1751)²³² zaslaním oltárnych obrazov, a naopak málo významný sochár Michael Anton Räsner (cca 1669 – 1746)²³³ svojím pôsobením priamo v banskej oblasti stredného Slovenska, zoznamovali región s barokovými umeleckými schémami záveru 17. a prvej štvrtiny 18. storočia v Tirolsku, resp. transferom talianskych foriem prostredníctvom svojej tirolskej domoviny. V prípade Johanna Georga Dominikusa Grasmaira sú významnými jeho školenia v dielni Giuseppe Albertiho (1664 – 1716) v Cavalese a v benátskej dielni Gregoria Lazzariniho (1657 – 1730) rovnako ako rímske vplyvy vďaka jeho pobytu v dielni Benedetta Lutiho (1666 – 1724) i na Accademia di San Luca; v prípade Michaela Antona Räsnera je najčitateľnejším na jeho tvorbu vplyv severotalianskeho sochára Cristofora Benedettiho (1657 – 1740).²³⁴ Zo záznamov v lokálnom banskobystričskom diáriu z rokov 1719 – 1729 a vo výročnej správe Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej za rok 1729 vyplýva,

²³² Pozri KOLLREIDER, Franz: *Johann Georg Dominikus Grasmair (1691 – 1751) – Sein Leben und seine Werke*. Doktorandská dizertačná práca. Innsbruck : Leopold-Franzens-Universität, 1939. RINGLER, Josef: Johann Georg Dom. Grasmair (1691 – 1751). *Schlern*. tom. 43, 1969, s. 503 – 516. KRONBICHLER, Johann: *Johann Georg Grasmair 1691 – 1751. Barockmaler in Tirol*. Brixen (Bozen) : Diözesanmuseum Hofburg Brixen, 2010; a mnoho zmienok v monografiách i väčších či menších štúdií venovaných jednotlivým Grasmairovým dielam. K jeho pôsobeniu v rámci historického územia Uhorska pozri JÁVOR, Anna: *Gemälde tiroler Maler, Johann Georg Dominikus Grasmair und Bartolomeo Poli in Ungarn*. In: *Acta Historiae Artium*. tom. 34, 1989, s. 191 – 197. GARAS, Klára: 18. századi osztrák mesterek művei Magyarországon. In: *Annales de la Galerie Nationale Hongroise / A Magyar Nemzeti Galéria évkönyve*. 1991, s. 193 – 198.

²³³ K jeho pôsobeniu na Slovensku pozri PÖTZL-MALÍKOVÁ, Mária: Príspevok k barokovému sochárstvu Stredného Slovenska. Archívne dokumenty k činnosti sochárskej rodiny Räsner (Räsner). In: *ARS*. tom. 32, vol. 1 – 3, 1999, s. 162 – 167. BALÁŽOVÁ, Barbara: Michal Räsner verus Dionýz Staneti. In: *ARS*. tom. 34, vol. 1, 2001, s. 46 – 74. BALÁŽOVÁ, B.: Zabudnutý, s. 173-184. BALÁŽOVÁ, B.: Az alsó-magyarországi, s. 125 – 144. BALÁŽOVÁ, B.: Zwei Tiroler, s. 13 – 44.

²³⁴ Pozri http://www.uibk.ac.at/aia/benedetti_christoforo.htm s doteraz publikovanou lit.

že v júni tohto roka bol z Kremnice privezený do Banskej Bystrice dvanásť metrov vysoký a dnes už nejestvujúci drevený oltár s polychrómiou imitujúcou biely mramor a červenastý porfýr, s najväčšou pravdepodobnosťou z dielne sochára Michaela Antona Räsnera. Centrálné oltárne plátno mal dodať, tak ako v prípade iných Sternbachom manažovaných objednávok na strednom Slovensku, „innsbrucký Apelles“ Johann Georg Dominikus Grasmair. Možno len dedukovať, že námet oltárneho obrazu reflektoval život či misiónárske aktivity sv. Františka Xaverského, podľa popisu ho po stranách sprevádzali sochy dvoch jezuitských svätcov sv. Ignáca z Loyoly a sv. Františka Borgiu; pôvodný vizuál oltára však dnes možno odvodiť len od zachovaných Räsnerových realizácií, príp. návrhov. **[obr. 7]** Vo veľkonočnom období nasledujúceho roka, t. j. v marci 1730 na oltár ďalej umiestnili nový obraz Ukrižovania vyhotovený nemenovaným kremnickým maliarom za 15 zlatých.²³⁵ V roku 1740 bol opätovne k hlavnému oltáru dodaný z Viedne ďalší obraz, znázorňujúci umierajúceho sv. Františka Xaverského na ostrove Šang-čchuan²³⁶ a tento obraz sa s najväčšou pravdepodobnosťou umiestňoval na oltár v rámci osláv sviatku titulárneho svätca kostola 3. decembra, resp. v čase adventného pôstu. Princíp príležitostného

²³⁵ „Circa vespere afficta est ad Magnam Aram imago Crucifixi recentissime picta a Cremnitiensi Pictore pro pretio 15 Rhenensium ex quibus decem in accepto refferat Dominus Goldtberger.“ (Okolo večera bol k veľkému oltáru pridaný obraz Ukrižovaného namaľovaný nedávno kremnickým maliarom za cenu 15 rýnskych, z ktorých nech desať pán Goldtberger zanesie do príjmového dokladu.) MNL Budapest, MOL, X 1862 Jezuita diariumok, mikrofilm C 206, *Diarium Collegii Neosoliensis Ab Anno 1730*, záznam z 25. marca 1730. Identifikácia tohto kremnického maliara je problematická, pretože v Kremnici okolo roku 1730 pôsobilo niekoľko maliarov, a to napr. Andreas Bary (+1731), Joseph Anton Podner (+1733) a Johann Georg Rothenstein (+1730). Pozri BALÁŽOVÁ, Barbara: *Pictorissa Cremnitiensis*. Bratislava : vydané vlastným nákladom, 2003, s. 34 – 45.

²³⁶ „Allata est nova imago morientis S. Xaverii Viennae picta, ponenda ad ara maiorem, loco antiquae principalis imaginis S. Franc. Xaverii in honorem ieiunii.“ (Bol prinesený nový obraz umierajúceho sv. Františka Xaverského namaľovaný vo Viedni, ktorý sa má položiť k väčšiemu oltáru miesto starého hlavného obrazu sv. Františka Xaverského na počesť pôstu.) MNL Budapest, MOL, X 1862 Jezuita diariumok, mikrofilm C 206, *Diarium Collegii Neosoliensis Ab Anno 1730*, záznam z decembra 1740. „Anno 1740. Imago morientis S. Xaverii in summa Ecclesiae nostrae ara liberalitate Illustrissimae familiae Sternbachianae posita.“ (Rok 1740. Na najvyššom oltári nášho kostola vystavanom vďaka štedrosti najjasnejšej rodiny Sternbach sa umiestnil obraz umierajúceho sv. Františka Xaverského.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 102.

prekrývania fixného oltárneho obrazu bol nedávno príkladne zdokumentovaný v Banskej Štiavnici, kde sa na hlavný oltár kostola sv. Kataríny v tom čase spravovaného jezuitmi umiestňovali rôzne oltárne obrazy počas najvýznamnejších sviatkov liturgického roka.²³⁷ Banskobystrický oltárny obraz, ktorý dnes tvorí ústredný prvok hlavného oltára z 19. storočia a bol zjavne niekedy v tomto období aj výrazne premaľovaný, bol v doterajšej literatúre s otáznikom atribúovaný významnému stredoeurópskemu maliarovi Franzovi Antonovi Palkovi (1717 – 1766).²³⁸ Autorom diela, pre Palkovu tvorbu s množstvom netypických veristických detailov,²³⁹ je však s ohľadom na posunuté datovanie do roku 1740 zrejme niekto zo staršej generácie viedenských maliarov. Ten sa v postave umierajúceho svätca inšpiroval predovšetkým námetovo identickým oltárnym obrazom Giovanniho Battistu Gaulliho (1639 – 1709) v kaplnke sv. Františka Xaverského v rímskom kostole San Andrea al Quirinale,²⁴⁰ v ktorej možno vidieť aj tri najobľúbenejšie, resp. kánonické scény zo života jezuitského misionára, a to Kázanie sv. Františka Xaverského, Krst orientálnej kráľovnej Neachile a Smrť sv. Františka Xaverského.

V roku 1739 bol v banskobystrickom kolegiálnom kostole osadený malý oltár aj v loretánskej kaplnke.²⁴¹ Zakrátko, v roku 1743 bola dokončená úprava troch ďalších bočných kaplniek Najsvätejšej Trojice, Svätého Križa a sv. Ignáca z Loyoly²⁴² a v tom istom roku

²³⁷ ČIČO, M.: 1650 – 1800, s. 222 – 226.

²³⁸ RUSINA, I.: *Dejiny*, s. 474 – 475, kat. č. 254 [J. Medvecký]. PAPCO, J.: *Rakúsky barok II.*, s. 582, kat. č. 298. Pozri tiež GARAS, Klára: Franz Anton Palko als Maler von Altarbildern. In: *Orient und Okzident im Spiegel der Kunst. Festschrift H. G. Franz zum 70. Geburtstag*. ed. G. Brucher, Graz : Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1986, s. 118. PREISS, Pavel: *František Karel Palko. Život a dílo malíře sklonku středoevropského baroka a jeho bratra Františka Antonína*. Praha : Národní galerie, 1999, s. 259.

²³⁹ MEDVECKÝ, Jozef: Palkovci v Bratislave. Na okraj monografie Pavel Preiss: František Karel Palko. Život a dílo malíře sklonku středoevropského baroka a jeho bratra Františka Antonína (NG Praha 1999). In: *ARS*. tom. 34, vol. 1, 2001, s. 96.

²⁴⁰ <http://www.barok.me/KOMP/XaverMAP.htm>

²⁴¹ „Anno 1739. Nova ara Lauretana in templo nostro erecta variorum liberalitate impensis 120 florenis.“ (Rok 1739. V našom chráme bol postavený nový loretánsky oltár za sumu 120 florénov vďaka štedrosti rôznych ľudí.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 102.

²⁴² „Tria anno Superiore neoerecta in templo nostro Sacella novis aris nempe SS. Trinitatis, Crucifixi Salvatoris, et S. Ignatii instructa. Impetratae Roma ad Septenas Ecclesiae nostrae aras indulgentiae plenariae.“ (Tri novopostavené kaplnky v našom chráme dostali v

podpísal rektor banskobystrického kolégia Benedikt Mayerl (1695 – 1762) zmluvu na štyri oltáre do kaplniek kostola, a to Najsvätejšej Trojice, sv. Ignáca, sv. Michala Archanjela a Svätého Kríža s už spomínaným tirolským sochárom Michaelom Antonom Räsnerom podľa nákresov Franza Josepha Wiedona (1703 – 1779).²⁴³ Z textu zmluvy je zrejmé,²⁴⁴ že dobovou literatúrou pomerne vysoko cenený viedenský maliar, pôvodom z Prahy, mal dodať banskobystrickým jezuitom aj oltárne obrazy do týchto štyroch bočných oltárov; predstavu o ich podobe si možno urobiť na základe bočného oltára sv. Michala Archanjela pre jezuitský kostol v Banskej Štiavnici (1743), dnes umiestnený vo farskom kostole sv. Anny v Štefultove.²⁴⁵ [obr. 8] Franz Joseph Wiedon, ktorý pred svojím účinkovaním v stredoslovenských banských mestách spolupracoval s najprestížnejšími viedenskými maliarmi ako Daniel Gran (1694 – 1757) či Paul Troger (1698 – 1762), už na začiatku 40. rokov 18. storočia dokázateľne pôsobil v Banskej Štiavnici a blízkych štiavnických Baniach, a to jednak u jezuitov, jednak u hieronymitánov.²⁴⁶ V roku 1744 bola v banskobystrickom kostole sv. Františka Xaverského osadená nová kazateľnica a do interiéru boli umiestnené nové spovedeľnice.²⁴⁷ Je teda zjavné, že v polovici 18. storočia boli práce na

minulom roku nové oltáre, a to Najsvätejšej Trojice, Ukrižovaného Krista a sv. Ignáca z Loyoly. Z Ríma sme pre sedem oltárov nášho kostola dosiahli plné odpustky.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 102. Porovnaj ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 137, *Litterae annuae* 1743, s. 70.

²⁴³ K jeho životu a tvorbe pozri *Allgemeines Künstler Lexikon XXXV.* eds. U. Thieme – F. Becker, Leipzig : E. A. Seemann, 1942, s. 528 – 529. SCHÖNY, Heinz: *Wiener Künstler-Ahnen. Genealogische Daten und Ahnenlisten Wiener Maler I.* Wien: Selbstverlag der Heraldisch-Genalogischen Gesellschaft 'Adler', 1970, s. 75 – 76.

²⁴⁴ MNL Budapest, MOL, E 152_II_a. Irregestrata, Residentia Schemnicziensis, Fasc. 12, No. 115, *Contractus Rasner Sculptoris per 4 novis aris Templi Coll. Neosol. S. J., exolutus totaliter* 16. Xbris 1743 per 412 fl. 36 x. Prvýkrát publikované PÖTZL-MALÍKOVÁ, M: *Príspevok*, s. 165.

²⁴⁵ BALÁŽOVÁ, B.: *Zwei Tiroler*, s. 40. BALÁŽOVÁ, B.: *Zlatníctvo*, s. 194 – 195.

²⁴⁶ Pramene publikované BALÁŽOVÁ, B.: *Zwei Tiroler*, s. 35-41. MEDVECKÝ, J.: *Anton Schmidt*, s. 43 – 45.

²⁴⁷ „Ecclesiae nostrae nova Cathedra cum duobus Confessionalibus, triclinio domestico novus nitor inductus.“ (Náš kostol dostal novú kazateľnicu a dve spovedeľnice, jedáleň v dome bola vynovená.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 103. Porovnaj ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 138, *Litterae annuae* 1744, s. 92.

vnútornej výzdobe kolegiálneho kostola skoro dokončené, interiér, svojím charakterom porovnateľný napr. s jezuitským kostolom v Linzi, bol však kontinuálne dopĺňaný rôznymi maľbami a sochami ďalej,²⁴⁸ rovnako ako boli objednávané a dodávané menšie oltáre i samostatné závesné obrazy do priestorov kolégia.²⁴⁹ Výstavba kostola a jeho exteriérová či interiérová výzdoba síce neboli zrealizované v jednej časovej etape, to však nie je v prípade barokového sakrálneho umenia žiadna výnimka, napríklad aj vo výkladnej skrini jezuitskej *propaganda fidei* – kostole San Ignazio v Ríme – ešte stále chýba finalizácia niektorých bočných kaplniek. Z popisu jezuitského kostola v Banskej Bystrici z roku 1773 je zrejmé, že v interiéri chrámu sa v tom čase nachádzalo deväť oltárov, a to hlavný oltár zasvätený sv. Františkovi Xaverskému, na epištolnej strane bočný oltár Svätého Kríža s obrazom sv. Alojza, oltár sv. Jozefa s obrazom sv. Jána Nepomuckého, oltár sv. Michala s obrazom sv. Floriána, a nakoniec oltár Panny Márie s Ježiškom v malej kaplnke. Na evanjeliovej strane to bol oltár Najsvätejšej Trojice, oltár Očisťovania Panny Márie, oltár sv. Anny a oltár sv. Ignáca z Loyoly.²⁵⁰

²⁴⁸ „*Adjectae duae ad omnem venustatem icones utrumque Majoris arae latus stipant, et haud mediocriter ornant: D. Emericum Hungariae Ducem altera, altera D. Julium Martyrem refert: utraque ab artifice Viennensi scite expicta, listis elegantibus, operis Statuarii, arte oblatis inclusa est.*“ (Všetok pôvab ešte zvyšujú dve ikony po oboch stranách hlavného oltára, ktoré ho ozdobujú zďaleka nie priemerne: prvá zobrazuje sv. Imricha, uhorského kniežata, a druhá sv. Júlia Mučeníka. Obe boli umne namaľované viedenským umelcom a umiestnené v sochárskym umení elegantne vytvorených rámochoch.) ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 202, *Litterae Annuae* 1755, fol. 91^v.

„*Anno 1753. Imagines SS. Aloysii, Joannis Nepomuceni, & Floriani sumptuosis cistis inclusae, & 8 pedes geometricos altis appensae in tribus lateralibus Sacellis.*“ (Zobrazenia sv. Alojza, sv. Jána Nepomuckého a sv. Floriána uzavreté v drahých schránkach vysokých štyri geometrické stopy boli zavesené v troch bočných kaplnkách.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 104.

²⁴⁹ Pozri napríklad MEDVECKÝ, Jozef: Joannes Cantius confessor. K ikonografii Krackerovho banskobystričského obrazu. In: *Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach* 2004. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie konanej na Trnavskej univerzite v dňoch 27. a 28. októbra 2004. Trnava : Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2005, s. 60 – 69.

²⁵⁰ BOTEK, A.: *Zrušenie*, s. 88 – 89. Táto situácia bola podstatne zmenená v rokoch 1844 – 1845 počas rozsiahlej rekonštrukcie v tom čase už katedrály sv. Františka Xaverského. Pozri *Schematismus historicus dioecesis Neosoliensis pro anno saeculari MDCCCLXXVI ab erecta sede episcopali*. Neosolii : Typis Philippi Machold, 1876, s. 54.

Pri pokuse artikulovať kvalitatívnu úroveň interiérového vybavenia jezuitského kostola v Banskej Bystrici,²⁵¹ a to zvlášť v protiklade s tvrdením Paula Shorea o tamjšej „*rustic and unpolished community*“;²⁵² platí, tak ako aj v prípade architektúry, predpoklad o vzájomne previazanom kontakte lokálneho strediska s centrom provincie (Viedeň) a sprostredkovane dokonca s globálnym centrom rehole (Rím). Centrum Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej, a zároveň hlavné mesto mocensky dominujúcej Habsburskej monarchie začalo po roku 1700 spĺňať podmienky európskeho umeleckého centra bez zásadnej či väčšej konkurencie v celom stredoeurópskom priestore;²⁵³ počet obyvateľov Viedne sa postupne zvýšil a prekročil 100 000,²⁵⁴ medzi ktorých patrilo nielen množstvo umelcov pracujúcich v špecializovaných umeleckých dielnach a zabezpečujúcich komplexnosť umeleckej produkcie, ale aj množstvo objednávateľov či patrónov umenia schopných finančne kryť pozoruhodné umelecké realizácie. Význam viedenského centra potvrdila v 18. storočí i existencia vzdelávacej inštitúcie – umeleckej akadémie založenej podľa parížskeho a rímskeho vzoru, ktorá predstavovala platformu nielen pre samotnú výuku, ale zabezpečovala aj oficiálnu certifikáciu umelcov či potvrdenie ich spoločenského statusu.²⁵⁵ Vo Viedni 18. storočia sa tiež rýchlo cizelovala spoločnosť, ktorá vnímala, požadovala a objednávala výtvarné umenie a tento fakt kontinuálne prispieval k rozvoju okruhu tak zberateľov, ako aj znalcov, k

²⁵¹ Samostatnou kapitolou je liturgické náčinie. V jezuitskom kolegiálnom kostole sa v roku 1773 nachádzalo napr. 18 strieborných pozlátených kalichov, 2 strieborné pozlátené monštrancie, 3 strieborné pacifikály a dve strieborné sochy sv. Ignáca z Loyoly a sv. Františka Xaverského. Pozri BOTEK, A.: *Zrušenie*, s. 88 – 89.

²⁵² SHORE, P.: *Narratives*, s. 183.

²⁵³ *Wien und der europäische Barock. Akten des XXV. internationalen Kongresses für Kunstgeschichte. Wien, 4. – 10. September 1983.* eds. Hermann Fillitz and Martina Pippal, Wien; Köln; Graz : Böhlau, 1986. V kontexte jezuitského účinkovania pozri zvlášť KARNER, H. – TELESKO, W. (eds.): *Die Jesuiten*.

²⁵⁴ DACOSTA KAUFMANN, Thomas: *Toward a Geography of Art*. Chicago; London : University of Chicago Press, 2004, zvlášť kapitola 5. *Artistic Regions and the Problem of Artistic Metropolises: Questions of (East) Central Europe*, s. 154 – 186, cit. s. 159. Pozri tiež PEŠEK, Jiří: Prague, Wrocław, and Vienna. Center and Periphery in Transformations of Baroque Culture? In: *Embodiments of Power. Building Baroque Cities in Europe*. eds. G. B. Cohen – F. A. J. Szabo, New York; Oxford : Berghahn Books, 2008, s. 80 – 96.

²⁵⁵ Pozri zvlášť WARNKE, Martin: *Hofkünstler. Zur Vorgeschichte des modernen Künstlers*. Köln : DuMont Buchverlag, 1996.

rozširovaníu variantov predaja či exportu umeleckých diel, dokonca i k vzniku fálz, a nakoniec aj k vzostupu teoretickej či historiografickej spisby o výtvarnom umení.²⁵⁶ Z pohľadu cirkulácie umelcov a umeleckých ideí sa Viedeň stala v strednej Európe najdôležitejším miestom sprostredkovávajúcim barokové umenie Ríma či Benátok, a to nielen vďaka priamej prítomnosti Talianov na viedenskom cisárskom dvore, ale aj umelcov školených v Taliansku či následne ich viedenských žiakov. V kontexte budovania jezuitského kostola sv. Františka Xaverského v Banskej Bystrici od roku 1693 tak nateraz identifikovaní stavitelia, maliari a sochári (Raphael Renner, Peter a Paul Strudelovci, Lorenzo Mattielli, Christophorus Tausch, Johann Georg Dominikus Grasmair, Michael Anton Räsner, Franz Joseph Wiedon) i ďalší, prameňmi doložení „viedenský“ umelci, odprezentovali vo svojich dielach banskobystrickému prostrediu vizuálne normy nijako sa neodlišujúce od noriem najbližšieho centra Viedne,²⁵⁷ a to v kvalite, ktorá odrážala na jednej strane intencie Spoločnosti Ježišovej a jej lokálnych podporovateľov, na strane druhej ich finančné možnosti.²⁵⁸

Východ a Západ

Vyššie prezentovaný a do detailu komentovaný, z hľadiska „západného“ pohľadu nudný pozitivistický výskum príznačný pre záver 19. storočia a, žiaľ, v kontexte výtvarného umenia a architektúry v Banskej Bystrici doteraz absentujúci, vypovedá o jednoznačnom úspechu účinkovania Spoločnosti Ježišovej v lokálnom centre stredného Slovenska, a to na všetkých bojových poliach jezuitskej protireformácie: 1. obnova krajinského katolicizmu a konverzia všetkých spoločenských vrstiev obyvateľstva; 2. vybudovanie vzdelávacích inštitúcií, a to v rámci tak vybraných intelektuálnych centier (univerzity), ako aj lokálnejšieho prostredia (gymnaziá); 3. a nakoniec, kreovanie barokovej sakrálnej krajiny a budovanie vizuálnej

²⁵⁶ DACOSTA KAUFMANN, T.: *Toward*, s. 157.

²⁵⁷ BALÁŽOVÁ, B.: *Zlatníctvo*, kapitola 3. *Čo je také „viedenské“ na viedenskom umení?*, s. 131 – 213.

²⁵⁸ DACOSTA KAUFMANN, Thomas: *East and West: Jesuit Art and Artists in Central Europe, and Central European Art in the Americas*. In: *The Jesuits. Cultures, Sciences, and the Arts 1540 – 1773*. eds. J. O'Malley, S. J. – G. A. Bailey – S. J. Harris, S. J. – T. F. Kennedy, S. J., Toronto; Buffalo; London : University of Toronto Press, 1999, s. 274 – 304.

identity už jednoznačne katolíckeho priestoru. Definitívne potvrdenie dlhodobého a kontinuálneho rekatolizačného úsilia odvíjajúce sa od príchodu katolíckeho kňaza Matthäusa Schlegela do Banskej Bystrice v roku 1627 sa udialo 13. marca 1776, keď bolo vďaka iniciatíve cisárovnej Márie Terézie pápežskou bulou Pia VI. novozriadené Banskobystrické biskupstvo; priestorovým zázemím pre kapitolu sa stal celý vybudovaný areál bývalého jezuitského kostola sv. Františka Xaverského s nadväzujúcimi objektmi kolégia. Viacerí pátri Spoločnosti Ježišovej z Banskej Bystrice neodišli, ale zostali pôsobiť buď ako kanonici kapituly či správcovia lokálnych farností, alebo aj ako pedagógovia katolíckeho gymnázia,²⁵⁹ ktoré naďalej fungovalo bez prerušenia vo svojich pôvodných priestoroch.²⁶⁰ Dokonca, refúgium našli aj tí, ktorí sa vrátili zo zámoria; ako príklad možno uviesť postavy juhoamerických misií Františka Edera (1727 – 1772) či Jozefa Kaylinga (1725 – 1791).²⁶¹ Pri pohľade koncentrovanom zvlášť na výtvarné umenie a architektúru i parciálne rozkrytých reáliách účinkovania Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici v rokoch 1648 – 1773 sa čoraz viac stávajú Paulom Shoreom artikulované a neustále pripomínané „*Eastern peripheries of the Habsburg realms*“ s horko-ľazko prežívajúcimi členmi rehole neobhájiteľnými. Ak chápeme jezuitskú činnosť ako istý globálny fenomén, potom sa terajšie územie Slovenska (ranonovovekého horného Uhorska) s jezuitskou univerzitou v Trnave (1635) nijako zásadne nevyčleňuje z geografie jezuitského účinkovania v akomkoľvek európskom priestore: osobne totiž verím, že podobné „nepriateľské“ prostredie možno zadefinovať aj v iných, rímskemu centru rehole nielen geograficky ale aj mentálne vzdialených oblastiach (napr. vo vidieckych komunitách). Paul Shore len veľmi voluntaristicky definuje termín periféria ako taký²⁶² a vo svojej

²⁵⁹ BOTEK, A.: *Zrušenie*, s. 47 – 62.

²⁶⁰ Napriek striktnému zákazu viedli po rozpustení rehole banskobystrickí jezuiti ešte aj v rokoch 1773 – 1779 svoje vlastné diárium. ARKFÚ Banská Bystrica, *Diarium Anni 1768 à die 16. Junii* (do 8. marca 1779).

²⁶¹ VOZÁR, Jozef: Pôsobenie misionárov zo Slovenska v zámorských krajinách v 17. a 18. storočí. In: *Historický časopis*. tom. 44, vol. 4, 1996, s. 649 – 666.

²⁶² Z hľadiska metodologického konceptu slubný názov druhej kapitoly *Peripheries* je potom v texte kapitoly rozvinutým len do vybraných udalostí a komentovaných kuriozít pôsobenia Spoločnosti Ježišovej v Košiciach. Pozri SHORE, P.: *Narratives*, s. 37 – 63.

knihe *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* nielenže nereflektuje metodologický koncept periférie tak, ako bol artikulovaný historiografiou v 80. rokoch 20. storočia, ale nezohľadňuje ani aktuálny metodologický posun smerom ku globalizácii, resp. neuvažuje o vzájomných prepojeniach *globálneho* a *lokálneho*. Ba dokonca naopak, čo mimoriadne výrazne vyčnieva z jeho ideí a interpretácií, je istá exotizácia (stredo-)východnej Európy: je paradoxné, ako v súčasnosti tento priestor niektorí „západní“ bádatelia objavujú až koloniálnou metodikou ako niečo cudzokrajné, čo nakoniec vedie k istej dvojkoľajnosti „západných“ a „východných“ naratívov, pričom metodologická debata k tomuto mimoriadne vážnemu problému doteraz prebiehala predovšetkým na poli historiografie výtvarného umenia.²⁶³ Pokus o paralelný príbeh jednej kapitoly knihy *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640–1773)* potom otvára všeobecnejšiu otázku pohľadu súčasného vedeckého prostredia „Západu“ na ešte stále exotický „Východ“, ktorú, samozrejme, intenzifikuje aj absencia prekladov tamojšej vedeckej a odbornej literatúry uchopiteľných v anglo-americkom prostredí. Je v čase globalizácie jedna civilizácia? A ak nie je, ktorá je potom tá správna? Aký význam majú pre globalizovanú vedeckú komunitu publikácie podobné práci Paula Shoreho? Ako sa k nim na strane „Východu“ postaviť a ako artikulovať ich úskalia „západným“ kolegom, ktorí zhodne tvrdia, že „*there is no question that Shore has done a tremendous amount of important research and produced a new standard account of the Jesuit missions in the Habsburg east*“?²⁶⁴ Moja štúdia sa môže zdať „západnému“ čitateľovi nudnou najmä kvôli množstvu faktografických informácií, ktoré nie sú servírované príťažlivou či dokonca očarujúcou interpretačnou stratégiou, je totiž najmä komentárom k takto koncipovanej práci Paula Shoreho. A tak, hoci by Evonne Levy, renomovaná historička umenia s pozoruhodným prínosom v inter-

²⁶³ Na tento fenomén upozornila vo „východnej“ Európe ako prvá historička umenia Mária Orišková v kontexte interpretácie výtvarného umenia druhej polovice 20. storočia. Pozri ORIŠKOVÁ, Mária: *Dvojhlasné dejiny umenia*. Bratislava : Petrus, 2002. Pozri tiež pozoruhodnú úvahu k tejto téme MOXEY, Keith: *Art History after the Global Turn*. In: *Is Art History Global?* ed. J. Elkins, New York; London : Routledge, 2007, s. 207 – 214.

²⁶⁴ STRASSER, U.: *Narratives*, s. 476.

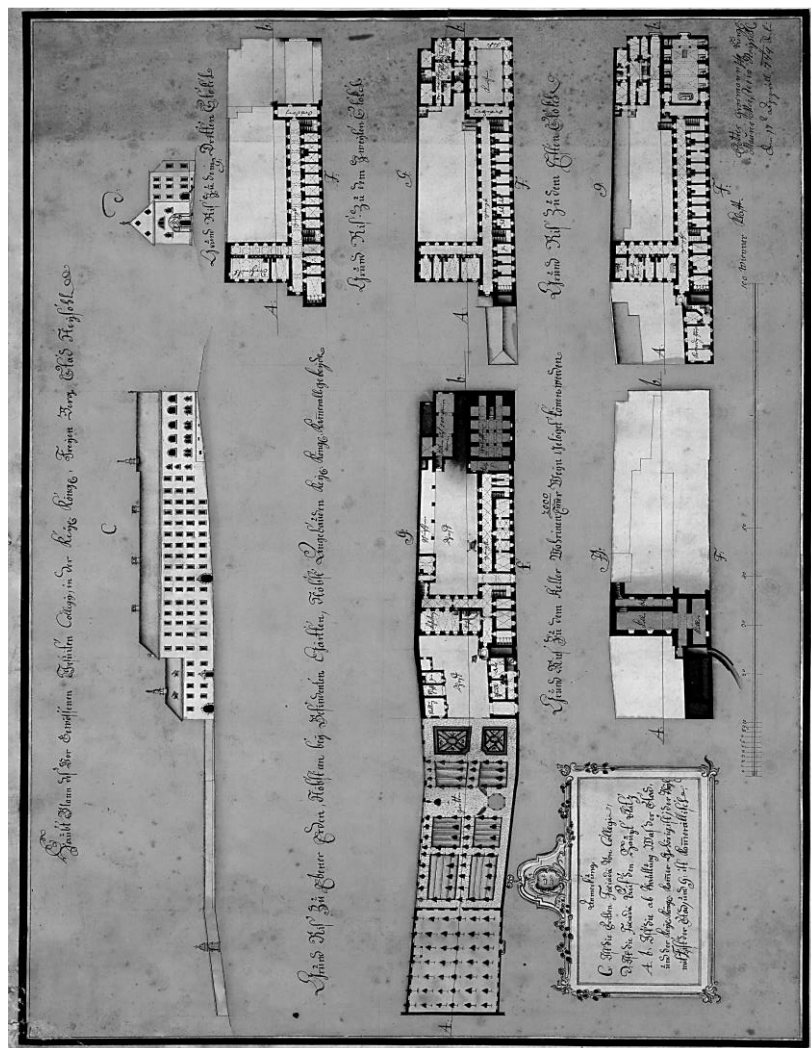
pretácii činnosti Spoločnosti Ježišovej v ranom novoveku, uprednostila v kontexte aktuálnej jezuitskej historiografie predovšetkým panoramatickejší pohľad presahujúci hranice jednotlivých jezuitských provincií, pričom zdôrazňuje potrebu interpretovať pôsobenie rehole synchronne, a nielen v lokálnom či regionálnom horizonte,²⁶⁵ kniha *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* je ukážkou toho, čo sa stane, ak autor syntetickej práce upredností či dokonca všetko podriadi vlastnej interpretačnej stratégii. Z tohto dôvodu som považovala za potrebné a dôležité vyvrátiť faktami množstvo argumentačných línií, s ktorými v prípade lokálneho centra Banskej Bystrice tento kanadský historik narába, čo je, samozrejme, nevďačná úloha tak pre bádateľa, ako aj pre čitateľa. Osobne sa totiž obávam, že na základe rozkrytia jednej vzorovej lokality je dôvod na moje oprávnené pochybnosti, ba dokonca presvedčenie, že konštruované „*narratives of adversity*“ stoja v prípade diela Paula Shoreho na hlinených nohách, rovnako ako jeho „*authority as a scholar of the activities of the Society of Jesus in the eastern territories of the Habsburg Empire.*“²⁶⁶

Štúdia vznikla aj vďaka výskumnému projektu *Globálne verzus lokálne a lokálne verzus globálne* podporenému štipendijným programom Slovenského historického ústavu v Ríme / Istituto Storico Slovacco di Roma, a tiež ako výstup riešenia grantového projektu Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu SR a Slovenskej akadémie vied VEGA 1/0677/18 *Sapientia aedificavit sibi Domum. Sídelné zázemie historickej Trnavskej univerzity (1635 – 1777)*.

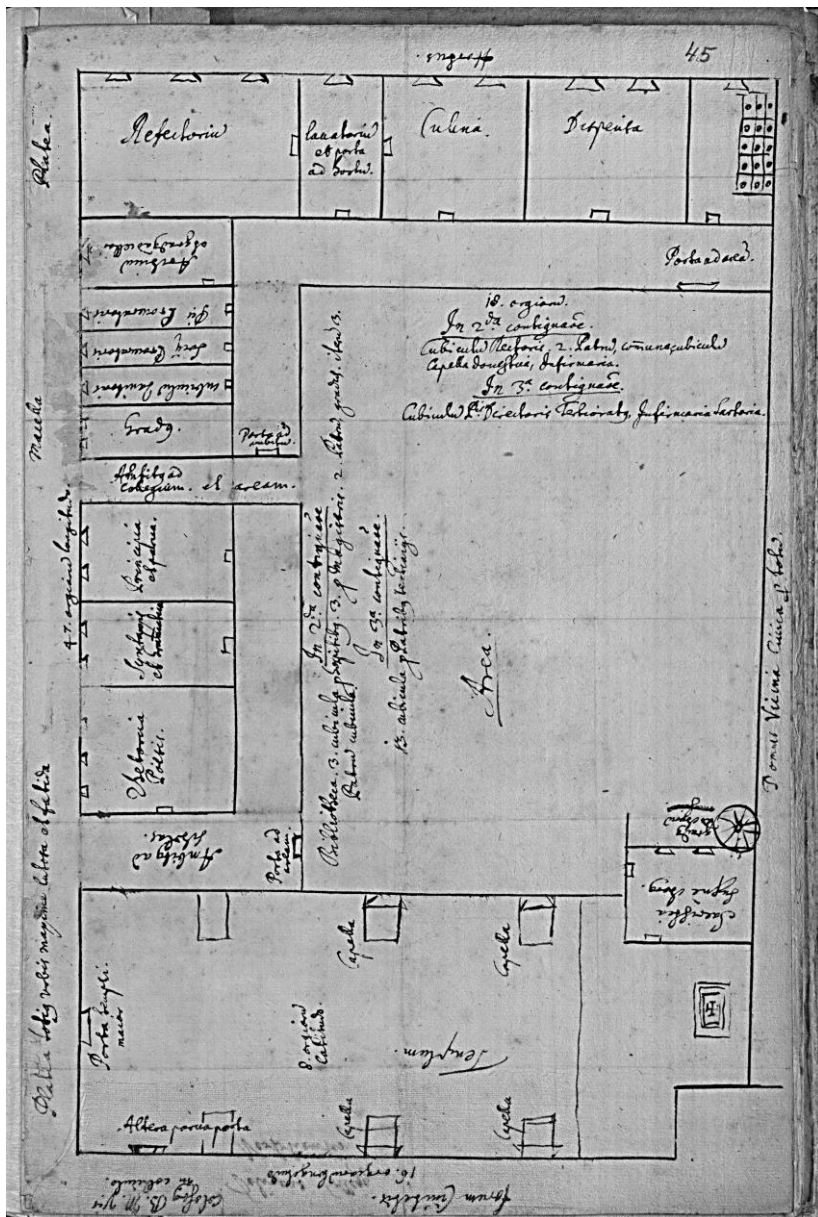
²⁶⁵ LEVY, Evonne: Early Modern Jesuit Arts and Jesuit Visual Culture. A View from the Twenty-First Century. In: *Journal of Jesuit Studies*. tom. 1, 2014, s. 75.

²⁶⁶ DELETANT, D.: Shore, s. 351.

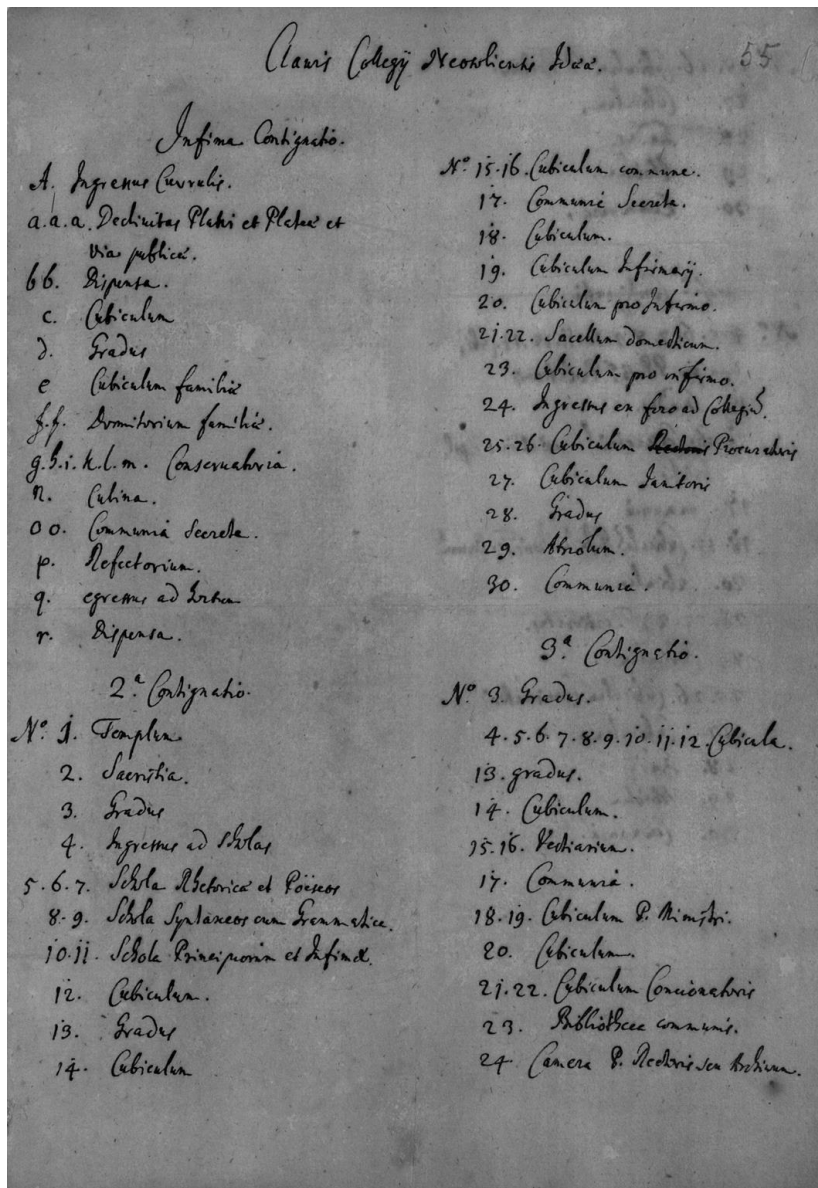
Prílohy

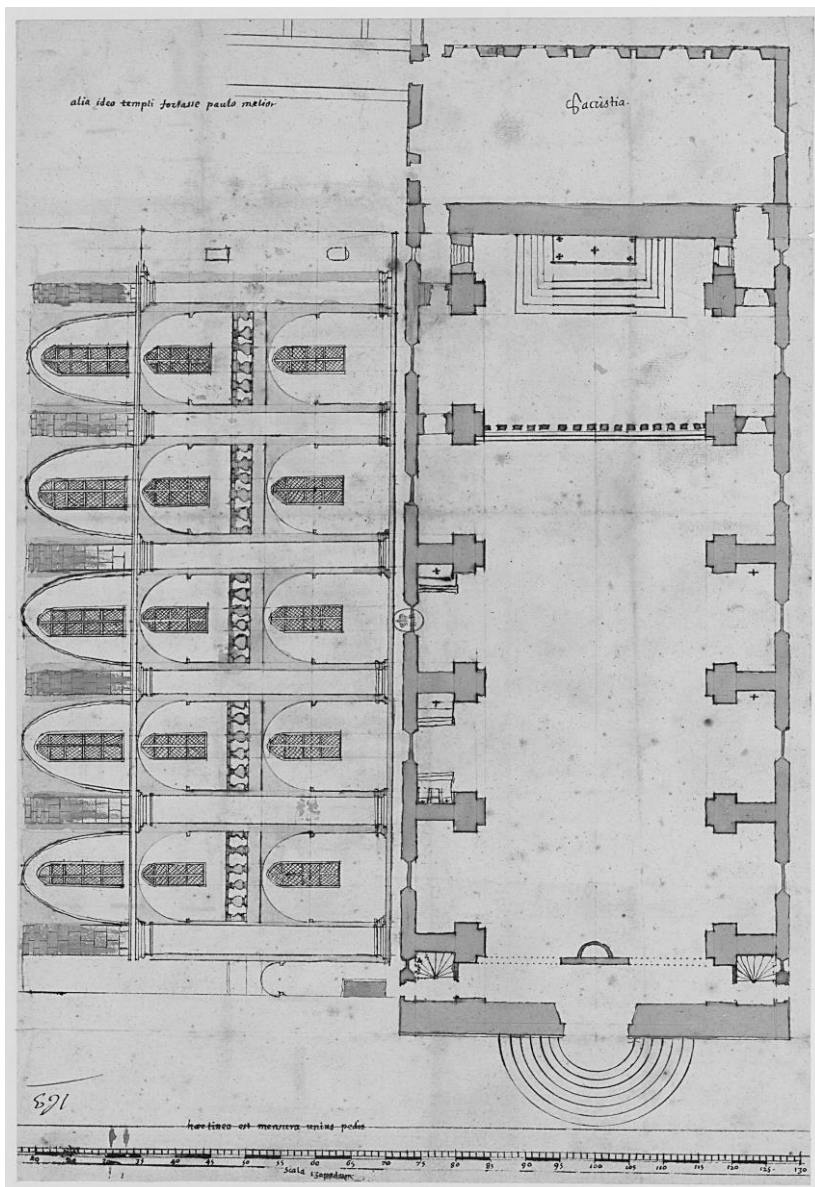
Obr. 1. Peter Grossmann, Kostol sv. Františka Xaverského a jezuitské kolégium v Banskej Bystrici, 1774. Budapešť, Magyar Nemzeti Levéltár. Foto: Magyar Nemzeti Levéltár.

Obr. 2. Ideový náčrt kostola a kolégia Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici, 1693. Rím, Archivum Romanum Societatis Iesu. Foto: Archivum Romanum Societatis Iesu.

Obr. 3. Textová legenda k neznámemu plánu kostola a kolégia Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici aprobovaná Filipom Bonannim, 1694. Rím, Archivum Romanum Societatis Iesu. Foto: Archivum Romanum Societatis Iesu.

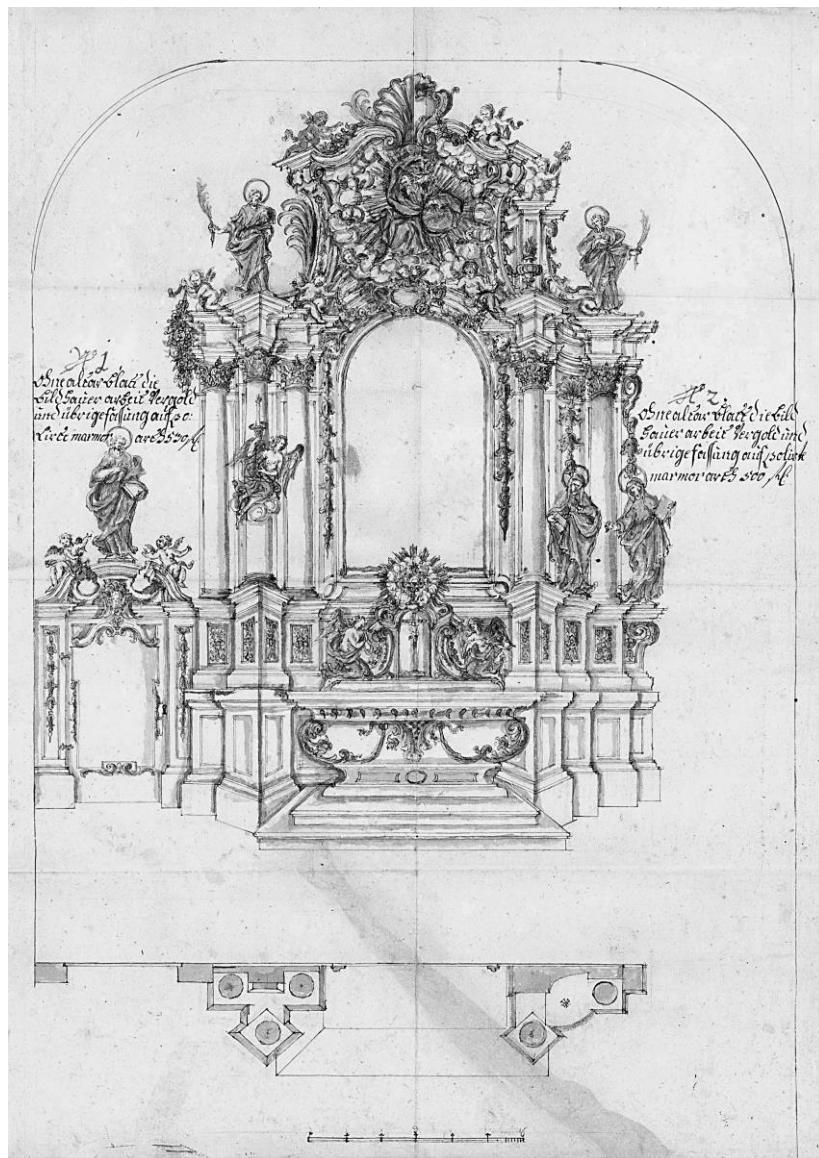
Obr. 4. Plán neznámeho jezuitského kostola architektonického typu *Wandpfeilerkirche*, 17. storočie. Paríž, Bibliothèque nationale de France. Foto: Bibliothèque nationale de France.

Obr. 5. Peter a Paul Strudelovci, Oltár Očisťovania Panny Márie, 1710 – 1711, bočná kaplnka na Evanjeliovej strane, Banská Bystrica, kostol sv. Františka Xaverského. Foto: Lukáš Rohárik

Obr. 6. Krištof Tausch a Lorenzo Mattielli (?), Oltár sv. Jozefa, 1713, bočná kaplnka na Epištolnej strane, Banská Bystrica, kostol sv. Františka Xaverského. Foto: Lukáš Rohárik.

Obr. 7. Michael Anton Räsner, Návrh na hlavný oltár sv. Jozefa pre jezuitský kostol v Štiavnických Baniach – Vindšachte, 1743. Banská Štiavnica, Slovenský národný archív – Štátny ústredný banský archív. Foto: Slovenský národný archív – Štátny ústredný banský archív v Banskej Štiavnici.

Obr. 8. Michael Anton Räsner a Franz Joseph Wiedon, Bočný oltár sv. Michala Archanjela pre jezuitský kostol v Banskej Štiavnici, 1743. Štefultov, farský kostol sv. Anny. Foto: Lukáš Rohárik.

Analysis of Two Muster Registers from Krupina (Korpona)¹

ZOLTÁN PÉTER BAGI

*Hungarian National Archives Csongrád County Archives,
Szeged, Hungary*

Abstract: During the recruitment of army against the Ottomans commissioned officials wrote muster registers and name lists of recruited soldiers. Two registers written in German are preserved in 1553 and 1554 from Krupina. Commander of the army at Krupina was officially János Krusich, but part of the army under his command were other lower officers. The registers inform about tens of names of soldiers from the ranks of infantry and cavalry, as well as about their month's payment. Names of soldiers show their different origin. Muster registers, in addition, indicating the incomplete number of military forces.

Keywords: muster register, organization of army, military ranks, Ottoman-Hungarian conflict, Krupina.

The basis of the early modern army recruitment and army organization was the so-called muster. Through this, the person appointed by the monarch or aristocracy inspected the recruits in order to prevent potential fraud or malpractice; they checked whether the numbers of the unit equal the pre-negotiated numbers in the recruitment document or *Bestallung*. The names of the recruits were also recorded, their arms and gear examined. If everything was found in order, the newly recruited were sworn to the recruiter and the first month's payment was distributed. Apart from its symbolic significance, further payments were also made only after more musters, with the re-inspection of the numbers, weapons, and equipment of the unit, also registering any changes. Unfortunately, the majority of the so-called muster registers where these data were recorded, along with the muster reports, were lost during the passing centuries (some were misplaced and lost, some burned, and many were eventually dis-

¹ This paper was supported by the János Bolyai Research Scholarship of the Hungarian Academy of Sciences.

carded by archivists).² Therefore, the two muster registers made in 1553 and 1554 by the appointed mustering officials at the army at Krupina are of great historical value. Apart from their uniqueness, further analysis of the original German-language documents in the appendix can yield important help for the researchers of later ages, to understand and assess the Hungarian army organization. I propose the examination of the muster registers from three aspects. First, the precise nature of János Krusich' position that he held in Krupina in 1553–1554 is to be clarified. Second, this makes it possible to present the organization of the Krupina army. Third, the composition and purpose of the army assigned to Krupina by the emperor could be examined in relation to the above findings.

A labyrinth of concepts

Captains/*kapitánys* and lieutenants/*hadnagy*s – *Hauptmanns* and *Leutenants*

A thorough study of the documents show that several persons are listed as *Hauptmanns*, with Krusich being the foremost of them. In the 16th century (as well), each *Fähnlein* (standard, *zászló* in Hungarian) was headed by one such person, in the cases of both cavalry and infantry. Today, this military rank in the German *Bundeswehr* or in the Austrian *Bundesheer* is a middle element of a well-defined line of command. However, the position had a very broad meaning in the 16th century, easier to describe than to define. Their tasks included not only military, but other administrative aspects as well.³ Accordingly, both cavalry and infantry used the concept to refer to a leader, head or commander of the *zászló*. Synonyms for the words *Fähnlein* and *Hauptmann* existed in the Western European army organization as well. The Walloon, French and Lotharingian armies featured the words company (Compagnie)⁴ or cornet (*squadrigelie oder cornette*)⁵, and captain/*kapitány* (*Capitan*).⁶ The latter office was known and used

² BAGI, Zoltán Péter: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*. Budapest, 2011, passim.

³ BAGI, Z. P.: *A császári-királyi mezei hadsereg*, 145–147.

⁴ Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Kriegsarchiv (KA) Bestellungen (Best.) 515/1596.

⁵ ÖStA KA Best. 516/1596.

⁶ ÖStA KA Alte Feldakten 1600/11/1.

in the 16th century Hungarian language as well, though interchangeably with the term *hadnagy* (which was used significantly more frequently, as statistical analysis proves). The usage ratio in the so far studied documents from 1550–1566 is 1:4.⁷ However, both terms referred to the same meaning. *Kapitány* originates from the Latin *caput*, with meaning ‘head’. *Hadnagy* was the -nagy (great, chief) of the had (army), the ‘nagy’ syllable denoting chief-ness, head-ness again. Accordingly, it could refer to the commanding person of even several hundreds strong cavalry and infantry units – with a field army constituting of these *hadnagy*-ed units.⁸

Another term appears in the documents, referring to both cavalry and infantry, the modern translation of which is also problematic today, considering the above notions. This is *Leutenant* (appearing as *Leuttinanndt* and *Leyttinandt* in the texts), which would probably translate to lieutenant/*hadnagy* today. As mentioned before, the latter Hungarian term meant a high-ranking military officer in medieval and early modern times. Therefore, translating *Leutenant* to this Hungarian word would be a major mistake. What did *Leutenant* mean in the 16th century, then? The word was originally adopted in the German from French, with its original form being the *lieutenant* also used today. This was created from the combination of two elements: *lieu* is a shortened version of *au lieu de*, meaning ‘in lieu of’, ‘instead of’. The second part is *tenant*, meaning keeping or bearing.⁹ Thus it can be inferred that a 16th or 17th century *Leutenant* was an officer who represented someone else in his office, was someone’s vice/deputy.¹⁰

To sum up, though these terms are in use today, they had a very differing meaning in the 16th century, which makes their precise translation dubious.

⁷ SZATLÓCZKI, Gábor: *Vár a várban. A várak népe és a mezei hadak a 16. század közepén. I. rész. A várak népe*. Szeged, 2016, 6–7, 56–57.

⁸ SZATLÓCZKI, G.: *Vár a várban*, passim.

⁹ Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm.

http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB [Downloaded: 12 July 2019].

¹⁰ TAKÁTS, Sándor: *A magyar gyalogság megalakulása*. Budapest, 1908, 74; SZATLÓCZKI, G.: *Vár a várban*, passim.

Who commands whom? Organization of the army

In 1899 the excellent historian, turkologist and archivist Mihály Matunák replied in the journal *Századok* to Lajos Kopf as follows: "The king appointed Krusich as chief captain [*főkapitány*] so that the strongholds of Čabrad' [Csábrág], Bzovík [Bozók] and Sitno [Szitnya] would be under his supervision". Later he commented on his regained freedom that "afterward, Krusich resumed the chief captainship of the aforementioned strongholds."¹¹ What was actually the so-called chief captainship mentioned by Matunák? A field army consisted of several units led by *hadnagys/kapitánys*, under the command of an appointed chief *hadnagy* (*főhadnagy*), or more often a chief *kapitány* from the late 16th century on. These occasion-based appointments distinguished the assigned persons from the *hadnagys* of the subordinated cavalry and infantry contingents. An example is Veszprém in 1593. Ferranto Samaria de Speciacasa served as *Oberhauptmann* or *főkapitány*, with Péter Eörsi as the *Hauptmann* of the Hungarian cavalry and János Nagy as the *Hauptmann* of the infantry.¹² However, this meant a sort of *primus inter pares* state of affairs, as Samarian de Speciacasa himself also commanded a unit to which he was *Hauptmann*. As more than one *Hauptmann*-led units were stationed at Veszprém, there was a need for an officer to whom they could report, but they were not his subordinates, as the Italian officer could not replace, appoint or dismiss them. Most of time, the office was just referred to as *Hauptmann*. Does the same apply to Krusich, according to the muster registers? The instructions for Krusich are not extant, thus it is a hard question to answer today.¹³ On the one hand, the structure of the muster registers prove that multiple *Hauptmann*-led units existed. Krusich, heading the cavalry, but the Czech and (after the Ottoman occupation of Filákovo [Füle]) the Hungarian infantry leaders also handed in documents stating that they received the arranged payments of their men. Customs of the period dictates that

¹¹ MATUNÁK, Mihály: Pálffy Miklós születéshelye Csábrág. In: *Századok*. 33, 1899, 74–75.

¹² Österreichische Nationalbibliothek Fuggerzeitungen Codex 8967. fol.: 192r.

¹³ MALINIAK, Pavol – NAGY, Imrich (eds.): *Turek na obzore (Z prameňov k uhorsko-ottomanským vzťahom)*. Kraków, 2013, 106.

only the highest officers were entitled to do so, as they served a kind of patriarchic role over their recruits. The contemporary documents collected and translated (to Slovakian) by Pavol Maliniak also show that Krupina had several distinct *Hauptmann*-ships in parallel. The addressing of a letter from king Ferdinand I, written on 19 November 1554 in Vienna, reads as follows: “Salutations to my kapitány/hadnagy János Krusich and all my other soldiers and subjects at Krupina”.¹⁴ Another document, written on 22 March 1559 at Nitra [Nyitra] also clearly refers to Krusich’s exact office, addressing him as the hadnagy/kapitány of the royal-imperial cavalry at Krupina.¹⁵ All this suggests that Krusich must have cooperated, in every important regard, with the *Hauptmanns* of the Czech and Hungarian infantries stationed at the town. Their relation was not that of superior and subordinate, but more that of equals. Then, what is the reason for listing Krusich’s name in all entries of the Aulic War Council (*Hofkriegsrat*)? The only explanation is that he was considered the one with the most authority among the leaders of the town’s military unity. This does not mean, however, that he had any actual command over the other *Hauptmanns*: he did not receive orders to their enlistment, he did not have their men recruited and it was not him who distributed their payments to them.

Apart from the chain of command, the structure of a zászló unit is also worth inspecting. Cavalrymen (called *katonas* in the 16th century, meaning simply ‘soldier’ in Hungarian today) were organized into so-called knightly retinues (Hungarian: *lovagi szerek*), which were identical to the German *lange Reihe* and French *Gleve*.¹⁶ One of such consisted of an aristocrat leader and his mounted retinue of 3-10 men, mostly commoners. This also meant that the muster registers listed only the name of the knight, not his men. However, the number of their horses was recorded. A good example is young Ferenc Wathay, serving at Csesznek in 1585–1586 for about 11 months as the knight of four cavalrymen. After the last yearly muster, however, he left the stronghold and continued to serve in the Hungarian army at

¹⁴ MALINIAK, P. – NAGY, I. (eds.): *Turek na obzore*, 152.

¹⁵ MALINIAK, P. – NAGY, I. (eds.): *Turek na obzore*, 167.

¹⁶ SZATLÓCZKI, G.: *Vár a várban*, passim.

Győr, along with two riders.¹⁷ The *kapitány/hadnagy* also commanded his own retinue within his *zászló*; Krusich's boasted 16 men, a somewhat large number. As the nobleman/knight received his monthly payments according to the number of his retinue (to be distributed among them), it is reasonable to assume that Krusich got a considerable sum at each payday. He received his own wages as *kapitány/hadnagy*, and he also disposed over the payments of the members of his retinue.

In the case of the infantry, the *tized* (Hungarian: 'one tenth', a squad) was the basic, lowest organizational level. Each squad was led by a corporal (*tizedes*), referred to in the two documents as *Rottmeisters*. Several of the squads made up a *hadnagy*-ship or *Hauptmannschaft*. Similarly to cavalry, a system of hundreds was the generic principle, but smaller strongholds may have featured a unit of twenty, thirty or fifty footmen. The two muster registers demonstrate that in these cases, one *zászló* did not consist of ten squads. To sum up the evidence of the documents, we can say that the *kapitány/hadnagy/Hauptmann* was the commander of a unit with its own purposes and military goals, regardless of its numbers.

The two muster register also direct our attention to the fact that the units did not always count the predefined numbers. There are examples among Krusich's cavalry that a knight left service and his replacement had only a smaller retinue. In the case of infantry, the squads often did not consist of the originally defined ten troops.

Hussars, knights and trabants

19th and 20th century Hungarian historiography basically equals 'hussar' with the Hungarian cavalryman. Matunák made the following notion about Tamás Pálffy: "as a hussar captain, he was captured by the Turks along with Krusich at the ill-fated battle at Szécsény on 4 April 1562."¹⁸ Contemporary Hungarian documents, however, did make the distinction between the two types of cavalry. Gábor Szentgyörgyi, Orsolya Kanizsai's secretary wrote on 26 October 1566 that

¹⁷ *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 1. kötet.* Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos és Stoll Béla, Budapest, 1959, 541–542.

¹⁸ MATUNÁK, M.: Pálffy Miklós születéshelye, 75.

the emperor gave 1000 Rascian (Serb) hussars and 500 Hungarian knights to assist Ferenc Tahy, the royal chief hadnagy of Kanizsa.¹⁹ In his work *Emlékezzünk eleinkről* ('Remembering our ancestors') Sándor Takács dedicated the chapter 'A huszár, a száguldó és a járgáló' where he not only gave evidence of the Southern Slavic origins of the hussars, but also noted that "in the 16th century [...] the entire Hungarian cavalry was light cavalry, which might imply that all Hungarian cavalymen were referred to as hussars. But this is not the case. The meaning of the term hussar was not yet forgotten and the noble soldiers would not call themselves hussars for anything in the world! Reports and letters of perimeter soldiers are extant by the thousands, and none of these contains the word hussar indeed. It is true that the hereditary provinces and Vienna court offices tended to leave the usage of the terms *renner* and *ringepferd*, referring to the Hungarian riders either just hussars or light cavalry (*levis armaturae*). But then again, they did not warrant Hungarians to be worthy for the word 'knight'. (Which was reserved for Germans only.) However, it is of little consequence to us how Austrians called our cavalry! The main thing is how our soldiers, our men called them."²⁰ Furthermore, the term hussar was considered as pejorative even in the early 17th century.²¹

In other words, Takács attributed the German-language documents' references to the Hungarian cavalry as hussars to the Austrians' unwillingness to "warrant Hungarians to be worthy for the word knight". This is certainly an emotional explanation, but two interrelated factors should also be considered. On the one hand, during king Matthias' campaigns into Lower Austria, the inhabitants (noblemen, citizens and peasants alike) did encounter the pillaging Serbs, and their impressions were unpleasant – they ransacked the country, plundered and torched whatever they found.²² However, Takács also notes that the Hungarian cavalry had also changed in

¹⁹ Gábor Szentgyörgyi to Orsolya Kanizsai. Neusider, 26 October, 1566. Magyar Nemzeti Levéltár – Hungarian National Archives Budapest, Archivum familiae Nádasdy E 185, Missiles 39. d.

²⁰ TAKÁTS, Sándor: *Emlékezzünk eleinkről*. Budapest, s. d., 91.

²¹ TAKÁTS, S.: *Emlékezzünk eleinkről*, 83.

²² TAKÁTS, S.: *Emlékezzünk eleinkről*, 91–93.

profound ways: “Thus the constant battling with the Turks forced our men to adapt their tactics to theirs. [...] Our soldiers, in contrast to the Westerners, began to revert to ancient warfare tactics as early as the 15th century, abandoning heavy armor and bulky weapons. They employed either light and movement-enabling armor, or resorted to gambesons.”²³ Though Takáts did truly oversimplify the matter, it seems that the Vienna military offices considered all cavalry that were similar to hussars in combat style, gear and armament, to be hussars. They did not tend to make a distinction, regardless of the cavalry in question being Rascian or Hungarian.

In the 16th century, the vast majority of hussars came from among the Serbs/Rascians. As ordered by the Aulic War Council, even Orthodox priests were paid and employed for them. Nevertheless, it is possible that Hungarians also joined their ranks over time, replacing the numbers lost in battles or otherwise.²⁴ By the beginning of the Long Turkish War (1591–1606), numbers of the “true” hussars must have dwindled significantly. This is why the Aulic War Council enlisted Cossacks when they needed suitable cavalry against the raiding Ottoman *akinji* riders and, later on, against the Tatars.²⁵ At the same time, Rascian mounted troops began to appear in the ranks of the Sublime Porte as *beslia* marauders, both in strongholds and in campaigns.²⁶

While the (Hungarian) ‘hussar’ replaced ‘cavalryman’ as the customary term for cavalry in the Hungarian historiography, ‘hajdú’ came into use to refer to the Hungarian footman. Table 1 demonstrates that the term ‘hajdú’ does not appear in the records of 1576, 1682, or 1594. Instead, they include ‘footman’, ‘Hungarian footman’, or (Hungarian) *trabant*. The latter term merits some explanation. According to the etymological dictionary of the Hungarian language,

²³ TAKÁTS, S.: *Emlékezzünk eleinkről*, 88.

²⁴ PÁLFFY, Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr, 1999, 185–186.

²⁵ IVANICS, Mária: *Kozák segédcsoportok Habsburg-szolgálatban (1593–1606)*. In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Szerk.: Hausner Gábor, Budapest, 2005, 291–296.

²⁶ TAKÁTS, S.: *Emlékezzünk eleinkről*, 82–83; HEGYI, Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. Budapest, 2007, 127–129.

it is a borrowed word from (Upper) German, possibly through Czech. Its origin may be the name of the Belgian province Brabant.²⁷ However, the Grimm's dictionary of German language states that the German *Trabant* may originate from the Czech drabant, entering the German language during the Hussite wars.²⁸ Both dictionaries attribute the same meaning to the word, though: foot soldier, armed guard, escort, or bodyguard. All these show that *trabants* primarily had guarding functions. This is why gatekeepers and footmen protecting towns or provinces were called thus. However, field armies tended to have foot soldiers who did not only protect a given stronghold, but they had active military tasks as well.²⁹ Thus it can be assumed, that all *trabants* were foot soldiers, but not all footmen were *trabants*. Hajdús may have become *trabants*, inasmuch as they were enlisted to defend or guard a certain site. A good example is the 100 hajdús of voivode Péter Szél, taken into service to defend the outer fortifications of Kaposvár in 1555.³⁰

The question arises: what was the role of the field army assigned to the stronghold at Krupina? After the fall of the Nógrád fortifications in 1552 and then the losing of Fiľakovo in 1554, the mining towns that were crucial to the Hungarian Kingdom's economy became defenseless; their protection was to be organized. Thus the cavalry at Krupina had the primary purpose of controlling and defending the surrounding countryside, the county or even several counties: basically the prevention of enemy raids. To achieve this, the cavalry was, of course, assisted by infantry more than once.³¹ A probable contemporary occasion took place at Eger: though unfortunately without date, a document shows that György deák ("learned"),

²⁷ Etimológiai szótár 2006. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/> [Downloaded: 12 July 2019].

²⁸ Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB [Downloaded: 12 July 2019].

²⁹ TAKÁTS, S.: *A magyar gyalogság megalakulása*, 23–28; SZATLÓCZKI, G.: *Vár a várban*, passim.

³⁰ SZATLÓCZKI, Gábor: Az elfeledett végvári hősök, Zrínyi Miklós és Szondy György kortársai. Kaposvár török ostroma 1555-ben. https://missiles.blog.hu/2016/03/26/az_elfeledett_vegvari_hosok_zrinyi_miklos_es_szondy_gyorgy_kortarsai [Downloaded: 12 July 2019].

³¹ SZATLÓCZKI, G.: *Vár a várban*, passim, 72.

the prefect at Eger indicated that the county of Gemer [Gömör] made an official proposal to grant payments to Eger for the defense of certain areas. This was also sent to the king, for an approval of the Hungarian Chambers.³²

To conclude, we can say that the two muster registers provide highly valuable insights about the Hungarian army organization and about the Hungarian army in general. The work is not finished, though. Further investigations are needed to understand the entirety of the system, as the above presented is only a part of the 16th century Hungarian military affairs.

Appendix

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv Alte Feldakten 1553-7-1

Volgen hernach die geringen Phärdt, wölliche heut datto vnnder der Römischen Khu[niglichen] M[ajes]t[ät]t haubtman Khruschitz Jhanuschen alhie vor mein Cristoffen vonn Khummritz Irer Khay[serlichen] M[ajes]t[ät]t Rath vnnd Öbrissten verwaltter des Kupperhanndls im Neuensoll, Vnnd Melchiorn Maschkho haubtman am Wiglitsch all beedt der Rö[mischen] Khu[niglichen] M[ajes]t[ät]t darzue verorndnte Commissary vnnd Musstermaistern in mussterung erschienen, Vnnd durch Irer Khu[niglichen] M[ajes]t[ät]t Khryegszallmaister in Hungern Mathisen Fuchsen Vierdthalb Monnath soldt vom Zwelffen Tag february Zw Endt des Sybenvndzwannzigisten May alles ditz dreyvnndfunffzigisten Jars geendet Enntricht vnnd bezalt worden Actum Zum Creyz den Achtzehenden Jully A[nn]o im Dreyvnndfunffzigisten.

Haubtman Cruschitz Janusch vnd[er] seinen Satl 16 Phärdt, Naidt Embrich 6, Joseph diackh 5, Delly Geze 3, Horuatt Micloß 8, Turkh Janusch 4, Arkhatty Petter 3, Bollokh Mahy 2, Schedtschin Petter 3, Egidt Nicolla 3, Naidt Pannckho 4, Gambasch Jhanusch 3, Nemett Jhanusch 2, Naydt Thamaschkho 3, Sabo Barhollam 3, Berezally Lorenz 7, Schirockhi Alberdt 7, Turey Paull 8, Sarckho Petter 7,

³² Magyar Nemzeti Levéltár (Hungarian National Archives), Budapest, Magyar Kameron Archivuma (Archives of the Hungarian Chambers), E 15 Expeditiones camerales, Fasc. 32. No. 5.

Kharodi Clemennde 2, Vssay Micloß 2, Wudey Anndreasch 2, Khurteschy Istwann 4, Horuatt Mathee 2, Jurkhy Bennedict 4, Ratz Doyman 3, Herbockhi Ferennz 2, Zehy Petter 4, Muchy Jhanusch 7, Horuatt Jacob 7, Naidt Mathiasch 6, Bary Michall 2, Sabo Vince 3, Khopronicey 3, Senney Georg 3, Delly Petter 3, Horuatt Paull 4, Naidt Bartholam 4, Gezey Sigmunnndt 2, Doboy Ferennz 5, Doboy Lorennz, Naydt Fabiann 3, Hennffy Anndreasch 4, Mathuß Wallennndt 5, Sarkhaschy Augustin 3, Bribeckh Istwann 3, Kheresstury Mathiasch 2, Mallatt Istwann 1, Horuatt Jhanusch 1, Tartschany Wallasch 4, Naidt Wallasch 5, Naidtbatti Annthall 3, Zallanney Balthasar 4, Orgniasch Anndreasch 5, Sallany Ferennz 3, Khellitschaun Jhanusch 5, Khuny Ballasch 5, Pallasty Petter 5, Naidt Sebastian 2, Domanickh Georg 5, Tschery Caspar 3, Thomaschy Benedict 4, Paschkho Janusch 3, Sabo Vinze 3, Fekhetty Jacob 1, Ballassty Anndreasch 4, Peschomy Annthall 2, Vlrich Premb 3, Wennzl Schreyber 2, Horuatt Miclaß 2, Raaz Demetter 2, Naidt Barbabasch 2, Khumb Lasslo 3, Paun Michall 2, Magor Jhanusch 2, Naidt Mathiasch 2.

Volgen die Phardt so zuuor vnnder dem Podmanizkhi Belegen Ihmy Janusch 7, Wittffy Paull 8, Naidtwaidd Istwann 7, Dallaschy Micloß 9, Schogy Petter 4, Naydt Bartholam 7, Demessy Micloß 6, Radazy Joscha 7, Raaz Janusch, Gallia 6, Horuatt Marttin 2, Messey Paull 6, Hurtotschy Istwann 3, Delly Varkhasch 2, Bessey Lasslo 2, Trumbitasch Istwann 3, Naydt Caspar 4, Farkasch Poyschiartto 2, Jhanusch 1, Bennedict diackh 4, Tronntschiny Georg 3, Tascho Ferennz 3, Pallasty Thomasch 4, Pallasty Vinze 4, Pary Marthonn 2, Radacy Micloß 4.

Summarum vorbeschribner Phardt seindt, Vierhundert vier, Auf yedes monnatlichen vier gulden Reinisch, thueth Am Monnath Ain Thausenndt Sechßhundert Sechzehen gulden Reinisch vnnd vorbemelte drey ain halb Monnatt funnff Thausenndt Sechshundert Sechsvnd funfzig gulden Reinisch J[e]dest 5656 g[u]ld[en].

Mer dem hauptman das Taffellgelldt, Auf Zwayhundert Zweenvnndneunzig Pherdt auf yedes Monnatlichen Ain halbe gulden R[einisch] Thueth Ain Monnath Ainhund[er]t Sechs vnnd vierzig gulden hungarisch, vnnd gemelte drey, Ain halbs Monnath, funffhundert Aindliff gulden hungarisch, Macht Römisch Sechß-

hundert Achtvnnddreissig gulden Reinisch funffvndvierzig kreyzer
J[e]dest 638 g[u]ld[en] 45 k[reuzer]

Mer ainem Seinem Leuttinandt Monnatlichen funffvndzwann-
zig gulden hung[arisch]. Macht drey ain halb Monnath 109
g[u]ld[en] 22 k[reuzer] 2 d[enar]

Ainem fenndrich des Monnats Acht guld[en] Reinisch Thueth
drey ain halb Monnath 28 g[u]ld[en].

Ainem Trumetter Monnatlich Acht guld[en] Reinisch Thuen ge-
melte vierthalb Monnath 28 g[u]ld[en]

Naydt Urbann Welicher abzogen Vnnd Hormanndi Mathi ann
seiner Statt mitt vier phardt Ir bayder verdiennen Zw Enndt des 27
May 32 g[u]ld[en]

Marthey Wallasch wollicher abzogen vnnd Bribeckh Benedict
mit Zweyen Phardten ann seiner Statt Ir baiden verdiennen Zu Enndt
des 27 May 32 g[u]ld[en]

Bannospgei Janusch wöllicher mit einem Pherdt gediennnd vnnd
abzogen sein verdienen 6 g[u]ld[en].

Lyborzey Crystoff wollicher Abzogen vnnd Naydt Istwann an
seiner statt mit Zweyen Phärdten Ir baiden verdienen Zw Enndt des
27 May 16 g[u]ld[en].

Rapuschy Istwann wöllicher Abzogen sein verdienen auf funf
phardt Zw Enndt des 27 May 56 g[u]ld[en] 15 k[reuzer].

Juckhy Jhanusch wollicher abzogen sein verdienen auf Sechß
Phardt Zw Enndt des 27 May 36 g[u]ld[en].

Pannthy Istwann wollicher Abzogen vnnd Horwatt Istwann mit
Zweyen Phardten ann seiner statt Ir baid[er] verdienen Zw Enndt
des 27 May 20 g[u]ld[en].

Thomaschkho mit dreyen phardten sein verdienen Zw Enndt
des SybenvnndZwainzigissten May 22 g[u]ld[en].

Suma Sumarum aller hievorschribnner Phardt, vnnd Offitier per-
sonnen macht Ir verdienen Zw Enndt des Sybenvnndzwainzigis-
sten May Zusammen, Sechß Thausenndt Sechßhundert Zweenvndacht-
zig gulden Reinisch, Zweenvnndzwainzig khreyzer Zween phennig
J[e]dest 6682 g[u]ld[en] 22 ½ k[reuzer]

Christoff vonn Khyrgyz, Melchior Maschkho

Ich Khruschiz Janusch Romischer Khu[niglichen] M[ajestä]t hauptman vber ain annzall geringer Pherdt in Perckhstetten Bekhenn das Irer Khu[niglichen] M[ajestä]t Khryegszallmeister in hunngern Mathiß Fuchß die Besoldung auf mich vnnd bemelte mein vnndergebne phardt vonn vierthalben monnatten die sich am 12 february angefangen, vnnd wid[er]umben den 27 verschines monnats May alles ditz dreyvnndfunfzigissten Jars geenndet. Das zusamen bringt vermug ditz hieuorbeschreibens MussterRegisters Benenndtlichen Sechß Thausenndt Sechshunderdt Zweenvnndachtzig gulden Reinisch Zweenvnndzwainzig ain halben khreyzer, heutt datto vollig Enntricht vnnd bezaldt hatt, Sag demnach gemellten Khryegszallmeister oder wer beruerter 6682 g[u]ld[en] 22 ½ k[reuzer] verrer quittieren bedarf hiemidt vnnder meiner hierunder gestolten hann-dtschrifft vnnd Pedtschadt gannz quit vnnd ledig Actum Zum Creuz den Achtzehenden Jully Anno im XV dreyvnndfunnfzigissten.

Hannß Khruschiz

Vollgen hernach die Behaimischen Trabanndtn wolliche Besatzung Kharpfen gehalten werden, vnnd heutt datto vnnder Römischer Khu[niglichen] M[ajestä]t hauptman Vezla Filkhasch vor mein Cristoffen vonn Khuemritz Rö[mischer] Khu[niglichen] M[ajestä]t Rath vnnd Öberissten verwaltter des Khuperhanndlß im Newensoll, vnnd Melchior Mazkho hauptman am Wigliz all beedt vonn hochgedachter Khu[niglichen] M[ajestä]t darzue verordenndten Commisseries vnnd musstermaistern in mussterung erschinen, Vnnd durch Irer Khu[niglichen] M[ajestä]t KhryegßZallmeister in hunngern Mathisen Fuchßen dreyer gannzer monnath vom Zwelffen tag february Zw Enndt des Zwolfften May alles ditz dreyvnndfunffzigissten Jars Enntricht vnnd bezaldt werden, Actum Kharpfen den Zweenvnndzwainzigissten Jully Anno im XV dreyvnndfunffzigissten.

Hauptman Vazlaw Villikhasch hatt monnatlichen 20 g[u]ld[en], sein Jung 3 g[u]ld[en], Michael Filkhasch Rottmeister 4 g[u]ld[en], Dobusch drumblschlager 5 g[u]ld[en], Jörg Khroschyzzy 3 g[u]ld[en], Jheroßlaw Rottmeister 4 g[u]ld[en], Anndree Swissrizer 3 g[u]ld[en], Jhann Idudier 3 g[u]ld[en].

Suma diser Trabanndten seindt Neyn Thueth Ir diennst Ain monnath Achtvnndvierzig gulden Reinisch Vnnd die drey Monnath

vom Zwelffen february Zw Enndt des Zwolfften May in gelt Ain-
hund[er]t viervnndvierzig gulden Reinisch 144 g[u]ld[en].

Laßlo Oßlannißgy 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Wallasch Oßlar 2
g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Jörg Trepia 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Michall
Schwistrizo 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Stacki Schwistrizo 2 g[u]ld[en]
42 k[reuzer], Wallanndt Sdobroua 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Sigmundt
Spiraua 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Anndree Seubina 2 g[u]ld[en] 42
k[reuzer], Lyberezy Miclosch 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Jörg Sloma 2
g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Stanizlaw Swisstrizer 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer].

Diser Trabannnten seindt aindliff Thueth Ir verdienen vom Sech-
zehenden Apprilis Zw Enndt des Zelfften May ditz dreyvnndfunff-
zigissten Jars Sybenvnndzwinzig tag in gelt Neunvnndzwainzig gul-
den Reinisch Zweenvnndvierzig kreyzer 29 g[u]ld[en] 42 k[reuzer].

Vnnd noch vonn wegen etlicher verstorbnen vnnd Enntloffner
Khnecht des Zuuor furgelichen werden funffzig gulden Reinisch
J[e]dest 50 g[u]ld[en].

Sumarum diser hieuorbeschriben Trabannnten verdienndte be-
soldung Zw Enndt des Zwelfften May Thueth Zusammen Zwayhun-
derdt dreyvnndzwainzig gulden Reinisch Zweenvnndvierzig khrey-
zer J[e]dest 223 g[u]ld[en] 42 kr[euze]r].

Cristoff von Khuenriz, Melchior Matschkho

Ich Vazlaw Filkhasch Römischer Khu[niglichen] M[a]j[estät]t hau-
btman vber ain annzall Behaimscher Trabannnten Zw Kharppen
Bekhenn das Irer khu[niglichen] M[a]j[estät]t Khryegszallmaister in-
hungern Mathiß fuchß die besoldung auf mich vnnd mein vnnerge-
ben Trabannnten, vom Zwolfften tag february Zw Enndt des Zwolff-
ten tag May ditz 53 Jarß. Thueth drey monnath. Das zusammen bringt
vermug hieuorgestoltter Musster Zettl Zwayhunderdt drey vnnd
zwainzig gulden Reinisch, Zweenvnndvierzig khreyz[er] heutt datto
völlig Enntricht vnnd bezaldt hatt, Sag demnach gemeltten Khryeg-
zallmaister oder wer beruerte Zweyhunderdt, dreyvnndzwainzig
gulden Reinisch Zweenvnndvierzig khreyzer verrer Quittierns be-
darf hyemit quit vnnd ledig, Zw Vrkhundert hab Ich mein aigen Pedt-
schadt, vnnd auf mein bith hochgedachter Khu[niglichen] M[a]j[estät]t
hauptman vber ain Annzall geringer Pherdt alhie herr Hannß Khru-
schitz sein Aigen hanndschriff vnnd Pedtschedt neben mein hier-

vnnd[er] gesteldt verfertigt, Actum Kharppen den Zweenvnnd-zwainzigissten Jully Anno im XV dreyvnndfunffzigissten.

Hannß Khruschitz

Farkhasch Michall Rottmaister 4 g[u]ld[en], Jhann Teßnizky 3 g[u]ld[en], Littia Jhann 3 g[u]ld[en], Lusgy Benedict 3 g[u]ld[en], Hannß Zypser 3 g[u]ld[en], Ilodeckh Steffan 3 g[u]ld[en], Tscherme Jhann 3 g[u]ld[en], Jörg Barbier 3 g[u]ld[en].

Sumarum diser Trabandnten seindt Sybenvnndzwainzig Thueth Ir verdiennen vonn ainem Monnath Ainhunderdt funf gulden Reinisch Vnnd gemeltte drey Monnath dreyhunderdt funnfzehen gulden Reinisch 315 g[u]ld[en].

Vnnd nach von wegen etlicher verstorbnen vnnd enndtloffen, dennen durch den haubtmann furgelichen werden, funffvnnd-zwainzig gulden Reinisch 25 g[u]ld[en].

Stocho Khlaboschiz 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Steffel Scherrer 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Wallindt Schranoua 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Paull Sloma 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Marthin ad Teschina 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Stannz Spodradi 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Jurkho Nouackh 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Yßlausey Paull 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Stanyßlo Berthasgy 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Khascha Steschnia 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Michall von Telz 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer].

Suma diser Trabandnten seindt aindliff Thueth Ir verdiennen vom sechzehenden Apprilis Zw Enndt des Zwolfften May ditz 53 Jars Sybenvnndzwainzig tag in gelt Neunvnndzwainzig gulden Reinisch Zweenvndtvierzig khreyzer 29 g[u]ld[en] 42 k[reuzer].

Sumarum diser vorbeschribner Trabandnten besoldung Zw Enndt des Zwolfften May Thueth zusammen dreyhunderdt Neunvnndsechzig gulden Reinisch Zweenvnndvierzig kreuz[er] 369 g[u]ld[en] 42 kr[reuzer].

Cristoff von Khuemriz, Melchior Matschkho

Ich H. Hannß Mallikhoffsgi Remisch[er] Khu[niglichen] M[ajestä]t haubtman vber Achtvnddreissige Behaimischer Trabandnten Zw

Kharppn. Bekhenn d[a]ß Irer M[ajestät]t Khryegszalmaister in hungern Mathiß Fuchß, die besoldung auf mich vnnd meine Trabandten vom dreyen gannzen monnatten vom Zwölfften tag february Zw Enndt des Zwölfften May ditz funfzehnhunderdt dreyvnndfunffzigisten Jars. Des zusammen bringt vermug vorgeselter Musster Zettl, drey hunderdt Neunvnndsechtzig gulden Reinisch Zweenvnndvierzig kreuzer heutt datto vollig Enntricht vnnd bezaldt hatt, Sag demnach gemelkten Khryegszallmaister oder wer beruerter dreyhund[er]t Neunvnndsechtzig gulden Reinisch Zween vnnd vierzig kreuzer verrer Quittierns bedarf hiemit gannz quit vnnd ledig, Zw Vrkhundt hab Ich mein Aigen Pedtschadt, Vnnd auf mein bith der Khu[niglichen] M[ajestät]t hauptman alhie vber ain annzall Trabandten Embrich Khropotnizkhy sein hanndtschrifft vnnd Pedtschadt neben mein hiervnder gestellt hatt, Actum Kharppn den 22 tag Jully A[nn]o im XV dreyvnndfunffzigisten.

Embrich Khopotnizkhy

Vollgen hernach die Behaimischen Trabandten, Wölliche in Besatzung Kharppen gehalten wrden Vnnd heutt datto vnndter hauptman Mutl Mather vor mein Cristoffen vonn Khuemritz Rö[mischer] Khu[niglichen] M[ajestät]t Rath vnnd Obristen verwaltter des Kuperhanndlß im Newensoll, vnnd Melchior Maschkho Irer Khu[niglichen] M[ajestät]t hauptman am Wiglitsch all baidt vonn Irer Khu[niglichen] M[ajestät]t darzue verordente Commissary Vnnd musstermaistern in mussterung erschienen Vnnd durch hochgedachter Khu[niglichen] M[ajestät]t Khryegszallmaister in hungern Mathisen Fuchsen auf vnnsere verordnung drey gannzer Monnath, die sich am Zwölfften tag february anngefanngen Vnnd widerumben den Zwölfften May alles ditz dreyvnndfunffzigisten Jars geenndet haben, Enntricht vnnd bezaldt werden, Actum Kharppn den ZweenvnndZwainzigisten Jully Anno im dreyvnndfunffzig.

Michael Schlosser Leyttinandt hat Mo[nat] 10 g[u]ld[en], Marckho Swelkho 3 g[u]ld[en], Georg Spritzkhoba 3 g[u]ld[en], Khoschaleckh Rottmaister 4 g[u]ld[en], Georg Snembshy 3 g[u]ld[en], Tscheschin Srakhoba 3 g[u]ld[en], Georg Khlabuckh 3 g[u]ld[en], Ambrosch Schkhokholla 3 g[u]ld[en], Georg vonn der Krembnitz Rotmaist[er] 4 g[u]ld[en], Ambroß Zypser 3 g[u]ld[en], Marthin Raditz-

khi 3 g[u]ld[en], Vallindt Swottobitz 3 g[u]ld[en], Jury Ormenzgi 3 g[u]ld[en], Gregor Lauffzannsch Rotmaister 4 g[u]ld[en], Sinckho Derditz 3 g[u]ld[en], Serordina Tamasch 3 g[u]ld[en], Waschamsgy 3 g[u]ld[en], Khrembitzgi Georg 3 g[u]ld[en].

Suma diser Trabandten seindt Achtzehn Thueth Ir diennst Ain monnath vier vnnd sechtzig gulden Reinisch vnnd drey monnath vom Zwölfften tag february Zw Enndt des Zwölfften tag May Airhunderdt Zweenvndneunzig gulden Reinisch, Vnnd vonn wegen etlich[er] verstorbner auch enndtloffen dennen durch den hauptman furge-lich[en] worden, Vierzig gulden Reinisch macht Zwayhunderdt Zweenvnnddreissig guld[en] J[e]dest 232 g[u]ld[en].

Jhann Ollannßgy 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Tschessery Spissackh 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Mazkho Spartira 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Jhann Tschoch 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Jhann Khreyza 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Michael Swistrier 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Gall Schloßkhaua 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Jacob Sittzo 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer], Anndree Pollazgy 2 g[u]ld[en] 42 k[reuzer].

Suma diser Trabandten seindt Neun Thueth Ir verdienen vom Sechzehenden Apprillis Zw Enndt des Zwölfften May ditz dreyvnndfunffzigisten Jars Sybenvndzwainzig tag in geldt Viervnndzwainzig gulden Reinisch Achtzehn khreuzer J[e]dest 242 g[u]ld[en] 18 kr[reuzer].

Cristoff von Khuemritz, Melchior Maschtko.

Ich Michael Schlosser Römisch[er] Khu[niglichen] M[ajestä]t hauptmans vber Sybenvnndzwainzig Behaimscher Trabandten Muttel Mather Leyttinandt, Bekhenn das Irer Khu[niglichen] M[ajestä]t Khryegszallmaister in hungern Mathiß Fuchß die besoldung auf gemelte Trabandten vonn dreyen gannzen Monnatten vom Zwölfften february Zw Enndt des Zwölfften May ditz dreyvnndfunffzigisten Jarß, des zusammen bringt Vermug hieuorbeschribnes vnnd verfertigt Mussterregisters. Benanntlichen Zweyhunderdt Sechsvnndfunffzig gulden Reinisch Achtzehn Khreyzer heutt datto vollig Enntricht vnnd bezaldt hat, Sag demnach gemelten Khryegszallmaister, od[er] wer beruertter Zwayhunderdt Sechsvnndfunffzig guld[en] Reinisch Achtzehn khreyzer Verrer quittierns bedarf hiemit quit vnnd ledig. Zw Vrkhundt hab Ich mein Aigen Pedit-

schadt, Vnnd auf mein bitt Irer M[ajestät]t haubtman alhie Embrich Kropotnizkhi auch sein Pedtschadt vnnd hanndtschrifft neben mein hierunnder gestoldt verferttigt, Actum Kharppen den Zweenvnnd-zwainzigisten Jully Anno im dreyvnndfunffzigisten.

Musterregister des Kriesvolckhs Zu Kharpten so durch herrn Cristoffen von Khuemritz vnd Melchiorn Maschko den 18 tag July A[nn]o 53 gemusstert werden. 1553

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv
Alte Feldakten 1554-12-7 ½

Hernach volgen die Geringen Pfaridt, weliche heut dato vor main Sanndt Petery Januschen Römischer Khu[inglichen] M[ajestät]t verordneter Comissary vnnd mustermaister Achazien Zanndecker Irer M[ajestät]t musterschreiber vnnder Irer Khu[niglichen] M[ajestät]t haubtman Hannsen Kruschizen alhie in musterung erschienen vnnd durch hochgedachter Irer Khu[niglichen] M[ajestät]t Rat vnnd Khriegs Zalmaist[er] in hungern, herrn Mathisen Camrer genannet Fuchs, Zwaiier gannzer Monnat, die sich am vier vnnd zwainnzigisten tag Marti angefangen, vnnd am ZweunndZainzigisten tag May des außgeunden vierundfunffzigisten Jars geenndet haben, vellig Enndtricht vnnd bezahlt werden, actum Kerppen den lezten tag decembris anno im fünffzehenhund[er]t vierundfunffzigisten Jar.

Haubtman Hannß Kruschiz vnder seinem Satl 16 Pfaridt, Niagh Embrich leitnianndt 8, Tarlody Thomasch 5, Joscha diagkh 7, Dobrowizkhi Miclosch 8, Soß Istuan 8, Soß Barthalann 6, Tschery Wallasch 7, Tobaschy Lorennz 6, Schrokhy Alberdt 7, Türegkh Janusch 5, Niagh Paulh 4, Kherusstury Mathiasch 3, Passthkhy Jhanusch 3, Peschenney Annthal 2, Busigkh Laßla 3, Krutisch Istuan 4, Balaschi Bennedict 6, Ballaschy Thomasch 4, Turry Paul 8, Nemet Janusch 4, Sennengkhi Vallindt 2, Niagh Fabian 3, Ballaschti Petter 5, Vlrich Prem 4, Wennzl diagkh 3, Horuat Nicola 2, Mandy Jhanusch 3, Saschko Ferenz 4, Poschgey Mathiasch 2, Horuat Marthonn 2, Mayer Janusch 3, Niagh Sebastian 4, Barbogkhy Ferennz 2, Naidt Istuann 1, Patkhosch Istuann 1, Tschery Caspar 3, Berckhy Ferennz 1,

Tschudy Casper 7, Comeromy Petter 2, Barbier Mathe 5, Bory Cristoff 3, Zekha Anndreasch 2, Wenize Jhanusch 1, Kouatsch Gergl 1

Summarum Allerhieuer beschribener Pfaridt sein ainhund[er]t vnnd Neunzig auf Jedes des Monnats vier gulden vnnd dem Hauptman ainhund[er]t fünfvnndzwainzig gulden Reinisch thuet ain Monat Zusammen achthund[er]t fünfvnndachzig vnnd für die obberürten zwen Monat bringt aintausendt Sibenhund[er]t vnnd sibenzig gulden Reinisch Jedest 1770 f[orin]t.

Mer auf allerlay Kundschaftten gegen den veindt vom dreiunndzwainzigsten tag Januari, biß zu Enndt des lezten decembris diz 54 Jars thuet Aindliff Monat 27 tag vnnd sonnderlich die weil der Türgg villagh eingenomen. Bringt alles dreihundertund sechs gulden Reinisch sechs und zwainzig kreuzer ain Pfennig. Jedesrt 306 f[orint] 26 k[reuzer] 1 d[enar]

Sumarum thuet allß Zusammen Benanntlichen Zwai tausennndt Sechsunndszibenzig gulden Reinisch sechsund zwainzig Creuzer, ain Pfennig 2076 f[orint] 26 k[reuzer] 1 d[enar]

Johanniß Zenth Petery

Achaz Zanndecker

Ich Hannß Khruschiz Romischer Ku[niglichen] M[ajestät]t hauptman vber ain annzal geringer Pfaridt zu Kerppten Beckhenn das Ich von Irer Ku[niglichen] M[ajestät]t Rat vnnd Krüegszalmaister in hungern herrn Mathisen Cam[m]rer genannndt fuchs Zubezallung mein vnnd meine vnndergeben geringen Pfaridt besolung von Zwaienganzen Monnaten, die sich [am] (Marti angefangen vnd den 22 tag) am 24 tag May diß außgennden 54 Jars geendet haben bringt alles Zusammen vermüg hieorgescribner musterzedt sambt allerlay Khundschaftten. Benennndtlichen Zway Tausennndt Sechs und Sibenzig gulden Reinisch Sechs vnnd Zwannzig khreuzer ain pfennig Eingenomen vnnd empfanngen hab. Sag darauf gedachtem herrn Khrüegszalmaister vnnd wer derhalben verer Quittirens bedarff angezaigter Zwaitusenndt sechs vnnd Sibenzig gulden Reinisch Sechs und Zwainzig Kh[reuzer] ain Pfennig vnnder meiner hanndtschrifft vnnd Pedtschafft ganz Quit vnnd frey. Actum Kherppten an lezten tag decembris anno in 1554 Jar.

Hannß Khruschitsch

Hernachuoolgen die hungarischen Trabandten, welche heut dato vor mein Senndt Petteri Jannisch Romischer Ku[niglichen] M[ajestä]t verordneterComissari vnnd mustermaister vnnd Achazen Zanndecker Irer Ku[niglichen] M[ajestä]t Musterschreüßer vnnd[er] Naidt Sewastian haubtmannschaft alhie in musterung Erscheinen vnnd nachmals durch Irer Ku[niglichen] M[ajestä]t Rat vnnd Kriegs-Zalmaister in hungarn herrn Mathisen Cam[m]rer genandt fuchß von Neünthalben Monnat, die sich am 12 tag Jully verschines 53 ist[en] angefangen vnnd am 23 Marty diz 54 Jar geenndet haben, vollig enndtricht vnnd bezahlt worden. Actum Kerppten am lezten tag decembris anno inn fünfzehnhundert vierundfünfzigsten.

Haubtman Naidt Sewastiann 20 f[orint], Niagh Bennedigt 7 f[orint] 30 k[reuzer], Mayor Janusch 7 f[orint] 30 k[reuzer], Lethiny Martin fendrich 7 f[orint] 30 k[reuzer], Ander Schoppel Pfeiffer 4 f[orint], Niagh Mathiasch Rottmaist[er] 7 f[orint] 30 k[reuzer], Horuat Thamasch 3 f[orint], Niagh Wallasch 3 f[orint], Schomodi Andreasch 3 f[orint], Mathi diackh 3 f[orint], Zegkhel Laßlau 3 f[orint], Niagh Ferennz 3 f[orint], Geörg diagkh Rot[meister] 7 f[orint] 30 k[reuzer], Schibizi Caspar 3 f[orint], Todt Janusch 3 f[orint], Olach Mathi 3 f[orint], Todt Miclosch 3 f[orint], Wisstrizini Jacob 3 f[orint], Pollagh Jurckho 3 f[orint], Schenntende Sebastian 3 f[orint], Schomogi Michall 3 f[orint], Bribegkh Istuan 3 f[orint], Valindt Khral Rott[meister] 4 f[orint], Nagwagy Istuan 3 f[orint], Boßnagh Ann-deasch 3 f[orint], Niagh Marcus 3 f[orint], Berusch Alberdt 3 f[orint], Sabo Görgl 3 f[orint], Iffu Thamasch 3 f[orint], Sabo Paull 3 f[orint], Niagh Vallindt Rott[meister] 4 f[orint], Papay Schandor 3 f[orint], Olach Micloß 3 f[orint], Sargasy Ballasch 3 f[orint], Orosch Janusch 3 f[orint], Mischkho Ballasch 3 f[orint], Niagh Ferennz 3 f[orint], Borbier Jurckho 3 f[orint], Niagh Simon Rott[meister] 4 f[orint], Schakozy Miclosch 3 f[orint], Radowizi Annthal 3 f[orint], Scharkozy Marco 3 f[orint], Topplezanny Istuan 3 f[orint], Bydozi Miclosch 3 f[orint], Khaschy Simon 3 f[orint], Lazenny Jurckho 3 f[orint], Segedi Janusch 3 f[orint], Borsasß Paull 3 f[orint], Niagh Görgl Rott[meister] 4 f[orint], Baranny Annthal 3 f[orint], Schaggy Caspar 3 f[orint], Kappollenna Istuann 3 f[orint], Angrabarj Janusch 3 f[orint], Todt Istuan 3 f[orint], Boray Jacob 3 f[orint], Sabo Janusch 3 f[orint], Poschgay Andreasch Rott[meister] 4 f[orint], Horuat Thamasch 3 f[orint], Packanney Paul

3 f[orint], Sabo Istuan 3 f[orint], Sch omogy Ferennz 3 f[orint], Horuat Istuan 3 f[orint], Tschahi Petter 3 f[orint], Toplicy Paull 3 f[orint], Poschgay Andreasch Rottmaist[er] 4 f[orint], Poschgay Marthonn 3 f[orint], Todt Paull 3 f[orint], Poschgay Istuann 3 f[orint], Schannndti Bennedigt 3 f[orint], Niagh Embry 3 f[orint], Horuat Geörg 3 f[orint], Khisch Mathiasch 3 f[orint], Sag Marthon 3 f[orint], Sabo Annthal 3 f[orint], Niagh Marthonn Rott[meister] 4 f[orint], Segkhl Alberdt 3 f[orint], Lorennz Miclosch 3 f[orint], Büdenny Ferennz 3 f[orint], Turay Miclosch 3 f[orint], Barbier Paul 3 f[orint], Horuat Geörg 3 f[orint], Mollnnar Janusch 3 f[orint], Niagh Alberdt 3 f[orint], Mathe diagkh 3 f[orint]

Summa hieuorgescribner Trabannnden sein vier vnnd achzig thuet Ir besoldung ain Monnat Zwayhund[er]t Neüvnndneünzig vnnd ain halben gulden Reinisch vnnd von den Neünthalben Monnaten Zwaytausenndt fünfhund[er]t fünf und vierzig gulden Reinisch fünff vnnd uierzig kreizer Jedeß 2545 f[orint] 45 k[reuzer]

Mer auf zwen Neu Trabannnden mit Namen Sabo Görg vnnd Jholly Jhanusch so ain Monndt gedienndt yedem des Monnats drey gulden Reinisch zuraiten thuet Sechs gulden Jedest 6 f[orint]

Summarum Bringen baidt Possten Zusamben Zway tausennndt fünffhundert ainvnndfünffzig gulden Reinisch fünffundneünzig Creuzer. Jedest 2551 f[orint] 45 k[reuzer]

Johannesß Zenth Peteri

Achaz Zanndegkher

Ich Niagh Sebastian Romischer Ku[niglichen] M[ajestä]t haubtmann vber vier vnnd achzig Trabannnden in d[er] Besatzung Kherpten. Bekhenn, das Ich von Irer Ku[niglichen] M[ajestä]t Rat vnndt Krüegs Zallmaister in hung[er]n herrn Mathisen Cam[m]rer genannndt fuchs, die Besoldung auf mich vnnd meine vnndergeben Trabandtan von Neünthalben Monnaten ,die sich an Zwelfften teg Jully verschines dreüundfünffzigisten tag Marti diz vier vnndfünffzigisten Jars geendet haben, vermög hieuorbeschribnner musterzettel. Benannndtlichen Zwai tausendt fünffhundert ainvnndfünffzig gulden Reinisch fünffunduierzig Creizer eingenomen vnnd Empfanngen hab. Sag darauf gedachtem herrn KhriegsZalmaister oder wemb

derhalben vmb anngezeigte Zwaytausenndt fünffhundert ainundfünffzig gulden Reinisch fünffvnnduierzig Creizer verrer Quittirennsvonnetten hiemit ganz Quit ledig vnnd frey Zu Vrkhundt hab ich dise Bekhanndtnus mit meinem Aigen Pedtschafft verfertigt. Actum Kerppen am Lezten tag decembris Anno im fünffzehnhundert vierundfünffzigisten.

Hernachuolgen die Behamischen Trabanndten weliche heut dato vor mein Senndt Petery Januschen Romisch[er] Ki[niglichen] M[ajestät] verornndter Comissari vnnd Achazen Zanndeckher Ku[niglicher] M[ajestät] mussterschreiber alhie vnnder Anndrean Rotgiesser haubtmanschafft Inn Musterung erschienen vnnd durch Irer Ku[niglichen] M[ajestät] Rat vnnd KrüegsZallmaister in hungern, herrn Mathisen Cam[m]rer genanndt fuchs von Zwaien gannzen Monnaten, die sich am vier vnnd Zwainzigisten tag Marty angefangen vnnd am zwennvnndZwainzigisten tag May, dis außgennd[en] fünffzehnhund[er]t vierundfünffzigisten Jars geendet haben vollig Enndtricht vnnd bezahlt worden. Actum Kerpten den lezten tag decembris anno im fünffzehnhund[er]t vierundfünffzigisten.

Haubtmann Andre Rotgiesser 8 f[orint], Barthuß fendrich 4 f[orint], Haubtmannß Jung 3 f[orint], Mart Driembschlacher 4 f[orint], Andrer Schopl Pfeiffer 4 f[orint], Wolff Nerlinger 3 f[orint], Mathiaß Blogkhl 3 f[orint], Zacharias Schreüber 5 f[orint], Annthoni Maurer 3 f[orint], Hannß Zipfer 3 f[orint], Steffann Treba Rott[meister] 4 f[orint], Casper Zipfer 3 f[orint], Anndrea Grenizer 3 f[orint], Thamasch Lechrenizer 3 f[orint], Petter Fidler 3 f[orint], Stacho Spissagh 3 f[orint], Anndre Wernner 3 f[orint], Simon Stainhibel 3 f[orint], Liennhardt Fidler 3 f[orint], Melchior Surann 3 f[orint], Stanngkho Schliptowa Rott[meister] 4 f[orint], Ambroß Zipffer 3 f[orint], Hannß Pollagkh 3 f[orint], Zickhy Schmoroniz 3 f[orint], Zückhy Schnenzig 3 f[orint], Michal Farkhasch 3 f[orint], Mathy Schwez 3 f[orint], Jhann Hunnbwezky 3 f[orint], Valindt Schliesskhousa 3 f[orint], Cristoff Sorwizkhi 3 f[orint], Andrer Schreüber Rott[meister] 4 f[orint], Lucatsch Schrakhoua 3 f[orint], Anndreß Sugkhann 3 f[orint], Mathes Waschennzky 3 f[orint], Paull Perckhstetter 3 f[orint], Jörg Schtweßkhy 3 f[orint], Orezech Pollagkh 3 f[orint], Hannß Wagner 3 f[orint], Wazlauschlaffko 3 f[orint], Hannß Perkhstetter 3 f[orint], Mathy Schlanizkhi Rott[meister] 4

f[orint], Petter Khuchar 3 f[orint], Jacob Schwolennzkhy 3 f[orint],
 Michal Zwissteize 3 f[orint], Steffl Riegkher 3 f[orint], Steffan Tarck-
 ho 3 f[orint], Jacob Pollagkh 3 f[orint], Nicola Sattora 3 f[orint], Peder
 Schkhossinz 3 f[orint], Marthin Pollagkh 3 f[orint], Albert Zipffer 3
 f[orint], Schnickho Sraz 3 f[orint], Wanigkh Zwisowez 3 f[orint],
 Lebickh Allniengkho Rott[meister] 4 f[orint], Tschenzkhy Martin 3
 f[orint], Sabo Marthonn 3 f[orint], Zickhey Lorennz 3 f[orint], Horuat
 Juan 3 f[orint], Merennzkhy Jurckho 3 f[orint], Attschey Anndreasch
 Rott[meister] 4 f[orint], Schegischy Marthon 3 f[orint], Weschgy Pet-
 ter 3 f[orint], Borey Bartholon 3 f[orint], Erdely Annthal 3 f[orint],
 Bribegkh Damiann 3 f[orint].

Suma hieuerbeschribner Trabandt[en] sein Sechßvnnndsechzig.
 Bringt Ir Besoldung sambt allen vbersoldenn, Ain Monnat
 Zweyhundert vnd vierzeh[en] gulden Reinisch vnd vorbemelte
 Zwen Monnat vierhundert achtundZwainzig gulden Reinisch.
 Jfe]dest 428 f[orint]

Johanns Zent Petery
 Achaz Zenndeger

Ich Anndre Radtgisser Romischer Ku[niglichen] M[ajestä]t hau-
 btman vber die Behaimischen Trabandten in der Besatzung zu
 Kerpten. Bekhenn das Ich von Irer Khu[nigliche] M[ajestä]t Rat vnnd
 KriegsZalmaister in Hungern, herrn Mathißen Cam[m]rer genannt
 fuchs, die Besoldung auf mich vnnd meine vnnd[er]gebne Sechs-
 vnndSechzig Behaimisch Trabandten von Zwaiien gannzen Monna-
 ten die sich am vierundZwainzigisten tag Marti angefanngen vnnd
 am ZwenvnndZwainzigisten tag May, diz Außgennden vierund-
 fünffzigisten Jars geendet haben, vermög hieuerbeschribener must-
 erZedl. Benenndtlichen vierhundert achtundZwainzig gulden Rei-
 nisch Eingenommen vnnd Empfanngen hab. Sag darauf gedachtem
 herrn KriegsZalmaister wemb derhalben vmb obengezaigte vier-
 hundert achtundzwainzig gulden Reinisch verer Quittierenns von-
 notten, hiemit ganz Quit ledig vnnd frey, Zu Vrkundt hab ich dise
 Bekanntnuß mit aignem Petschafft verfertiget. Actum Keppten am
 lezten tag Decembris Anno im 1554ist[en].

Musterregister des Khriegsfolckhs Zu Kherpten, so durch Sennt Peteri Januschen vnd Achazi Zanndecker musterschreiber den lezten decembris des 54 Jars gemusstert worden.

Zhrnutie

Analýza dvoch muštrovacích registrov z Krupiny

Počas regrutovania vojska proti Osmanom vyhotovovali poverení úradníci tzv. muštrovacie registre, menné zoznamy naverbovaných vojakov. Dva takéto registre napísané v nemčine sa zachovali z rokov 1553 a 1554 z Krupiny. Podľa ich originálneho zachovania vo Vojenskom archíve vo Viedni sú uverejnené v plnom znení. Veliteľom posádky bol Ján Kružič, ale súčasťou vojska boli aj ďalší nižší dôstojníci. Zoznamy spísané počas muštrovania v Krupine informujú o desiatkach mien vojakov z radov pechoty (drábi) aj jazdy (husári), ako aj o ich žolde. Mená vojakov naznačujú ich rôzny pôvod a pestré zloženie vojska. Muštrovacie registre okrem toho poukazujú na neuplné zloženie (chýbajúcich mužov) v niektorých oddieloch.

FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří: *Mýty a tradice středoevropské univerzitní kultury*. Brno : Masarykova univerzita, 2019. 219 s. ISBN 978-80-210-9117-7.

Dvojica brnianskych historikov – Lukáš Fasora a Jiří Hanuš – sa rozhodla pozrieť bližšie na diskusie, ktoré sa viedli o povahe a úlohe univerzity naprieč dejinnými epochami, pričom sa im v nich podarilo identifikovať sériu rôznych mýtov. Ich pôvod, premeny, fungovanie či nositeľov predstavili vo svojej najnovšej knihe *Mýty a tradice středoevropské univerzitní kultury*, vydanéj vo februári tohto roka vydavateľstvom Masarykovej univerzity. V úvode treba vyzdvihnúť, že mýtus neuchopili zjednodušene – len ako protiklad k realite, ale inšpirovali sa viacerými metodologicko-teoretickými prístupmi skúmania tohto javu, čo im pomohlo uskutočniť širšiu analýzu danej problematiky.

Ako prvú podrobili kritike tézu o slobode a autonómii univerzity. Tieto dve hodnoty sa považujú za hlavné rysy stredovekej univerzity a aj dnes sa často odvoláva na ich odkaz. Fasora s Hanušom však zdôraznili, že toto tvrdenie musíme vnímať v kontexte doby. Sloboda v našom modernom vnímaní v stredoveku neexistovala – privilégia boli chápané ako udelené slobody, a to v stavovsky rozčlenenej spoločnosti. Slobody samotnej univerzity boli v tomto zmysle viazané najskôr na slobody klerikov, ktorým ich poskytovali aj svetskí panovníci. Preto je oprávnené sa domnievať, že získanie týchto privilégií neobišli aj určité boje, ktoré vplývali na charakter samotnej inštitúcie. Podľa autorov je na mieste polemizovať o miere slobody univerzity aj v humanizme, keď sa učenci dávali do služieb panovníkom a ich dvorom, či v neskoršom období, v ktorom sa vzdelávacie inštitúcie museli prispôbovať viacerým radikálnym spoločenským zmenám, napríklad rastu moci štátu, priemyselnej revolúcii, industrializácii a modernizácii, ktoré priniesli dôraz na praktickosť a užitočnosť poznania, konkurenčnému boju či totalitným režimom 20. storočia. Autori však upozorňujú, že ani po roku 1989 nemožno mať prehnané očakávania o slobode a autonómii univerzity, pretože európska spoločnosť ani v tejto fáze neprestala byť vystavovaná rôznym negatívnym vplyvom. Tie ju aj dnes nútia ku konaniu, ktoré ju o túto slobodu často pripravuje. V tejto súvislosti autori poukázali napríklad na masovú kultúru.

Rozšírený predpoklad na začiatku 90. rokov minulého storočia, že demokratizácia kultúry uvedie do pohybu veľký proces intelektuálneho a estetického rozvoja, sa ukázal ako nesprávny. Sprístupnenie univerzity širokej verejnosti malo pomôcť k jej „pozdvihnutiu“, ale v realite sa začala čoraz viac prispôbovať mase. Podľa nich aj štátne financovanie školstva, existencia rôznych vedeckých bilancií či smerníc narušajú autonómiu a slobodu univerzity, rovnako ako stratégie vysokoškolského rozvoja EÚ, ktoré momentálne presadzujú liberálnu ideológiu a svojimi štedrými programami smerujú pozornosť vedcov len na určité vybrané problémy.

V ďalšej kapitole sa Hanuš a Fasora venovali tzv. humboldtovskému mýtu. Wilhelm von Humboldt spravoval od roku 1809 záležitosti náboženstva a vyučovania v Prusku a významnou mierou sa pričínal o vytvorenie nového modelu univerzity, ktorý mal vyriešiť krízu vyššieho vzdelávania. Vo vedení pruského štátu existovala silná skupina politikov a úradníkov, ktorá videla východisko v presune časti univerzity – jej artistických fakúlt, na gymnáziá. Konzervatívne krídlo reformátorov presadzovalo revitalizáciu univerzít formou ich vzdelávacích cieľov a kurikula absolventov. Do debaty sa zapojili aj I. Kant s J. G. Fichtem, ktorí vnímali univerzitné vzdelávanie ako naplňovanie ideálu pravdy a dosahovania spoločného pokroku. Nakoniec z toho vzišiel kompromis – univerzita mala byť vedecko-pedagogická inštitúcia, pričom jej členovia sa považovali za hľadačov pravdy. Autori priblížili, ako boli v priebehu času na tento Humboldtov príbeh nazhromaždené ďalšie narácie a svojvoľná inštrumentalizácia jeho odkazu spôsobila, že Humboldt sa stal len sloganom, ktorý sa využíval k obrane rôznych mocenských pozícií a záujmov v rámci univerzity. Zároveň upozornili aj na silu a rozšírenosť tohto mýtu – na Humboldta sa odvolávalo za rôznym účelom aj mimo nemeckého prostredia, napríklad v českých a rakúskych krajinách sa jeho odkaz presadil na úkor domáceho reformátora Lea Thuna či Jozefa Eötvösa v Uhorsku.

V štvrtej kapitole sa autori zamerali na problematiku celostného vedenia, ktoré je obsiahnuté aj v samotnom názve univerzity a dodnes vystupuje ako jej charakteristický znak. Podľa autorov však jeho reálne zabezpečovanie na univerzite bolo okrem stredoveku problematické. Pod tlakom zemepánov, utužujúcej sa moci štátu

a poklesu vplyvu pápežského univerzalizmu vo veľkej časti Európy strácalo vysoké školstvo svoj univerzálny ráz. Zvyšoval sa dôraz na profesijné vzdelávanie zohľadňujúce potreby štátu, spojené najmä s právnickou a lekárskou fakultou. Od 18. storočia sa postupne začal prejavovať rast sebavedomia prírodovedeckých odborov a dôraz na vedecký charakter implikoval hľadanie odborových špecifik. Tento trend, podporený osobnými ambíciami bádateľov a bojom medzi univerzitami, priniesol od konca 19. storočia dramatický rast počtu katedier. Exaktné vedy svoju prospešnosť intenzívne pripomínali stále novými objavmi, meniacimi každodenný život človeka. Humanitným odborom sa to však nedarilo a ich spoločenská prestíž sa ocitla v ohrození. Preto práve oni začali pri obrane svojej existencie siahnuť k idei celostného vedenia a využívali jej mobilizačný potenciál. Autori na vybraných príkladoch demonštrovali, že v ich obhajobách však často prevažoval iba historizmus, frustrácia zo svojho ústupu z výslnia akademického sveta, nedôvera k modernite či časté nereflektovanie úzkeho zamerania svojej činnosti. Navyše predstavitelia ostatných odborov prejavovali o problematiku zabezpečovania celostného vedenia záujem iba výnimočne. Podľa autorov preto humanitné a spoločenské vedy v rámci univerzitnej obce dodnes ťažko hľadajú partnera a oponenta, ktorý by na jednej strane korigoval ich interpretácie, na druhej strane úprimne zdieľal starosť o otázku komplexného vedeckého bádania a vzdelávania.

V modernej dobe sa aktéri univerzitného života často opierali o hodnoty, ktoré sa v určitom čase javili ako nespochybniteľné či smerodajné, na čo autori upriamili svoju pozornosť v ďalšej časti. Konkrétne sa zamerali na náboženstvo, národné záujmy, sociálnu disciplinovanosť a liberálnu výchovu. Podľa Hanuša a Fasoru náboženstvo prestalo byť spoločenským tmelom a východiskom pre vzdelávaciu politiku po druhej svetovej vojne – a to aj tam, kde zostával náboženský život viditeľnou a pôsobiacou súčasťou spoločenskej atmosféry. Z pohľadu autorov boli aj národné záujmy v spoločnosti živé len do polovice 20. storočia a ustúpili univerzálnejším konceptom v politike alebo školstve. Tiež predstavy o disciplíne mládeže prostredníctvom jej začlenenia do vzdelávacích štruktúr sa ukázali v modernej dobe ako neisté, čo autori demonštrovali na rôznych príkladoch, keď pôvodcami revolučného diania boli práve štu-

denti. Spochybnil aj pozitíva, ktorými sa často označuje implementácia liberálneho systému vzdelávania – v zmysle amerického liberálneho modelu, v priestore strednej Európy, a tým poukázali, ako komplikované môže byť prenášanie konceptov z jedného kultúrneho prostredia do druhého, a celkovo hľadanie kompromisu medzi starými stereotypmi a nevyskúšanými alternatívami.

Hanuš a Fasora v ďalšej časti svojej knihy upozornili na vágnosť termínu prospešnosť, ktorým sa často bráni pozícia univerzity, pričom charakterizovali štyri hlavné typy tvrdení, ktorými sa tento pojem v priebehu dejín naplňal. Išlo o argument, že univerzita je chrámom vedy a vzdelávania a stojí voči spoločnosti v kritickej dištancii, že je tréningovým zariadením pre vysokokvalifikovaných pracovníkov konkrétnej profesie, že univerzita je servisným strediskom pre riešenie problémov spoločnosti v najširšom zmysle slova alebo že je štartovnou čiarou pre vstup do establišmentu. Preto je podľa nich tvrdenie o prospešnosti univerzity určitým mýtom, ktorý slúžil k mobilizácii poslucháčov k dosiahnutiu špecifických cieľov, často najmä k preskupeniu ekonomických priorít a mocenských vzťahov v prostredí terciárneho vzdelávania, v konkurenčnom priestore univerzitnej siete a v rámci konkrétnej univerzity.

Deklarovanie nutnosti zachovať a ďalej rozvíjať autonómny spôsob riadenia univerzity autori tiež vnímajú ako jeden z mýtov, ktorý nezriedka vystupoval v diskusiách o vysokom školstve. Podľa nich toto tvrdenie slúžilo ako súčasť obrany akademickej obce voči vonkajším tlakom, ale nachádzalo svoje využitie aj vo vnútri univerzity. V súvislosti s danou témou predstavili vývoj samosprávy univerzity, pričom upozornili na jej postupnú etatizáciu. Financovanie škôl štátom spôsobilo, že im síce na jednej strane poskytovalo istotu a perspektívu, ktorá v minulosti často chýbala, ale na strane druhej si predstavitelia verejnej moci za poskytnuté peniaze vyhradzovali právo na ich kontrolu, až dochádzalo k menšej či väčšej byrokratizácii práce univerzity. S rastom demokratizácie a politizácie verejnosti v 19. a 20. storočí prichádzali diskusie o miere univerzitnej samosprávy, jej činnosti a efektivity nielen zo strany štátu, ale aj daňového poplatníka. Preto autori tvrdia, že ak sa aj univerzity hlásili k odkazu univerzálne zameraného štúdia a vzájomne obohacujúceho súladu výskumu a vzdelávania, v podstate išlo o štátu podriadenú inštitú-

ciu a významná časť odborov sa nikdy nezriekla úzkeho profesijného zamerania, ktoré bolo výsledkom dopytu štátu po odborníkoch.

K tomu sa postupne pripojil čoraz väčší nárast počtu študentov na univerzitách, ktorý sa neodzrkadľoval vo finančných štátnych dotáciách. Vo všeobecnom volaní po reforme školstva v strednej Európe v druhej polovici 20. storočia sa začal diskurz orientovať na americké vzory, pričom si osvojoval pre ne príznačný tzv. akademický kapitalizmus. Autori tento fakt odôvodnili tým, že sa pohľad zameriaval len na elitné súkromné školy, stovky ostatných boli z tohto obrazu vytlačené. Aj ich riadenie a financovanie sa vnímalo zjednodušene - zabudlo sa, že za kvalitou špičkových univerzít stoja obrovské finančné čiastky súkromných sektorov, ktoré pre stredoeurópske univerzity financované zo štátnych zdrojov neboli a nie sú dosiahnuteľné. Ďalej autori priblížili argumenty zástancov a odporcov akademického kapitalizmu, ktoré nezriedka odznievali v diskusiách o charaktere univerzity. Podľa nich práve odbory, ktoré boli a sú na štátnych financiách závislé, často pokračujú v rozprávaní mýtu o nároku na autonómny spôsob riadenia či nebezpečenstve akademického kapitalizmu. Trefne však poznamenali, že týmto postojom sa ocitajú v paradoxnej situácii – na jednej strane relativizujú hodnotu verejnej kontroly vlastnej činnosti, na strane druhej sa stavajú do role strážcu demokratických princípov, medzi ktoré však dohľad zástupcov daňových poplatníkov nad tokom verejných financií patrí. Predstava o vznešenej nezávislosti bola a stále je silná v identite univerzity, preto sa s narušením jej hospodárskej samosprávy o to viac začala zdôrazňovať úloha akademických senátov, ktoré sú prezentované ako dôkaz univerzitnej samosprávy a jej autonómie. Podľa autorov by sme však nemali zabúdať, že charakter politiky senátu závisí od jej členskej základne, ktorú tvoria neraz aj osobnosti s veľkou dávkou politických ambícií či s komplikovanými kolegiálnymi vzťahmi. Ako problém označili aj častú neúčast vyššie postavených akademikov v senáte a nerešpektovanie pravidla „one man – one vote“ pri študentskom zastúpení, čo vyúsťuje v otázku o miere skutočnej legítimity tohto orgánu univerzitnej samosprávy.

V predposlednej kapitole je predstavený mýtus o teritoriálnej identite školy. Podľa autorov ho časť akademickej obce rozpráva a zdieľa ako hlavnú súčasť charakteru univerzity – škola je vnímaná

napr. ako výraz národnej emancipácie alebo regionálnej identity. Jej druhá časť tento mýtus ani neregistruje, prípadne ho ako zázemie pre utváranie identity školy spochybňuje. Od 70. rokov 20. storočia je debata o vzájomných vzťahoch vysokých škôl, miest a regiónu veľmi živá, pričom autori za jej dominantný znak označili snahu kvantifikovať hospodársky prínos univerzity pre pracovný trh, spotrebu tovaru a služieb, inováciu atď. Poukázali aj na ďalší fenomén súvisiaci s teritoriálnou identitou inštitúcií terciárneho vzdelávania, ktorý sa objavil so vznikom EÚ. Od univerzít sa začalo žiadať, aby pôsobili v oblasti zbližovania identít a kultúry národov, regiónov a miest. Autori tento trend odôvodnili ako produkt dominancie hodnotového systému ľavicového liberalizmu so socialistickými prvkami vo vedení hlavných západoeurópskych mocností EÚ. Ten sa podľa nich s nedôverou pozerá na konzervatívne hodnoty, ktoré v strednej a juhovýchodnej Európe nestratili na význame a prejavujú sa často aj v tradíciách univerzít a ich kurikulumoch.

Lukáš Fasora a Jiří Hanuš však nezostali iba pri kritike vyššie spomenutých siedmich tvrdení, ktoré často zaznievali a zaznievajú v diskusiách o univerzitnej kultúre v stredoeurópskom priestore. K záverečnej časti pripojili aj sedem vlastných pripomienok k tomu, ako by univerzita mohla vyzerieť. Ich kniha nepochybne predstavuje originálnu tému, stojacu doteraz mimo pozornosti väčšiny príslušníkov univerzitnej obce, ktorá môže pomôcť čiastočne odmytologizovať a výrazným spôsobom obohatiť dnešné polemiky o povahe univerzity v 21. storočí.

Zuzana Kudzbelová

Názov: Acta historica Neosoliensia 22-2/2019
Jazyková korektúra: Mgr. Patrícia Molnárová
Doc. PaedDr. Miroslav Kmeť, PhD.
Obálka: Ruský revolučný propagandistický plagát
(1917). In: Archív redakcie.
Náklad: 120 kusov
Rozsah: 216 strán
Vydanie: prvé
Formát: A5
Návrh obálky: Róbert Malček
Vydavateľ: Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja
Bela v Banskej Bystrici
Tlač: EQUILIBRIA s.r.o.
Rok vydania: 2019

EV 5543/17

ISSN 1336-9148 (tlačená verzia)

ISSN 2453-7845 (elektronická verzia)